

AZƏRBAYCAN ARAŞDIRMALARI VƏQFI

**AZƏRBAYCANIN
TÜRKÇÜLÜK
VƏ
AZƏRBAYCANÇILIQ
PROBLEMLƏRİ**

Azərbaycan Respublikası Prezidenti
İşlər İdarəsi Təşəbbüs Şöbəsinin

KİTABXANASI

«Ay-Ulduz» nəşriyyatı
Bakı - 1998

KİTABXANASI

621613
E 19129

Çapa hazırlayanı: Xaləddin İbrahimli

Redaktoru: Siracəddin Hacı

Azərbaycan Araşdırmaları vəqfinin redaktəsində nəşr olunur.

T 002
049 - 98

**Azərbaycanın Türkçülük və
Azərbaycançılıq problemləri**

Kitaba Milli ideologiyamızın təməli olan Türkçülük və Azərbaycançılıq problemlərinə dair son araşdırmalar daxil edilmişdir. Önemli cəhət odur ki, mövzularla bağlı elm adamları ilə yanaşı siyasət adamları da Türkçülüyn və Azərbaycançılığın çağdaş yozumunu verməyə çalışmışlar. Bu elmi və siyasi mühitlər arasında təmasın güclənməsi baxımından da az əhəmiyyət kəsb etmir.

İnanırıq ki, kitab oxucular tərəfindən maraqla qarşılanacaq.

T 0802000000 - 002
049 - 98

“Ay-Ulduz” nəşriyyatı, 1998

ÖN SÖZ

Türkçülük və Azərbaycançılıq milli şüurun formalaşmasında ən önəmli yeri olan fikir cərəyanlarıdır. Heç şübhəsiz, milli şüur milli istiqlaliyyətin qazanılması üçün həlledici amildir, eyni zamanda müstəqilliyin dönməzliyinin təminatında da milli şüurun gəlişməsi, çağdaş şəkil alması az rol oynamır.

Əsrin əvvəllərində Türkçülük və Azərbaycançılıq Azərbaycan “milli kultür” hərəkatını, “milli qurtuluş” hərəkatına çevirdi, yəni hərəkat mədəni müstəvidən siyasi müstəviyə keçərək milli istiqlaliyyət siyasi idealını gerçəkləşdirdi. Azərbaycançılığın coğrafi, mədəni bir anlamdan, siyasi anlama keçməsinin yekunu kimi tarixdə ilk dəfə “Azərbaycan” sözi müstəqil dövlətin adına gətirildi - siyasiləşdi, hüquqi status aldı; parçalanmış Azərbaycandan bütövə körpü atıldı.

Türkçülük və Azərbaycançılığın çağdaş missiyası nədir? -Hər şeydən öncə türkçülük milli təhlükəsizliyin təminatında, istiqlaliyyətin qorunmasında əsas şərt olan milli şüurun gəlişməsi üçün gərəkdir.

-SSRİ-nin çökməsindən sonra müstəqil türk dövlətlərinin sayının artması, türkçülüyn yeni iqtisadi, mədəni integrasiya sahələrinin yaranması zəruriliyini də ortaya qoydu. Hazırda çox sürətlə eyni kökə, mədəniyyətə dayanan türk dövlətlərinin ortaq tarix, ədəbiyyat, təhsil, media və b.sahələrinin yaranması prosesi gedir. Çağdaş türkçülük budur.

Axı nə üçün də Azərbaycan yazarları 7 milyonluq çərçivədə, 200 milyonluq oxucu auditoriyasına çıxmasın? Nə üçün bütövlükdə Azərbaycan mədəniyyəti, eləcə də başqa türk mədəniyyətləri ortaq mədəniyyətə öz töhfələrini verməsinlər, ondan bəhrələnməsinlər?

Çağdaş Azərbaycançılığın, vahid mədəniyyətə, kökə, dilə, dinə sahib olan bir millətin siyasi planda da belə vahidliyinin gerçəkləşməsi kimi bir hədəfi var. Zəruri olan bütövlük milli təhlükəsizliyin əsas təminatıdır.

Yeni dövr milli haqların tanınması dövrüdür və Azərbaycanın yetişməkdə olan yeni siyasətçilər nəslə mərhələ-mərhələ, ağılla, təkamül yolu ilə milli vəzifəni yerinə yetirmək işinə başlayıb.

Azərbaycan Araşdırmaları Vəqfinin təşkil etdiyi "Türkçülük və Azərbaycançılıq" konfransında problemə təkcə elm adamlarının deyil, siyasi liderlərin də böyük maraq göstərməsi diqqəti cəlb etdi. Bir sıra çox vacib suallara cavab verildi və Türkçülüyn, Azərbaycançılığın yeni-yeni nəzəri, praktiki çalarlarının mövcudluğu ortaya çıxdı.

Şübhə yoxdur ki, konfransdakı məruzələrin toplu halına salınıb geniş oxucu auditoriyasına çıxarılması Türkçülük və Azərbaycançılığın kütləviləşməsində, bu fikir cərəyanları ilə bağlı qeyri-real təsəvvürlərin dağılmasında, problemə qaragüruh münasibətin pragmatik, elmi münasibətlə əvəzlənməsində çox faydalı olacaq.

Toplunun maraqla qarşılanacağına əminəm. Azərbaycan Araşdırmaları Vəqfini bu faydalı işə, həm də uğuruna görə təbrik edirəm!

*Əli Kərimov
Millət Vəkili*

TÜRKÇÜLÜK VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ HAQQINDA*

İnsan millət uğrunda o vaxt can yandırır, ona o zaman aşiq olur ki, onu yaxından tanıyıb ürəkdən sevsin, yoxsa quru və yalançı göstərişlərlə arada məhəbbət, eşq deyil, heç bayağı dostluq da olmaz. Mən uca səslə bağırıram ki, biz özümüzü tanımırıq, biz öz millətimizin adını belə bilmirik...

Hə, ey türk! İstər darıx, istərsə qarıx, yaxandan əl çəkən deyiləm. Sən hər şeyi öyrənmək istədiyin halda niyə bircə zadı, yə'ni özünü bilmək istəmirsən, niyə öz varlığından, öz soy və nəslindən xəbərin yox?

Ömər Faiq, 1917.

Azərbaycanda milli əsasda inkişafın, milli şüurun meydana çıxmasının yüz ildən artıq tarixi var. Bu uzun dövr ərzində türkçülük və azərbaycançılıq anlayışları da yaranmış, gerçək məzmun qazanmışlar. Tarixən türkçülük və azərbaycançılıq rusçuluq və farsçılığa qarşı müdafiə hərəkəti olmuşdur. Bu hərəkət Mirzə Fətəlidən üzü bəri Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və bütöv bir müsavətçilər nəslini də içinə almış, Əbülfəz Elçibəy nəslinə qədər gəlib çıxmışdır. Uzun dövr ərzində türkçülük:

- milli tarixin (etnogenezin) araşdırılması və bu biliklərin yayılması;
- milli şüurun yüksəldilməsi;
- milli mədəniyyətin inkişafı;
- təhsil sisteminin milliləşdirilməsi;
- "türk dili" və "türk milləti" adlarının rəsmiləşdirilməsi;
- milli dilin (öztürkcəmizin) təmizlənməsi və inkişafı;
- milli dilin dövlət dili səviyyəsinə yüksəldilməsi və onun funksional dairəsinin müvafiq şəkildə genişləndirilməsi;

* Azərbaycan Araşdırmaları Vəqfinin sədri N. Nəsimzadənin konfransda açılış çıxışının əsas tezisləri.

- türk dövlətləri və xalqları arasında sıx əlaqələrin yaranması;
- türk xalqlarının vahid əlifbasının qəbulu;
- ümumtürk ədəbi dilinin yaranması (bərpası) və s. uğrunda hərəkət olmuşdur.

Türkçülüğü tamamlayan azərbaycançılıq isə:

- Azərbaycanın milli dövlətçiliyini;
- ölkənin bölünməz bütövlüyünü;
- ölkədə yaşayan etnik-milli azlıqların hüquqlarının qorunmasını və s. nəzərdə tutmuşdur.

Ötən əsrin son onillərində formalaşmağa başlayan bu cərəyanlar 1920-ci ilə qədər coşqun inkişaf dövrü keçirdi, klassik ideyalar irəli sürüldü. 1920-ci ildən, ta 80-ci illərdək milli proses, milli şüur ən çətin tarixlərdə irəliləmək məcburiyyətində qaldı, totalitar rejim onu naqisləşdirdi, bir sıra hallarda onu öz mahiyyəti əleyhinə yönəldə bildi. 80-ci illərdən etibarən fikir həyatında başlanan yeniləşmə hərəkəti az sonra milli-demokratik hərəkətin ideoloji bazasına çevrildi. Bu məqamda rəhmətlik Aydın Məmmədov və o dövrün həyəcənli elmi müzakirələrini xatırlamamaq olmur. Aydın Məmmədov və onun həyatda olmayan qələm dostlarına Allah rəhmət eləsin. Nə yaxşı ki, o dövrün fikir həyatının nəticəsi kimi 3 cildlik "Azərbaycan filologiyası məsələləri" əlimizdədir.

Bununla belə e'tiraf etməliyik ki, türkçülük və azərbaycançılıq anlayışları hələ sistemləşdirilməyib, milli ideologiyada onların yeri müəyyən edilməyib, daha ümumi demiş olsaq - milli şüur bu gün naqis haldadır. Odur ki, hər çeşiddən olan kosmopolitizm dövrü mətbuatda meydan sulayır.

Bir para üzədnirəq ideoloqların fikrincə:

- millətçilik, xüsusən onun türkçülük komponenti mürtəce cərəyanmış, demokratiyaya zidd imiş;
- o, Avropa ilə əlaqələrimizə mane olurmuş;
- türkçülük Azərbaycanı parçalaya bilermiş;
- Azərbaycanda türk milləti deyil, bütün vətəndaşların cəmindən ibarət "Azərbaycan milləti" varmış;
- hətta "çoxmillətli Azərbaycan xalqı" mövcud imiş və s. və i. a. Halbuki dünya təcrübəsi və elmi nəzəriyyə göstərir:
- milli şüuru yüksək olan millətlər özünü qoruya bilir, əksinə, "milli mənliliyini bula bilməyənlər başqa millətlərin ovu olurlar" (Atatürk);

- milli şüuru yüksək olan millətlərin inkişaf potensialı daha yüksək olur;
- millətçiliklə demokratiyanın qarşı-qarşıya qoyulması yolverilməzdir, nəzəri cəhətdən yanlış, əməli cəhətdən ziyanlıdır;
- "türkçülük Azərbaycanı parçalaya bilər" fikri əsassızdır; çünki: a) əhalinin böyük əksəriyyətinin - türklərin özünəməxsus bir sıra çox aktual problemləri var və onlar həll edilməlidir; b) əhalinin böyük əksəriyyətinin milli şüurunun zəifliyi ölkənin həyatı problemlərinin həllinə mane olan başlıca amillərdəndir;
- "türkçülük demokratiyaya ziddir" fikri əsassızdır, çünki demokratiyanın özünün əsas prinsiplərindən biri çoxluğun (ölkə əhalisinin təxminən 90%-ə bərabər olan türklərin) hakimiyyəti, azlığın (etnik-milli azlıqların) hüquqlarının qorunmasıdır.

Bu dəlillərin sırasını istənilən qədər artırmaq da olar. Ancaq etnologiya elmi ilə azdan-çoxdan tanışlığı olan adamlar üçün türkçülük və azərbaycançılığın zəruriliyini sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Problem millətçiliyə düşmən kəsilmiş çeşidli cərəyanların nümayəndələri ilə yaranır. Kommunistlər, ümmətçilər, liberallar... və başqa kosmopolitlər çeşidli təklif irəli sürürlər. Millətçiliyi qəbul etməmək onların haqqıdır, lakin millətçiliyə qarşı bu gün onların apardığı aqressiv mübarizə də cavabsız qalmamalıdır. Kosmopolitizmin bu günkü aqoniyası anlaşılr, ancaq milli ideologiya (müsavatçılıq) fərdlər səviyyəsində dərk edilməyincə, bu antimilli qüvvələr milləti tərksilah etməkdə - onun milli şüura sahib olmasının qarşısını almaqda davam edəcəkdir.

Azərbaycan Araşdırmaları Vəqfi hesab edir ki, ölkə ziyalıları və siyasi təşkilatları milli özünüdərk, milli həmrəylik və milli şüur məsələlərinə diqqətlərini artırmalıdırlar. Millət aşağılıq kompleksindən, nəhayət, sıyrılıb çıxmalıdır. Bu konfrans da həmin ehtiyacdən doğmuşdur. Ümid edirik ki, ölkənin dəyərli ziyalılarının və siyasi partiya sədrlərinin iştirak etdiyi bu konfransda

- türkçülük nədir?
 - azərbaycançılıq nədir?
 - milli ideologiyamızda onların yeri?
 - onların bir-birinə münasibəti?
 - milli şüuru, milli həmrəyliyi yüksəltmək üçün nə etmək lazımdır?
- kimi ölkə mətbuatında müzakirə olunan bir sıra məsələlərə aydınlıq gətiriləcək. Bu konfransda, güman ki, yeni elmi problemlər də

qaldırılacaq. Bu konfrans milli şüurumuzun indiki səviyyəsinin göstəricisi olmaqla yanaşı, türkçülük və azərbaycançılıq baxışlarımızın sistemləşməsində irəliyə doğru bir addım olacaq.

SÜLEYMAN ƏLİYARLI
tarix elmləri doktoru, professor

TÜRKÇÜLÜK VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ TARİXİ QAYNAQLARIN İŞİGİNDƏ

Azərbaycan Araşdırmaları Vəqfinin bu mövzunu seçərək ayrıca bir konfrans keçirməsi aktual və gərəkli bir iş kimi dəyərləndirilməlidir. İndi bölgədə sürüb gedən milli münasibətlər Transqafqaz ölkələri dövlət hüdüdlərinin tarixi qaynaqlar üzrə öyrənilməsinə zəruri etmişdir. Bu ölkələrin yalnız tarixi coğrafiyası deyil, etnik (ulusal) kimliyi mövzusu da çox mühümdür. Təsədüfi deyildir ki, London universiteti bu yaxınlarda "Transqafqaz sərhədləri" başlığı ilə geopolitik seriyada ayrıca bir kitab çap etmişdir (1). Bununla yanaşı, türkçülük və azərbaycançılıq araşdırmaları millətlərarası münasibətlər mövzusu ilə bağlıdır. Bu sonuncu mövzuya burada baş vurub toxunmaq imkanı olmadığı üçün, yeni "Azərbaycan tarixi" kitabımızdan aşağıdakı yazını xatırlatmaqla keçinmək istərdim: "Dünyanın bir çox ölkələri kimi, Azərbaycan da tarixən çoxmillətli bir məmləkətdir. Burada uzaq keçmişdən başlayaraq Qafqaz - İber dillərində danışan (udinlər, ləzgilər və b.) və irandilli (tatlar, talışlar və b.) toplumlar çoxluqda olan türksoyköklü bir xalq ilə yanaşı və birlikdə yaşamışlar. Və indi də yaşamaqdadırlar. Yüzlər boyunca onlar bir-birinin yaşayış və mədəni ənənələrindən yararlanmış, bir-birindən oğul, qız evləndirərək əqrəba olmuşlar. Bu kitabın bölümlərində keçmişin ayrı-ayrı dövrlərində bunu sübuta yetirən bir çox biliklərə yer verilmişdir. Ancaq dünya tarixində kökcə bir-birinə yaxın olan və ya olmayan hər xalqın öz etnogenezisi, öz yaranış yolu vardır" (2).

Hər hansı tarixin yazılması ilk öncə bu tarixin tutarlı qaynaqlara, yoxlanılmış elmi biliklərə dayanan milli konsepsiyasına arxalanmalıdır. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan tarixinin belə bir konsepsiyası yalnız indi yaranmaqdadır. Üç güney Qafqaz dövlətlərindən yalnız Azərbaycan tarixi onu dünyaya tanıdan bir millətin tarixi kimi deyil, bir ərazi tarixi kimi yazılmaqda idi. Ərazi tarixi isə milli tarix deyil, diyarşünaslıqdır. Yalnız bu tarix milli konsepsiya üzərində deyil, yaxın keçmişdə "Sovetlər İttifaqı" adlanan dövlətin mərkəzdən aşılacağı imperatorluq konsepsiyası üzərində yazılırdı. Bu konsepsiyaya

qarşı bir söz söyləmək olmazdı. Onunla azacıq uzlaşmayan yazıların müəllifləri ya birdəfəlik susudurlur, ya da onların soracağı çox uzaq yerlərdən, Sibiryadan gəlirdi.

"Sovet qardaşlıq siyasətində" süngü gücünə birləşdirilmiş xalqların uzaq keçmişini diqqət mərkəzində saxlanılmaqda idi. Azərbaycan türklərinin, Tərküstan xalqlarının, Krım və Volqa tatarlarının, bəlkə və qaraçyların, qaqauzların tarixi öz kökündən qoparılaraq tanınmağa bir görünüşə gətirilmiş idi. Amma türk xalqları burada tək qeyd olundu. Başqa xalqları, məsələn Bessarabiya (Moldova) rumınları üçün də ağılsız bir yaranış nəzəriyyəsi uydurulmuşdu. Onlara da tarix boyu heç bir qaynaqda olmayan bir milli ad - "moldovan" adı tapılmışdı. Kimin hansı tarixi kökdən yaranıb dünyaya gəlməsi mərkəz alimlərini sanki bu xalqların özlərindən daha çox rahatsız etməkdə idi.

Bu yönümdə imperatorluq mərkəzlərin aramsız olaraq gördüyü işin iki böyük "uğuru" oldu. Birincisi, türk xalqlarının "ilkin vətəni" yalnız Altay bölgəsi sayıldı; IX-XI yüzildən öncə onların tarixdəki yeri, olğunluğu üzərinə əslində yasaq qoyuldu: istisnasız olaraq onların hamısının o yüzillərdən qabaq İran və Qafqaz - İber kökündən olmaları, yalnız sonralar dönüb türkləşməyə uğradıqları bildirildi.

Buna uyğun olaraq böyük bir kəşf - "türkdilli xalq" (bütün ayrımlar müəllifindir) anlayışı ortaya gətirilib vətəndaşlıq qazandı. Məram bu idi: Böyük Çin tikilisi ilə Xəzər və Qara dənizlərin günbatar bölgələri arasında yaşayan xalqlar özlərini olsa-olsa boğazdan yuxarı (dillərinə görə) türk sayı bilərdilər. Başqa sözlə, mə'nəvi varlıq, düşüncə baxımından b o z u q, üstündə yaşadıkları torpaqlar üçün isə g ə l m ə olmaları onların beyninə yaxşıca yeridilməli idi.

İkinci və başlıcası. Bu xalqların öz içərisindən çıxan bir para alimləri belə bir konsepsiya ilə yükləyərək, onları akademik təsisatlarda başqanlıq kürsülərinə irəli çəkildilər. Öz xalqının tarixini belələrinin inhisarına verməklə "yerli məktəblər" yaranmağa başladı. "İlk müəllimlərin" yazılarındakı qondarma (azərbaycanlı türklərin Midiya tarixi və midiyalıları ilə "qohumluğu" və başqa bu kimi) mülahizələr kitablara dolduruldu. Buradan isə "yeni" araşdırmalara, müəllimlərin yetişdirdiyi elm namizədlərinin işlərinə köçürülərək bir zincir yaratmış oldu. Qapalı inhisar durumu tarixi araşdırmalarda yeni söz, yeni fikir deyilməsi üzərinə yasaq qoydu.

Bizim uzaq keçmişimizin qayçılanması 1937-də deyil, çox öncə başlanmışdır. Örnəklər saysız olduğundan yalnız bir neçəsini xatırlamaq yerinə düşər. Artıq 1920-1921-ci illərdə görkəmli iqtisadçı və etnoqraf Məhəmməd Həsən Baharlı yığcam bir mövzuyla bağlı Azərbaycan a y r ı m l a r ı n ı n türk soykökündən olduqlarını yazmışdı. 1927-ci ilin başlanğıcında gənc araşdırıcı Q ə h r ə m a n Q a r a q a ş l ı bu işi davam etdirdi. O, A z ə r b a y c a n ı Ö y r ə n ə n C ə m i y y ə t i n tapşırığı ilə ayrımların keçmişini öyrənirdi. Onların "bütün göstəricilərə görə türkmənşəli" olduğunu müəyyən edərək, Bakı və Leninqradda bu mövzuda çıxışda bulundu. Ancaq həmin ilin oktyabrında onun çapa verdiyi araşdırma itirilib yoxa çıxdı. Başqa bir yerli etnoqraf: Ə. Ə l ə k b ə r o v ayrımlar yaşayan bölgəyə göndərildi. Və son araşdırmalardan birində bildirildiyi kimi, onun "elmi dəlillərə söykənməyən", subyektiv bir yazısı tez-tələsik çap edildi. Bu yazıda müəllif a y r u m sözünün h a y - h o r o m ("yunan ermənisi") sözündən yarandığını, yəni onların türk olmadığını söyləyərək, problemin "istənilən" axara salınması üçün özül yaratmış oldu (3). Doğrudur, tutduğu qulluğun qarşılığında bu müəllif də 1937-ci ildə millətçi, pantürkist damğası vurularaq yox edildi. Ancaq öz-özlüyündə burada deyilənlər faciəli olsa da, çox səciyyəvidir.

Bəlli olduğu kimi, Azərbaycanda türklərin uzaq izlərinin öyrənilməsində mərhum Z. İ. Yampolski öncül olmuş, "Azərbaycan ərazisində türklər haqqında ən qədim bilgiler" (1965), "Miladdan öncə V yüzildə türklər haqqında" (1970) adlanan dəyərli yazılar çap etmişdir. Lakin totalitar sıxıntılar çağında harada çap olunmuş bu yazılar - işlədiyi Akademiya mı? Yox, Bakı Universitetinin "Elmi əsərləri" səhifələrində. Çünki tarix elminin mərkəzi sayılan İnstitutda belə "zərərli" yazıların "Xəbərlər"də çıxmasına yol verilmirdi. Eynən indi olduğu kimi: bu "Xəbərlər" in sayılarında azərbaycanlıların İran və ya Qafqaz - İber kökündən qoparaq yalnız XII-XV yüzillərdə "türkləşməsi" barədə yazılara, özü də başqa qavrayışdan (konsepsiyadan) çıxış edən alimlərin ünvanına qabalıqla dolu yazılara istənilən sayda rast gələ bilərsiniz. Onları türk xalqlarından biri kimi tanıdan yazıları isə görməzsiniz. Bircəsinə də.

İndi tarixçiliyimiz özümlü bir keçid aşırımına gəlmişdir. Səya gəlməz əski çətinliklərin üstünə bə'zi tarixçilərimiz yenisini gətirirlər: Quzey Azərbaycanı "azərbaycanlılıqdan" çıxarmağa çalışır,

"burası Azərbaycan deyil, Şirvan olmuşdur" söyləyir və yazırlar. Halbuki ilkin orta çağlardan yazılan tarixi araşdırmalarda addımbaş "Şimali Azərbaycan" sözbirləşməsi işlənməkdədir. Doğrudan da, ə l - Y ə ' q u b i y ə istinad edilərsə, A r r a n ı n "Yuxarı Azərbaycan" (Azərbaycan ə l - Ülya) adlanması bəllidir, İbn Hövqəl isə "Xəzər dənizinin xəritəsini çəkərək, "bütün sahil ərazisini Dərbəndə kimi Azərbaycan adlandırmışdır" (4). Bütün bunlara görə belə araşdırmalardakı xəritələrdə Azərbaycan bir ölkə kimi verilir, onun adının başlanğıcındakı "A" hərfi güneydə K i ç i k Z a b çayının, sonuncu "n" hərfi isə quzeydə D ə r b ə n d şəhərinin üzərində yazılır.

Ərəb müəlliflərindən İ b n ə l - F ə q i h və Y a q u t Azərbaycan sınırlarının B ə r d ə d ə n Z ə n c a n və Ə r z i n - c a n a kimi uzandığını bildirirlər (5). IX yüzilin sonunda yaşamış Kudama ibn Cəfər Bərdəni həttə Azərbaycanın paytaxtı adlandırır (6). T ə b ə r i isə ərəblərin 709-710-cu il yürüşü ilə bağlı yazır ki, M ə s l ə - m ə i b n Ə b d ü l m a l i k "Azərbaycan vilayətindəki Ə l - B a b (D ə r b ə n d - S. Ə.) qalasına çatdı". Başqa bir yerdə bu müəllif yazısını tamamlayır: "Azərbaycan hüddudunun başlanğıcını Ə h ə r və Z ə n g a n daxil olmaqla H ə m ə d a n ı, axırını isə X ə z ə r D ə r b ə n d i n i (7) götürürlər və bu aralıqda olan on-on iki şəhəri Azərbaycan adlandırırlar" (8). Bu coğrafi durum aradan min il ötdükdən sonra da çox az dəyişikliyə uğramışdı.

Ancaq söhbət yalnız tarixi coğrafiyadan getmir. Mövzunun başqa bir mühüm səpgisi də var. Bəlli olduğu kimi, 1918-ci ildə Şaumyan və onunla sözübir olanlar milli hərəkətimizi yolundan sapdırmağa çalışırdılar. Milli dövlətçiliyimizin yaranışına yol verməmək üçün yazırdılar ki, müsavətçilər "burada" (Bakı ilə birlikdə Quzey Azərbaycan) "Azərbaycan xanlığı" yaratmaq istəyirlər.

Halbuki artıq XVIII yüzildə uzaqqörən başbilənlərimiz Azərbaycanı bir ölkə sayır, quzey torpaqları Azərbaycanın bütöv milli mənafeyindən ayırmırlardı. 1782-ci ildə Quba xanlığı hökmdarı FƏTƏLİ xan Rusiya imperatriçası II Yekatarinaya bir e'tiraz məktubu göndərmişdi. Məktubda, imperatriçanın himayəlik etdiyi Kaxet çarı İ r a k l i n i n Qarabağlı İ b r a h i m xanı öz tərəfinə çəkərək, Gəncəni ələ keçirmək istəməsinə qarşı çıxırdı. Yazırdı: "Azərbaycan xanlıqlarının şərəf və haqqını qorumağı özü üçün borc işi sanmaqdadır" (9). Başqa sözlə Quba, Şirvan və ya Gəncə xanlıqlarını

deyil, Azərbaycan xanlıqlarını qorumağı özünə borc bilirdi, çünki bu quzey xanlıqlarını doğma Azərbaycan sayırdı. XIX yüzilin başlanğıcında ruslar Güney Qafqazı tutduqda, Azərbaycan ilə mə'nəviyyatca bütöv bir məmləkət kimi qarşılaşdılar. V a s i l i L e q k o b i t o v Şirvan əyaləti haqqında belə yazmışdır: "Şirvanda olan türkmən dili bütün Azərbaycanda yayılmışdır... O, türk dili (Anadolu türçəsi - S. Ə.) ilə o qədər yaxındır ki, hər iki xalq bir-birini başa düşür" (10).

"Bütün Azərbaycanın" dili olan bu dil tarixi qaynaqlarda "Azərbaycan türkcəsi" ya sadəcə "türkcə" adlanırdı. Azərbaycan tarixçisi Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu "Əxbənamə" əsərində 1812-ci ilin son günlərində bizimkilərin o zaman nədənsə "Sarı mayor" deyə tanıdığı rus generalı P. Kotlyarevski ilə Talış hakimi Mir Mustafa xan arasında belə bir danışiq olduğunu yazır: "Sarı mayor türkcə dedi: "Bu gecə qalanı (L ə n k ə r a n - S. Ə.) tutacağam" (11). 1839-cu ildə Mirzə Kazım bəy Kazan universitetinin elmi şurasında qardaşı Mirzə Əbdülsəttarı şərq fakültəsində işə götürməyi xahiş edərək, onun "fars və Türk-Azərbaycan dillərinə (ikinci onun doğma ana dilidir) dərinlən bələd olduğunu" bildirirdi. Üç il sonra isə bu doğma türkcədən çevirib çap etdiyi "Dərbəndnamə"nin girişində yazmışdır: "Mən müvafiq araşdırmalardan sonra onun əlyazmasını ingiliscəyə tərcümə ilə birlikdə Azərbaycan - türk dilində... çap etdirmək qərarına gəldim" (12).

Bütün bunlarla sıx ilişgide Quzey Azərbaycanda H ə s ə n b ə y Z ə r d a b i "Əkinçi" qəzetini dünyaya gətirdi, "türk milləti", "Azərbaycanlı türk" anlayışları işlənməyə başladı (13). Beləliklə, 1918-1920-ci illərdə milli dövlətimizə beşik olan quzey torpaqların, bu dövlətin özünün "Azərbaycan Cumhuriyyəti" adlanması istər tarixi konsepsiya, istərsə də tarixi qaynaqlar baxımından bütünlüklə qanunauyğun idi.

Belə bir ad daşıyan yeni dövlətin yaşamaq haqqını danmağa çalışan uzaq ölkələr deyil, qonşular oldu. Bunlardan biri Sovət Rusiyası, o birisi isə İran idi. A. K r i m s k i, V. S i s o y e v, Y. P a x o m o v kimi tanınmış alimlər milli Cumhuriyyətimizin "Azərbaycan" adlanmasına qarşı qondarma dəlillər irəli sürdülər. İran qəzetləri isə hələ bu Cumhuriyyət yaranmamışdan öncə Qafqazda Azərbaycan adlı bir ölkənin olmadığını yazırdılar. Bununla bağlı olaraq Məmməd Əmin Rəsulzadə, "İran" qəzetinin paniranist redaktoru, "şairlər Meliyi" Bahar adlı birisinə cavab yazmalı olmuş, məqaləsini "Rəbi - iştəbə"

(Yanlışlığın düzəlməsi) adlandırmışdı. Məmməd Əmin bəy burada yazmışdı: "Bununla bərabər, təkrar edirəm ki, Azərbaycan yüz on il bundan qabaq həvadisi-rüzgardan təqsim olundu və Araz çayının şimal tərəfində olan qitələri ruslar aldıqdan sonra Azərbaycan adını götürüb Zaqafqaziya adlandırdılar ki, Mavərayı - Qafqaz olsun" (14).

Dünya elminin çoxdankı qazancı sayılan işlərə arxa çevirmək olmaz. Keçən yüz ildə Almaniyada bir kitab basılmış. Kitab türkcədir, adı da belədir: "Qafqazda və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əş'arına məcmüədir ki, Adolf Berje sahibi cənabının ehtimamı ilə mətbu olunubdur" (16).

Bu kitab bütünlüklə QUZEY AZƏRBAYCAN toplusudur. Buradan belə bir nəticə alınır: XIX yüzildə İmperator Akademiyasında və dünya elmində böyük ad qazanmış A d o l f B e r j e Qarabağı (toplunun yüzdə doxsanı V a q i f və Z a k i r yaradıcılığından alınmış örnəklərdir), Şirvan (A ğ a m ə s i h) və Şəkini (M.F.A x u - n d ğ a d ə) Azərbaycan saydığı halda, bu günkü akademik tarixçiliyimiz bəzən bunu inkar etməkdədir. Bu günün tarixçiliyi bu məsələdə yalnız Avropa elminin deyil, Azərbaycanın öz elmi fikrinin keçmiş ən'nəsini də gərəksiz bir şey kimi kənara atmaqdadır. 1903-cü ildə Tiflisdə çıxan "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" toplusu da başlıca olaraq Q u z e y A z ə r b a y c a n söz sənəti örnəkləri üzərində yaranmışdır. Toplunun müəllifi F i r i d u n b ə y K ö ç ə r l i sanki bir zaman işin hansı yerə gələcəyini duyaraq yazmışdı: "Azərbaycan türklərinin dəxi özlərinə məxsus ədəbiyyatı vardır. Bu türklər Zaqaf- qaziyanın şərq və cənubunda sükna edən Şə-ki, Şirvan, Səlyan, Bakı, Gəncə, Qazax, Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan əhalisindən və İran dövlətinin şimali-şərqisində (Güney Azərbaycanda - S. Ə.) güzəran edən əqvam və təvəyifdən ibarətdir. Azərbaycan türklərinin danışdığı dilin şivəsi çox isə də, binası və kökü birdir" (16).

O ağır köləlik illərində də yurdumuzun Azərbaycan, yurddaşlarımızın isə türk olduğunu danmaq istəyirdilər, Firidun bəyin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" adlanan toplusunun rusca "L i - t e r a t u r a a z e r b a z d j a n s k i x t a t a r" (Tiflis, 1903) (17), sovet diktaturası illərində isə tamamilə milli kimlikdən çıxarılaraq "A z ə r b a y c a n ə d ə b i y y a t ı m a t e r i a l l a r ı" (Bakı,

1925), "A z ə r b a y c a n ə d ə b i y y a t ı" (Bakı, 1978) adı altında çıxması təsadüfi deyil. Bilik, fikir öyrənənlərimiz hər zaman buna qarşı çıxırdılar. Həsən bəy Zərdabi öz "Əkinçi"sini "R u s i y a d a ə v v ə l i n c i t ü r k q ə z e t ə s i", Ü z e y i r b ə y H a c ı b ə y - l i 1907-ci ildə basılan kitabını "T ü r k - r u s v ə r u s - t ü r k l ü ğ ə t i" (naşiri M. Ə. Rə sulzadə idi) adlandırmışdı; Məmməd Əmin bəy isə 1911-ci ildə İstanbulda "Türk yurdu" jurnalında "İran türkləri" adlı məqaləsində Azərbaycanın Qafqaz tərkibində olduğunu yazırdı. Buradan hamımız üçün aydındır ki, Azərbaycanın etnocoğrafi və etnotarixi problemləri hər zaman kəskin siyasi dartışma mövzusu olmuş, indi də belə bir mövzu olaraq qalmaqdadır.

Azərbaycanlıların işlək dilinin tarix boyunca türkcə olması barədə çox tutarlı qaynaqlar vardır. Bunlardan biri Almanyanın böyük bilik adamı (Leypsiq universitetinin professoru) Adam Oleariusun (Oleari) kitabıdır. Olearius o zamanlar Alman dövlətlərindən biri olan Holştin hersoqluğu elçiliyinin katibi olaraq Azərbaycana gəlmiş, 1636-1638-ci illərdə Şamaxıda olmuşdu. O, Şirvanın baş şəhərində yaşayan azlıqların (fars, erməni və gürcülər) hər birinin "öz dili" olduğunu bildirdikdən sonra yazmışdır: "Onların hamısı, bütünlüklə Şirvan əhalisi kimi türkcə danışır" (18).

Öncəki yüzillərdə də burada durum belə imiş: ingilis ticarət şirkətinin başçılarından biri olan Entoni Cekinson "Şirvan kralı" (bəylərbəyisi) Abdulla xan Ustaclu ilə görüşdükdə (1561), sonuncu onu guoch guelde (xoş gəldin) sözlərilə qarşılamışdı. Yenə bu şirkətin başçılarından Cefri Deketə görə, burada Səfəvi şahının başına (Shaham bashka) and içərləmiş (19).

Olearius səyahətindən azacıq öncə Quzey Azərbaycana (Nizabad limanına) varıb gələn rus taciri Fedor Kotov isə burada "türk sayının" (turskiy şçet) işləndiyini bildirirdi: bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, tokuz, on, igirmi, otuz, kırk, illi, yüz, min və s. (20).

Quzey Azərbaycanın etnotarixi durumu üzərinə işıq saça bilən ən dəyərli qaynaq İ. Q. Herberin əsəridir. XVIII yüzil tarixinə üz tutan müəlliflər (V. N. Leviatondan T. F. Əliyevə qədər) bu qaynaqdan dəyərinə yararlana bilməmişlər: ondan yan keçmiş və ya ikinci dərəcəli coğrafi-inzibati bilgilərə istinad etmişlər.

İohan-Qustav Herber kökcə almandır. 1710-cu ildən I Pyotrun donanmasında topçu-kapitan (sonralar mayor) rütbəsində qulluğa

alınmış; rusların Xəzər yürüşündə və Bakı qalasının alınmasında (1722-23), İstanbul müqaviləsi üzrə Şirvanda Osmanlı və Rusiya dövlətləri arasında hüddud xəttinin çəkilməsində iştirak etmişdir. 1729-cü ilə qədər (7 il boyunca) Şirvan və Dağıstanda əsgəri qulluq sürmüş, Xəzərboyu bölgələri qarış-qarış öyrənmişdi. Əsərini də əsgəri xidmətin sonuna yaxın (1728) yazmışdır. 88 səhifə tutan bu yazı "Opisanie stran i narodov vdol zapadnoqo bereqa Kaspiyskoqo morya" başlığı daşımaqdadır. Mətn 1760-cı ildə almanca və rusca 1958-ci ildə isə yalnız rusca çap edilmişdir (21).

Herber mətnində Quzey Azərbaycanının 14 mahalında ("uezd") yaşayanların hansı dildə danışması yazıya alınmışdır. "Dərbənd şəhəri və qəzasının dilləri" sorğusu qarşısında yazılmış: "Qarışıq fars, türk, tatar dilləri. Yazıda daha çox fars dili işlədirlər, başlıca olaraq ruhani və hacılar. Sadə xalq isə fars dilini bilmir". Şirvanın Şamaxı, Bakı şəhərləri və eyni adlı mahalları, Müşkür (indi Xaçmaz), Nizabat, Rüstou, Barmak, Qəbələ, Ağdaş, Səlyan və Cavad mahallarının danışdığı dili haqqında arayış yığcam və çox aydındır: "Tatarca qarışıq türk dili" (Yazıki Tureskoy s tatarskim pomeşannoy). Şamaxı şəhəri ilə bağlı üstəlik bildirilmiş: "yazışmada indi türk dili işlənir, keçmişdə isə fars dili işlənirdi". Şabran və Şəşpara mahalları və ayrıca (yəni mahalsız) Bakı şəhərində türkcənin tatarca və farsca ilə qarışıq olmasına göz yetirilmiş; Quba mahalı haqqında isə yazılmışdır: "Türk dili tatarca və farsca qarışıq, bununla yanaşı ləzgi dilini bilir və işlədirlər". Bu sonuncu arayış Herber mətninin bir tarixi qaynaq olaraq yüksək dəqiqliyini göstərməkdədir. Çünki Quba mahalında ləzgi yaşayış yerlərinin (Qusar, Həzrə və b.) olması görünür ona yaxşı bəlli imiş. Başqa qaynaqlar ilə qarşılaşmada yenə Herber mətninin doğruluğu üzə çıxmış olur. Herberdən 6 il öncəsi (1716) Şamaxıya gələn şotlandiyalı Bel adlı səyyahın yazısı məzmunca Herber yazısının eynidir: "Oranın xalqı türkcə, ancaq mə'murlar farsca danışılar" (22).

Tarixi qaynaqlarda ruhanilər haqqında "yazışmada farsca'yı işlədirlər", "mə'murlar farsca danışılar" yazılması diqqəti özünə cəkməkdədir. Bununla qaynaqların bir daha gerçək və doğru olduğunu görə bilərik. Əski tarixlərdən Şirvan bölgəsində İran kökündən olan tatların yaşaması bəllidir (23). Fəqət bə'zən "yazışmada farscanın işlənməsi" və ya "mə'murların farsca danışması" böyük olmayan

belə etnik anklavların var olması ilə bağlı deyildi. Burada daha çox Azərbaycan mə'nəvi tarixinin özəllikləri başlıca yer tuturdu.

"Farscanın bizim vilayətlərdə çox işləndiyini "Həsən bəy Zərdabi, Məmməd Əmin Rəsulzadə və başqa bilik adamlarımız da bir zaman nota almış, bunu izah etmişlər. Zərdabinin fikrincə, yüzillər boyunca Azərbaycan Məktəb və mədrəsələri "şair kitabları oxudan müəllimlərin əlində idi". Bu müəllimlər gənclərə "elmi ədəb", "elmi suluk" və qeyri elmləri deyil, "kitab-i hafiz", Sə'di, Leyli-Məcnun, Yusif-Züleyxa... oxudub, elmi kamal yerinə eşqbazlıq, cürəkeşlik, həzliyat elmləri öyrədirlər" (24).

Ölkə Rusiya imperatorluğuna qatıldıqdan sonra durum xeyli dəyişdi. Məmməd Əmin bəy bununla bağlı yazırdı: "Vaxtilə Firdovsinin romantizmi, Sə'dinin hikməti, Hafizin dadlı qəzəlləri qarşısında bayılan "Mirzə", bu dəfə də Lermontovun dağlara uçan ruhu, Puşkinin su kimi axan nitqi, Tolstoyun məsihanə fəlsəfəsinə vurulmuş bir "uçitel" idi" (25). Yenə Məmməd Əmin bəyin tə'biri ilə deyilsə, bir zamanlar fars təhsili alan türk böyükləri "az qala qəbul cəldiyi Cə'di lisanı qarşısında əriyib özlüyündən keçmiş, türk ilə türkçəyə xor baxmışlardı" (26). Buna görə də XVIII yüzildə Qarabağ hakimi İbrahim xan və ya Şəkili Səlim xan Rusiya imperatoru ilə yazışmanı fars dilində aparırdı (bunların əksi olaraq Quba xanlığı hökmdarı Fətəli xanın imperatriça II Yekaterinaya göndərilən məktubları Azəri türkcəsinin Dərbənd ağzında yazılmışdır).

Bir sözlə, yüzillər boyunca farscanın yazıda və ya danışmada işlənməsi Quzey Azərbaycanda bu və ya başqa İrandilli azlığın yaşaması ilə deyil, tarixi keçmişdə ortaya gəlmiş olan ən'ənə və özəlliklər ilə bağlı idi. "Bu o zaman(lar) idi ki, bütün Türk aləmi az çox İran tə'sirində bulunurdu, o zaman idi ki, Sultan Səlim farsca şe'rlər yazıb oxuyur, az qalsın bunu rəsmi lisan e'lan edirdi" (27). Ancaq tat, ləzgi və başqa azlıqda olan etnik toplumların olması da, yazışma və ya danışmada farscanın bə'zən işlənməsi də (sonralar ruscanın işlənməsi kimi) Quzey Azərbaycanın və ayrılıqda onun Şirvan bölgəsinin tarixən yaranmış olan etnocoğrafi durumunu poza biləcək bir faktor deyildi. Tarixi qaynaqlarda Azərbaycan ilkin orta çağlardan başlayaraq bir türk yurdu kimi vasıflanmaqdadır. Belə qaynaqların tarixdə var olmasını ilk dəfə 60-cı illərdə ortaya gətirən mərhum Z. M. Bünyadov olmuşdur. O, ərəb tarixçisi Əbu Məhəmməd Əbdülməlik ibn Hişamın (elmi 828/29) "Kitabül - tican fi mülük himyar" adlı

əsərində VII yüzildə yazılmış bir risaləyə (Əxbar) diqqət yetirmişdir. Bu risalə beşinci xəlifə I Muaviyanın (661-680) müşaviri əl-Curhumi adlı birisinə məxsusdur. Risalənin qısa məzmunu budur: Azərbaycan bir ölkə olaraq "türklərlə məskundur. Onlar orada toplaşaraq bir-birinə qarışmış və yüksəliş bulmuşlardır" (28).

20 il ötdükdən sonra əl-Curhumi risaləsinin tarixdə tək olmadığı üzə çıxarılmış, daha bir neçə möhtəşəm qaynaq araşdırma predmeti olmuşdur. Bunların sırasında birinci yerdə yerli xristian tarixçisi Kağankatlı Moyseyin "Alban tarixi" gəlməkdədir. Burada knyaz Cavanşir (637/38-680) ilə "hun kralı" arasında əlaqələr yazıya alınmışdır. Başlıcası isə Quzey Azərbaycanda (Kürün sol sahilində) oturan bu hün hökmdarı "Türküstan kralı" ünvanı daşımaqdadır (29). Bu sətirlər yazarının çalışmaları ilə üçüncü bir möhtəşəm qaynaq da tarix elminin ixtiyarına verilmiş durur. Bu, Kitabı Dədəm Qorquddur. Alban tarixində Kürdən solda yerləşən hun dövlət başçısı "Türküstan kralı" ünvanıyla bəllidirsə, Dədə Qorqud boylarında Oğuz dövləti "Xanlar xanı" Bayındır xan və onun bəylərbəyi (canışın) Qazan xan "Türküstanın dirəgi" dirlər. Buradakı "Türküstan" yerli anlayış olsun gərək, hər halda gəlmə deyildir. Mərhum prof. dr. Faruk Sümer çox haqlı yazmış: "Hiç sanmıyorum ki, bu kitab (Dede Korkut) Türkistan'da yazılmış ve Oğuzlar tarafından Yakın Doğuya getirilmiş olsun" (30). Beləliklə, VII yüzildə yazıya alınmış iki sinxron tarixi qaynaqda (əl-Curhumi risaləsi və Alban tarixi) Azərbaycanın bir türk yurdu ("türklərlə məskun", "Türküstan") olması Dədə Qorqud boylarında iz buraxmışdır. Oğuzların bu ulu epik-tarixi qaynağı "Alban tarixi" kitabına çox yaxındır, çünki hər ikisində hökmdar ünvanına deyilən "Türküstan kralı" və "Türküstanın dirəgi" deyimləri hər iki halda bir tituldur. Əslində burda üç tam sinxron qaynaqdan söz getməkdədir, zira akademik V. V. Bartoldun yazdığı kimi, Dədə Qorqud oğuzları "islamın ilk yüzilində", yəni VII yüzildə yaşamışlardır (31). Bunu da bildirmək yerinə düşər ki, "Türküstan oğlu, kişisi" anlamına gələn "Türkman" adı Azərbaycan tarixində çox işlənmişdir. Bunun orijinal şəklini ünlü şairimiz Nəsimi Divanında görə bilirik. Quzey Azərbaycan (Şirvan) torpağında boya-başa çatmış Nəsimi, xocası Fəzlullah Nəimi ünvanına bu beyti yazmışdır: "Ərəb nitqi dutulmuşdur dilindən / Səni kimdir deyən kim Türkmansan" (32).

Son illərdə Azərbaycanda elm adamları lisanımızın tarix boyunca "türkcə" adlanması ilə bağlı bir sıra qaynaq və bölgələr ortaya gətirmişlər. Bunların sayı olduqca çoxdur. Təkcə Rusiyanın Qədim Dövlət Vəsiqələri Baş Arxivində (-QADA) onların sayı minlərcədir. Yalnız 1783-1787-ci illərdə Güney və Quzey Qafqaz bölgələrindən general P. Potyomkin və başqa yüksək hərbi qulluq adamlarına göndərilən 925 məktubdan 816 məktub Azərbaycan türkcəsində yazılmışdır (33). Başqa sözlə, yalnız beş ildə Rusiyaya Qafqazdan göndərilən məktubların 88,2 faizi türkcə yazılmış idi.

Fəqət keçmişdə olduğu kimi, indi də başlıca aktual mövzu dilimizin adı deyildir. Başlıcası Azərbaycanın bir məmləkət, bir millət olaraq kimliyi mövzudur. Başqa deyilişlə: Azərbaycanlılar etnik çoxluq baxımından türkcəni bir yabançı dil kimi mənimsəmişlərmi? Və ya qocaman bir Türk yurdunda yerləşik yaşayan və öz ana türkcəsini danışmaqda və yaşatmaqda olan bir çoxluq, bir millətdir? Suallardan hansının doğru olması yuxarıda adı çəkilən qaynaqlar ilə bölgələnmə sayıla bilər. Bu qaynaqlar sayca çox genişdir, buna görə yalnız bir neçə yenisi üzərində dayanmaqla bu yazıya son vermək fikrindəyəm. Belə qaynaqlardan biri 1475 tarixdə güneydən quzeyə Şirvan - Rusiya yollarıyla vətəninə dönməyə Venesiya elçisi Ambroco Kontarini qələmindən çıxmışdır. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən ilə görüşmələrdən sonra o, "Sivansaya (Şirvanşaha) məxsus olan" torpağa ayaq basmaq üçün "bir türk bələdçidən" yardım aldığını yazmışdır. Daha sonra Kontarini, Şirvan (Quzey Azərbaycan) yerli camaatının milli kimliyi haqqında ümumi, fəqət birmənalı bilik verməkdədir..." Biz Şamaxıdan adı keçən Sivansaya məxsus olan Dərbənd şəhərinə yol aldığımız. Biz türk kəndlərində arasına ayaq saxlayırıq" (35). Elçibaşı Kontarini, Kür və Araz çaylarından güneydə də (Güney Azərbaycan) gürcü, erməni və ya ləzgi kəndləri deyil, yenə "türk kəndləri" görmüş olmalı idi. Gerçəkdən o, Ağqoyunlu paytaxtı Təbrizə vardığında qarşısına çıxan insanların "türklər" olduğunu yazmaqdadır (36).

Çox dəyərli başqa bir qaynaq Səfəvi dövlətinin Avropa elçiliyi ilə bağlıdır. İspaniyaya varıqdan sonra (1601) elçilərdən bəzisi katolikliyə keçərək orada qaldı. Xaç salıb ailə quranlardan biri Əli-qulu bəy (elçibaşı Hüseyn Əli bəyin yaxın əqrəbası və elçiliyin kاتبі) idi. Bu kişi haqqında o zamankı İspaniyanın Valyadolid şəhəri kilsə evlənmə dəftərində pasport arayışı kimi yığcam olan bir yazı

var. Bu dəftərdə "milliyyətə türk olan İranlı Don Filipp (Əliqulubəy - S. Ə.) ... və donya Luisa de Kiros arasında" nigah bağlanması bildirilir (37). Yazıda anlaşılmayacaq bir şey yox: Səfəvi (bir zamanlar Avropada Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin təbəələri "iranlı", Şorqda isə bütün avropalıları "firəng" adlanmış) elçiliyi üzvləri, yəni qızılbaşlar İspaniya rəsmi nigah dəftərində "milliyyətə türk" olaraq yazıya alınmışdır. 1670 tarixdə Şamaxıda olmuş holland dənizçisi Yan Streys də Quzey Azərbaycan əhalisinin milliyyətə türk olduğunu bildirərək yazmış ki, bura gələn (alış-veriş üçün və ya elçilik he'yətləri tərkibində) xristianlardan bəziləri burada "Türklər arasında" yaramaz davranışa (donuzluğa varan sərxoşluğa) yol verirlər (38).

İndiki şəraitdə, Azərbaycanın dövlətçilik fikrinin (ideologiyasının) yaranma qda olduğu bir şəraitdə türkçülük və azərbaycançılıq mövzuları bir-birinə qarşı qoyulmamalı; əksinə, qarşılıqlı bir şəkildə araşdırılmalıdır. Belə araşdırmaların yaranıb ortaya gəlməsi üçün tarixi qaynaqların yeri və rolu böyük olacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT:

1. Transcaucasian Boundaries. The SOAS/GRC Geopolitics Series. London, 1996, 237 r. Kitabın "Azərbaycan Respublikası: dövlət sərhədləri keçmişdə və indi" adlanan altıncı bölümü (s. 113-133) bu sətirlərin müəllifi tərəfindən yazılmışdır.
2. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər redaktoru Süleyman Əliyərli. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1996, s. 156.
3. Bax: Quliyev Ə. Q. Ayrımlar haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri. III. Bakı, 1991, s. 201-202.
4. Bünyadov Ziya. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989, s. 136-137.
5. İbn Xordadbex. Kniqa putey i stran. Per., komment. i issledovanie Naili Velixanovoy. Bakı, 1986, s. 289.
6. Velixanova N. M. İzmenenie istoričeskoy qeoqrafii Azerbaydjana v rezultate arabskoqo zavoevaniya. İstoričeskaya qeoqrafiya Azerbaydjana. Bakı, 1988, s. 58.
7. Sonrakı ortaçağ qaynaqlarında "Xəzər Dərbəndi" yerinə "Şirvan Dərbəndi" (Dərbənd-i Şirvan) anlayışı işlənirdi (bax. Həmdullah Mustovfi Qəzvini. Zeylə tarixə qozidc. Bakı, 1986, s. 17; Fazlul-

lax ibn Ruzbixan Xundji. Tarix-i alam-aray i Amini. Bakı, 1987, s.43, 83).

8. Bax: Velixanova, a. ç. ə., s. 53; Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki. Bakı, 1985, s. 5-6.
9. Tsaqareli A. Qramotı i druqie istoričeskie dokumentı XVIII stoletiya, otnosyaşiesya k Qruzii. t. II, vıp. 2 SPb, 1902, s. 17-24.
10. Obozrenie Rossiyskix vladeniy za Kavkazom v statiçeskom, kenoqrafiçeskom topoqrafiçeskom i finansovom otnoşeniyax, ç. III.SPb, 1836, s. 78-79. Bəzi tarixçilər Şirvanda XX yüzilə kimi yalnız irandilli tatların yaşamasına, bu sonuncuların isə "yalnız Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra qəti olaraq türkləşməyə başladığını" yazırlar (bax. Neskolko zameçaniy po povodu keniçeskix prosesov v Şirvane. - Dokladi AN Azerb. SSR. t. XLII, Bakı, 1986, s. 72). Əslində isə artıq ulu Nəsimi (1369-1417) və Bədr Şirvani (1387-1450) çağından bu bölgə türk mə'nəvi varlığının beşiklərindən biri idi. Bu məsələ ilə bağlı bütün tarix, etnoqrafiya və dil bilgilərini ortaya gətirmədən danılması mümkün olmayan bir gerçək faktı xatırlamaq gərəkdir. "Əgər Şirvanda yaşayan toplum yalnız 1920-ci ildən sonra "türkləşməyə başlamış" idisə, Ağaməsih Şirvani (XVIII yüzilin başında Dədəgünəş kəndində doğulmuş), Nişat, Məhvəşi, Vaiz Əfəndi, Əsgər, Qasım, Məhcur, Şəkər, Nabi Əfəndi, Sənain, Lahıcı, Asəf, Bahar, Naci kimi XVIII-XIX yüzillərdə türkcə yazıb yaradan onlarca "Şirvani"lər tariximizdə olmazdı. "Təməmi Azərbaycan türklərinin əzizim şüərasından biri olan" (Fəridun bəy Köçərli) Hacı Seyid Əziz Şirvani də bu tarixdə yer tuta bilməzdi. Bütün bu söz ustadları Şirvan çölündə, tərəkəmə alaçıqlarında deyil, Şamaxının şəhər ədəbi mühitində yetişmişlərdi.
11. Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (TİEA), inv. n1646, vər. 27a.
12. Bax: Quliyev Vilayət. Mirzə Kazım bəy. Bakı, 1987, s. 103, 158.
13. Tadeusz Swietescowski. Musluman cemaatten ulusal kimlige. Rus Azerbaycani 1905-1920. Turkcesi: Nuray Mert. Istanbul, 1988, s. 51-52.
14. "Açıq söz", 2 fevral 1918, N671.

15. Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əş'arına məcmuədir ki, Adolf Berje sahibi-cənabının ehtimamı ilə mətbu olunubdur. Leypsiq, 1867, 128 s. Ərəb qrafikası ilə.
16. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. Bakı, 1978, s. 77.
17. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti diplomatiya hey'ətinin 1919-cu ildə Paris konfransına verdiyi sənəddə bildirilirdi: "Qədim türk-müsəlman xanlıqlarının sakinləri əsl kökləri nəzərə alınmadan Qafqaz tatarları adlandırılmışlar" (Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1992, s. 164).
18. Adam Oleariy. Opisanie puteşestviya v Moskoviyu i çerez Moskoviyu v Persiyu i obratno. Perv. A. M. Lovyaqina, SPb, 1906, s. 462.
19. Anqliyskie puteşestvenniki v Moskovskom qosudarstve v XÜI veke. Perv. □. V. Qotye, I. 1937, s. 204, 260.
20. M. P. Petrovskiy. Noviy spisok puteşestviya F. A. Kotova. İzvestiya Otd. Russkoqo yazıka i slov. AN. t. XV, kn. 4, SPb, 1910, s. 121.
21. İstoriya, qeoqrafiya i kenografiya Daqestana XÜIII - XIX vv. Pod. red. M. O. Kosvena i X. M. Xaşaeva, M., 1958.
22. Bax: "Belevi puteşestviya çerez Rossiyu i v raznye Aziatskie zemli, a imenno: İspağan, Pekin, Derbend i Konstantinopol, I. Fransızcadan çevirəni M. Popov, SPb, 1776, s. 60.
23. Bax: B. Miller. Tatı, ix rasselenie i qovori. Bakı, 1929; Z. M. Buniltov. Neskollhko zamečaniz po povodu keniçeskix prosesov v Şirvan (do XIII v.) - Dokladı AN Az. SSR, t. XLII, 1986, N4.
24. Əkinçi. 1875-1877 (tam mətni). Tərtib edəni Turan Həsənzadə. Bakı, 1979, s. 144, 181.
25. Məhmət Emin Resulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. İstanbul, 1990, s. 14.
26. Yəni orada, s. 10.
27. Məhmət Emin Resulzadə. Asrimizin Siyavusu. Ankara, 1989, s. 33.
28. Z. M. Buniyatov. Obzor istočnikov po istorii Azerbaydjana. Istočniki arabskie. Bakı, 1964. s. 5; M. İ. Azerli. IX əsr Ərdəbilli mənbəyi qədim Azərbaycan haqqında. Azərb. EA Məruzələri, XXX s., 1974, s. 86-89.

29. Bu mövzu ilə bağlı geniş bilik üçün baxın: S. Aliyarov. Ob etnoqeneze azerbaydjanskoqo naroda (k postanovke problemı). K probleme etnoqeneza azerbaydjanskoqo naroda, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1984, s. 4-38. Bu əsər xaricdə ingiliscə çap edilmişdir: On the genesis of the Azerbaijani people (Toward a formulation of the problem). In: Soviet Anthropology and Archeology, 25 (1). New York - London, 1990, pp. 34-68.
30. Fəruk Sumer. Oguzlar tarixləri - Boy teskilati - Destanları. İstanbul, TDAV yayınları, 1992, s. 275.
31. Kniqa moeqo deda Korkuda. Per. akad. V. V. Bartolda, M-L., 1962, s. 121.
32. İmadəddin Nəsimi. Əsərləri, 2 s. Elmi-tənqidi mətn. Cəhangir Qəhrəmanovundur. Bakı, 1973, s. 13.
33. Bu yazının müəllifi 1994 tarixdə Türk Dünyası Tarix Araşdırmaları Konqresində "Şirvan etnocoğrafiyası üzərinə bir qanay" və bir il sonra KKTS-də keçən III Atatürk Simpoziumunda "Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət dili konusu üzərinə" mövzusunda məruzələr etmişdir.
34. M. Cəhangirov, Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I s. Bakı, 1978, s. 32.
35. Biblioteka inostrannix pisatelez o Rossii, I c. SPb, 1836, s. 79.
36. Yəni orada.
37. Baxınız: Kniqa Orudj beka Bayata - Don Juana Persidskoqo. İngiliscədən çevirənlər O. Efendiev, A. Fərzəliyev, Bakı, 1988, s. 13.
38. Streys. Tri puteşestviya. M., 1935, s. 248.

AZƏRBAYCAN ADI ƏTRAFINDA MÜBAHİSƏLƏRİN SİYASİ MAHİYYƏTİ

XIX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsindən sonrakı tam bir yüz il ərzində İranda Qacarların hakimiyyətdə olduğu dövrdə bu ölkənin Güney hissəsi (Güney Azərbaycan) bütün İranın iqtisadi, mədəni və siyasi həyatında aparıcı mövqe tutmuş, burada baş vermiş inqilabi hərəkətlərdə bayraqdar olmuşdur.

1925-ci ilin dekabrında Pəhləvilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə həmin vəziyyət tamamilə dəyişdi. Özünü qədim pəhləvilərin varisi və İranın qədim qüdrətinin bərpası ilə edən Rza şah keçmiş Qacar sülaləsinin ölkədəki hakimiyyətinə son qoyaraq, İran-fars mənşəyinə hakim mövqe verməklə etnik cəhətdən monotərkibli "İran milləti" deyilən xalqın yaşayacağı mərkəzləşdirilmiş bir dövlət yaratmağı qarşıya qoydu. İranda panirənizm məfkurəsi hakim ideologiyaya çevrildi.

Həmin məqsədin həyata keçirilməsi yolunda Rza şah əsas və ən böyük maneə kimi devrilmiş qacarların mənsub olduğu Azərbaycan türkləri, daha doğrusu bu xalqın İran dövləti tərkibində qalan böyük bir hissəsi, həm də ölkədə yaşayan digər azlıqda qalan xalqlara nisbətən milli şüurun daha çox inkişaf etdiyi əhali dururdu. Həmin əhalinin bir qismi Güney (Cənubi) Azərbaycan dediyimiz Azərbaycan əyalətində, qalan hissəsi İranın digər əyalətlərində sakin idi. Qacarların hakimiyyətinin (1796-1925) ilk dövründə, daha doğrusu, bölünmədən sonrakı ilk dövrdə Azərbaycan əyalətinin ərazisi sonrakı dövrlərdən fərqli olaraq çox geniş idi (təqribən 250 min kv km-dək) və cənubda Həmədan, cənub-şərqdə Zəncan və Qəzvin mahalları bu əyalətin sərhədləri daxilində idi. Lakin sonralar əyalətin inzibati sərhədləri xeyli daraldılmışdır və 1906-cı ildə qəbul olunmuş seçki nizamnaməsində həmin üç mahalın adı Azərbaycan əyalətindən kənarda verilmişdir. Bu daralma Pəhləvilər dövründə də davam etdirilmişdir. Rza şahın hakimiyyəti dövründə Azərbaycan adını daşıyan ərazinin ümumi sahəsi 110,8 min kv km-dən artıq deyildi.

Qacarlar dövründəki Azərbaycan, həmin əyalətin əhalisinin bütün XIX-XX yüzilliyin I rübündə qazandığı sosial - iqtisadi, ictimai - siyasi və mədəni inkişafı nəticəsində İranın bütün sahələr üzrə əsas aparıcı bölgəsi idi. Göstərilən dövrdə ölkənin paytaxtı olan Tehran deyil, məhz Təbriz İranın ticarət, mədəniyyət və müəyyən dövrlərdə hətta siyasi mərkəzi idi. Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, İranda Azərbaycan türklərinin nisbətən yüksək səviyyədə olmasında parçalanmadan sonrakı yüzillik bir dövrdə Azərbaycanın Quzey və Güney hissələri arasında iqtisadi-ticarət, mədəni və siyasi əlaqələrin rolu heç də az deyildi. (İranın azlıqda qalan digər xalqları bu kimi üstünlüklərə malik deyildilər). Buradaca deməliyəm: bütün bu dövr ərzində Azərbaycanın bu iki hissəsi arasında iqtisadi, mədəni - siyasi əlaqələrlə yanaşı, dostluq - əməkdaşlıq münasibətləri də qırılmamış, az-çox müəyyən dairələrdə biruzə versə də, birləşmək, bütövləşmək fikirləri də dolaşmışdır.

Qeyri-məhdud hökumətlik iddiası ilə hakimiyyətə başlayan Rza şah isə gələcək planlarının uğurunu qismən də Azərbaycan gerçəkliyinin mümkün qədər zəiflədilməsində, hətta əbəz yerə bu faktorun siyasi - tarixi məkanından tamamilə silinməsində görürdü. Rza şahın həmin planlarının əsas hədəfi bütöv Azərbaycan ölkəsi və onun sakinləri olan Azərbaycan türk xalqı idi. Tarixi - siyasi, coğrafi - etnik, mədəni birlik anlayışlarını özündə ehtiva edən bu adı yox etmək üçün Rza şah və onun dəstəsi iki cəhətdən kifayət qədər əsaslandırılmış uğur qazanmağa cəhd edirdi: 1. O vaxtkı Azərbaycan SSR və onun əhalisi ilə İranın tərkibindəki Azərbaycan əyaləti və bunun əhalisi arasında açıq-aşkar mövcud olan (ölkə kimi) və etnik (xalq kimi) eyniliyin inkarı. 2. İranda yaşayan Azərbaycan türklərinin Azərbaycan SSR əhalisindən fərqli olaraq tarixən fars nəsilli və fars dilli olmasını iddia edərək bunu sübuta yetirmək və həmin əsasda onları tədricən farslaşdırmaq. Başqa sözlə desək, Güney Azərbaycanı və İrandakı Azərbaycan türklərini hakim fars məkanında tədricən əritmək. Bu strateji anti-azərbaycan konsepsiyası Rza şahın daxili siyasətinin dayaqlarından biri kimi əsaslandığı panirənizm ideologiyasının ilk yaranışdan canı idi.

Rza şah bu istiqamətdə planlarını əsaslandırmaq üçün nəzəri dayaq və bu dayaqları tarixi faktlara istinadən qurub - quraşdırırlar lazımdır idi. Elə Azərbaycan türk manqurtları içərisindən çıxmış belə "yaradıcılar" şaha qulluq göstərməyə hazır idilər. Bunlar 20-ci

illərdə ilk yazılarını nəşr edən Rzazadə Şəfəqlər, Əhməd Kəsrəvilər idi (fil. e. d. Qafar Kəndlinin verdiyi mə'lumata görə bu işləri İran-dakı erməni lobbisi maliyyələşdirirdi). R. Şəfəq 1924-cü ildə nəşr etdiyi məqaləsində azərbaycanlıların hələ qədimdən fars mənşəli və fars dilli olmalarını yazırdı(1). Əhməd Kəsrəvi paniranizm ideolo-giyasının rəvnəqləndirilməsində xüsusi xidmət göstərmişdir.

Onun 1925-ci ildə çıxmış "Azəri və ya Azərbaycanın qədim dili"(2), daha sonra "Unudulmuş şəhriyarlar"(3), "Azərbaycanın on səkkiz illik tarixi"(4) və başqa kitabları, bir sıra məqalələri Rza şahın dövründən başlayaraq ta bu günədək İran dövlətinin daxili siya-sətinin əsasını təşkil edən paniranizm ideologiyasının əsaslandırıl-masına qulluq etmişdir. Əhməd Kəsrəvi ilk əsərində Quzey Azər-baycan və Güney Azərbaycanda yaşayan eyni dilli, eyni adlı, eyni ta-rixli, eyni nəsilli, eyni mədəniyyətli əhalinin müxtəlif xalqlar olma-sını sübut üçün cənub ərazisində (Güney Azərbaycanda) guya qədim dövrlərdə yaşamış və azərbaycanlı olmuş "Azəri" tayfaları və bunların irandillilərlə qarışması (deməli, indiki cənubluların guya əcdadları) haqqında uydurma nəzəriyyəni irəli sürmüşdür(5). (Kəsrəvi sonralar 40-cı illərdə bu fikirdən imtina etmişdir). Ə. Kəsrəvi eyni zamanda Güney və Quzeydə əhalinin dil birliyinə toxunarkən yalnız Səlcuqların XI yüzildə hücumundan sonra buradakı əhalinin dilinin türkləşməsinə iddia etmişdir. Deməli, Azərbaycan türklərinin forma-laşmasında türk ünsürünü (istər avtoxton, istərsə də gəlmə kimi) bil-mərrə inkar edən Kəsrəvi yeganə dil birliyini qəbul etsə də (səlcuq-lar zamanı türk-oğuz tayfalarının Azərbaycana axınından (daha de-zəkən olar desək: qayıdışından) sonrakı dövrdə belə bu tayfaların Azərbaycan xalqının vahid etnik varlığının formalaşmasında iştirak-ını tamamilə inkar edir(6). Ə. Kəsrəvi Quzey Azərbaycanın və Gü-ney Azərbaycanın tarixən və müasir dövrdə də başqa-başqa ölkələr olmasını və Azərbaycan xalqının tarixən yaranmış etnik birliyini daha "əsaslı" şəkildə inkar etmək üçün ətrafında xüsusi "axtarışlar" apardığı əsas məsələ "Azərbaycan" adı, bu adın mənşəyi, tarixən bu adın siyasi-inzibati və coğrafi mə'nada hansı ölkəni əhatə etməsi haqqındadır. O, növbəti əsərində bu məsələ üzərində geniş dayana-raq e'lan edir ki, Şimali Azərbaycan 1918-ci ilədək (ADR qurulana-dək) tarixən Arran, Şirvan adlarını daşımışdır. Onun yazısından belə çıxır ki, Cənubi Azərbaycan ərazisində ərsəyə gəlmiş Azərbaycan adı bütün dövrlərdə və bütün mə'nalarda - həm coğrafi, həm etnik,

həm də siyasi baxımlardan yalnız Güneyə və burada yaşayan əhaliyə aid olmuşdur. Ə. Kəsrəvi yazır:

"Təəccüblüdür ki, indi Arranı "Azərbaycan" adlandırırlar, baxma-yaraq ki,... Azərbaycan adı heç vaxt Arrana deyilməmişdir"(7).

Ə. Kəsrəvinin bu tarixi "kəşfləri" ondan sonra gələn və fars İran şovinizmi mövqeyində duran İran tarixçiləri tərəfindən indiyədək dö-nə - dö-nə bu və ya digər şəkildə təkrar edilməkdə, paniranizm mövqeyindən qatılaşdırılmaqda və bu ideologiyanın əsas qayəsi, strateji konsepsiyası olan antiəzərbaycançılıq, antitürkçülük yanaş-masından daha bəzədilməkdədir.

Bunlar sırasında aşağıdakı müəlliflərin əsərlərini xatırlamaq olar: Hüseynqulu Katibi "Azərbaycan və İran milli vəhdəti"(8), Əbdülməli Karəng "Azərbaycan dilinin iki - tat və hərzəni ləhcəsi"(9), Əhməd Kavyanpurun ilk yazıları "Rizaiyyə tarixi"(10) və "Azərbaycanın ümumi tarixi"(11), Mənuçöhr Mərtəzəvi "Azərbaycanın İran... tari-xində yeri"(12), Şəfi Cavadı "Təbriz və ətrafı"(13), Cəmaləddin Fəqih "Aturpatakan (Azərbaycan) və ədəbi intibah"(14), Məhəmməd-cavad Məşkur "Azərbaycan tarixinə bir nəzər və ..."(15), Reza Enayətolah "Azərbaycan və Aran (Qafqaz Albaniyası)"(16), "Azər-baycan ətrafında bir söz"(17) məqaləsi və s.

Hamısı fars dilində yazılmış bu əsərlərin müəlliflərinin əksəri-həkim ideologiyaya qulluq edən Azərbaycan türk ziyalılarındanır. Həmin müəlliflər Azərbaycan adının Şimala yad olması barədə qəti hökmü "sübut etmək" üçün bir sıra orta yüzillik coğrafiyaçı - səyyah və tarixçilərin əsərlərinə, bəzən isə eyni zamanda yeni dövr rus müəlliflərinin yazılarına müraciət edərək, bunlardan iqtibaslar gəti-rirlər. Həmin tarixçilər əksər hallarda əslində yalnız öz müddəala-rına yaxın olan faktlar seçir, bir sıra mənbələrin isə verdiyi mə'lu-matı təhrif edirlər, baxmayaraq ki, onların gətirdiyi nümunələrin bir qisminə həmin mənbələrin Azərbaycan məfhumuna hər iki əra-zini (Güney və Quzey)daxil etmələri görünür. Yuxarıda adları çəki-lən tarixçilər onların paniranist fikirlərinin əksini göstərən çoxsaylı sənəd və mənbələrə isə bir qayda olaraq bunlar yoxmuş kimi göz yumur, bunların varlığını danırlar. Bu cəhətdən son dərəcə mə'suliy-yətsiz mövqe tutan "Bərrəsihaye - tarixi" (Tarixi araşdırmalar) dərgi-si belə bir qəti hökm də verir: "Əgər İran və çar Rusiyasının xarici işlər nazirliklərinin sənədlərinə və 1918-ci ilədək Rusiyanın özündə yazılmış kitablara nəzər salsaq, aydın görürük ki, Arran və Şirvan

torpaqları heç vaxt Azərbaycan adını daşımamış, bu torpaqlar bə'zən Arran və Şirvan, bə'zən isə Qafqaz adlandırılmışdır(18). Bu iddianın nə dərəcədə əsassız və ümumiyyətlə, İran tarixçilərinin bu və digər hökmlərinin nə dərəcədə qərəzli olduğunu göstərməkdən ötrü "Bərrəsihayə - tarixi"-nin işarə etdiyi fars və rusdilli mədrək və kitablardan, o cümlədən elə həmin dərginin özünün nəşr etdiyi sənədlərdən aşağıdakı seçmələri, eləcə də Azərbaycan türkcəsində bir neçə nümunəni oxucuların nəzərinə çatdırması və Azərbaycan tarixini saxtalaşdıran, onun tarixi bütövlüyünü inkara çalışan İran müəlliflərinə xatırlatmağı gərəkli sandım.

1929-cu ildə Y. A. Paxomovun yazdığı "Dərbəndin pəhləvi yazıları" adlı məqaləsində bəhs edilən Dərbəndin divarlarında e'ramızın 553-cü ilində həkk edilmiş yazıdan mə'lum olur ki, o zaman Azərbaycanın şimal sərhədləri Dərbəndə qədər çatırdı(19), başqa sözlə desək, inzibati vahid kimi Azərbaycanın cənub sərhədlərindən tutmuş ta Dərbəndə kimi olan ərazi Azərbaycan adlanırdı.

Z. M. Bünyadovun "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" kitabında apardığı araşdırmalardan mə'lum olur ki, e'ramızın hələ III əsrində Sasani dövlətinin tərkibinə daxil olan ölkələrin bir qismi (yə'nə Azərbaycan, Ermənistan, Arran və s.) I Ərdəşirin vaxtında "Azərbaycan spahbod" adı altında Şimal spahbodluğunu təşkil edirdi(20). Göstərilən kitabda belə nümunələr ərəb işğalı dövrünə aid VII-X əsr ərəb mənbələrindən gətirilən parçalarda da nümayiş etdirilir(21).

Bu parçalar içərisində ən maraqlı qeyd ərəb müəlliflərindən Əl - Yə'qubinin Arranı "Yuxarı Azərbaycan" ("Azərbaycan əl-ülya") adlandırmasıdır(22).

IX-XII əsr ərəb coğafiyaşünas-səyyahlarının Azərbaycan haqqında əsərlərini tədqiq etmiş N. Vəlixanlının kitabından da bu kimi faktlar əxz etmək mümkündür. Kitabdan mə'lum olur ki, IX-XII əsr ərəb müəllifləri bə'zən Arazdan şimalda yerləşən Bərdə, Beyləqan, Gəncə, Bakı şəhərlərini Azərbaycan ərazisi hesab etmişlər(23). Həmin müəlliflər bə'zən Azərbaycan və Arranı ayrı -ayrı vilayətlər kimi versələr də, əksər hallarda Azərbaycan, Arran və Ermənistanı (Ərməniyyə), inzibati vahiddə birləşdirərək, gah "Ərməniyyə", gah da "Azərbaycan" adlandırmış(24) və bu üç vilayətə vahid ərazi kimi baxmışlar(25).

Bu mənbələrdə Azərbaycan adı bir qayda olaraq inzibati məfhumda işləndiyi halda digər orta əsr müəlliflərinin yazılarında

məsələn, IX - X əsr tarixçisi Ət-Təbərinin (839-923) "Tarix - ər - rüsul vəl - mülük" adlı əsərində Azərbaycan adının coğrafi mə'nada şərhə verilir.

Ət - Təbərinin bu əsərində deyilir(26): "Azərbaycanın hüdudunun başlanğıcını, Əbhər və Zəncan daxil olmaqla, Həmədanı, axırını isə Xəzərlərin Dərbəndini götürürlər və bu aralıqda olan bütün on-on iki şəhəri Azərbaycan adlandırırlar"(27).

XIII əsr müəllifi Əmin Əhməd Razi isə "əft eqlim" əsərində Azərbaycanın bir hissəsini - Şirvanı ayrı bir vilayət kimi göstərməklə Azərbaycanın Badkubədən (Bakıdan) ta Xalxala qədər uzandığını yazır(28).

1419-cu ildə Siracəddin Ömər ibn əl-Vərdi tərəfindən ərəb dilində yazılmış və sonrakı yüzillikdə Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilmiş "Xəridət ül-əcaib" ("Mö'cüzələr mirvarisi") adlı əsərdə Azərbaycan (Adərbaycan) və onun Bərdə, Beyləqan, Marağa, Qəzvin kimi şəhərləri, Araz (Ərrəs) çayı haqqında mə'lumat verilmişdir(29).

XVI əsrin ilk illərində I Şah İsmayılın başçılığı ilə Azərbaycanda hakimiyyəti ələ alaraq bütün Azərbaycan ərazisini vahid dövlət altında birləşdirməyə nail olmuş Səfəvilər özlərini "Azərbaycan taxtı və səltənəti" uğrunda mübarizlər kimi qələmə verir və Həsən bəy Rumlu, İsgəndər Münşi və s. tarixçilər də onların fəaliyyətini "Azərbaycan ölkəsi" ilə əlaqələndirirdilər(30).

XVII əsrin ortalarında tərtib edilmiş, sonralar dəfələrlə üzü köçürülmüş və Şərqi bir sıra dillərinə tərcümə edilmiş mö'təbər ensiklopedik lüğət "Bürhane qate"də "Gəncə və Bərdənin daxil olduğu Arran Azərbaycanın bir vilayəti" kimi göstərilir(31).

XVII əsr səyyahı Övliya Çələbi Qarabağı "Kiçik Azərbaycan" adlandırır (bu faktı M. C. Məşkur da öz kitabında verir) (32).

Yuxarıda adı çəkilən və ümumiyyətlə paniranizm mövqeyində duran "Bərrəsihayə tarixi" ("Tarixi tədqiqatlar") jurnalında olduqca maraqlı sənədlər dərc olunmuşdur. Bunlardan biri də Səfəvilər dövrünə aid olan və 1703-cü ildə (hicri 1115-ci il, cümadiəlsani) Əli Muradxan tərəfindən verilmiş fərmandır. Burada Azərbaycanda Avropa xristianlarının ("Padarlıne - ferəngi") yaşadığı yerlər göstərilir. Xristianların yaşadığı Azərbaycan vilayətləri sırasında "Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Gəncə, Naxçıvanın adı çəkilir.

Həmin fərman 1764-cü ilin aprelində (hicri 1177-ci il, şəvval) Kərimxan Zənd tərəfindən təqribən eynilə təkrar edilmişdir(34).

Qacar şahzadələrindən Mahmud Mirzə Qacarın 1820-ci ildə yazılmış "Səfin ət-ül-Mahmud" ("Mahmudun gəmisi", əsər ilk dəfə 1968-ci ildə Təbrizdə çap olunmuşdur) əsəri Azərbaycan məmləkətinin toponimləri haqqında sələflərindən daha dəqiq və daha geniş məlumat verir. Bu sıradan müəllif Azərbaycanın şəhər və qəsəbələrini aşağıdakı ardıcılıqla sadalayır: "Ərdəbil, Əhrar, Meşkin, Sorab, Xalxal, Təbriz, Mərənd, Ordubad, Savuclaq (Soucbulağ), Səlmas, Xoy, Nəxçıvan, İrəvan, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Badkubə (Bakı), Talış, Beyləqan, Urmi (Urmiya), Sain-Qəl'ə"(35). Mahmud Mirzə Azərbaycan məmləkətinin əhalisi haqqında yazdığı əksəriyyətin türkdilli olduğunu qeyd edir(36).

O ki qaldı, "çar Rusiyasının sənəd və mədrəklərinə" və bunlarda Azərbaycan coğrafi adının açıqlanmasına, qeyd etməliyəm ki, son illərdə mətbuatımızda həmin mövzu ilə bağlı bir sıra yazılar verilmişdir(37). Bunu nəzərə alaraq mən yalnız aşağıdakı Azərbaycan adlarını göstərən bircə ən səciyyəli mənbəni gətirməklə kifayətlənirəm.

Bu mənbə Burnaşevin 1793-cü ildə Kurskda çap olunmuş əsəridir. Gürcü çarı II İrəklinin (1762-1798) yanında Rusiya dövlətinin səlahiyyətli nümayəndəsi olan rus zabiti polkovnik Burnaşevin 1786-cı ildə, yəni Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiyaya birləşdirilməsindən hələ çox əvvəl yazdığı 27 səhifəlik bu kitabça "Opisanie oblastey Adrebiyanskix v Persii i ix političeskoqo sostoyaniya" adlanır. Kitabça o zaman sərbəst xanlıqlardan ibarət olan və yalnız nominal surətdə İran dövlətinə tabe hesab edilən Azərbaycan vilayətlərini bir-bir - bir-bir qısaca təsvir edir və onların mərkəz şəhərləri olan Bakı, Quba, Nuxa, Gəncə, Şuşa, Bərdə, Naxçıvan, Təbriz, Marağa, Urmiya, Xoy, Ərdəbil, Meşkin və s. haqqında məlumat verir(38).

Göründüyü kimi, mənbə və ədəbiyyatdan tam xəbərsiz olan, "görməmişəm, demək yoxdur" məntiqi (və ya məntiqsizliyi) ilə mülahizə yürüdən "Bərrəsiheaye - tarixi" dərgisi və onun müəlliflərinin fikrinin əksinə olaraq Rusiyada hələ XVIII yüzilliyin sonlarında bütöv Azərbaycan ölkəsi haqqında dəqiq və düzgün təsəvvür mövcud idi. Burada da Azərbaycan məfhumu həm Arazdan şimal,

həm cənub hissələrinin daxil olduğu vahid bir ölkə kimi başa düşülürdü.

Deməli, gətirilən nümunələrdən görünür ki, eramızın hələ III yüzilindən Azərbaycan adı bir sıra hallarda əvvəl inzibati, daha sonralar isə çox zaman coğrafi mə'nada ölkənin həm quzey, həm güney hissəsinə aid olmuşdur və mövcud mənbələrdə Azərbaycan məfhumu Arazdan şimal və cənuba fərq qoyulmadan, yəni vahid coğrafi məkan mənasında başa düşülmüşdür. Yeri gəlmişkən: Azərbaycanı bölüşdürən Rusiya və İran istər Güllütan və istərsə də Türkmənçay müqavilələrində Azərbaycan məmləkətinin adını belə çəkməmişlər. Həmin bağlaşmalardan sonra İranın tərkibində qalmış Azərbaycanın güney hissəsi "Azərbaycan məmləkəti" (və ya əyaləti) adı ilə ölkənin dörd əyalətindən birini təşkil etdi. Azərbaycanı bütövlükdə qapşamağı planlaşdıran və yuxarıda gördüyümüz kimi (Burnaşevə tapşırıldığı kimi) həmin ölkə, oradakı xanlıqlar haqqında tam məlumat toplayan çarizm isə Azərbaycanın şimalına sahib olduqdan sonra bu diyarın quzeyinə münasibətdə onun tarixi adından bilmərrə imtina edərək buranı Rusiyanın inzibati idarəciliyinə uyğun şəkildə quberniyalara - Bakı və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarına bölmüşdür. Rusiyanın qeyri-rəsmi sənədlərində, o cümlədən tarixi ədəbiyyatda isə Güney "İran Azərbaycanı" kimi işlədilmiş, Quzey daha çox "Qafqaz Azərbaycanı", bəzi hallarda "Şərqi Zaqafqaziya" adlandırılmışdır(39).

Etnik mə'nada isə "azərbaycanlı" istilahı (bu istlah daha çox "türk", "azərbaycanlı-türk", Rusiya tərkibinə düşdükdən sonra "türk", "türk - tatar", "tatar", "azərbaycanlı-tatar", az hallarda "müsəlman" şəklində işlənmişdir). Hansı variantda işlədilməsindən asılı olmayaraq, bütün hallarda Azərbaycanın hər iki hissəsində yaşayan əhaliyə, yəni bütöv xalqa aid edilmişdir. Başqa sözlə desək, Azərbaycanın hər iki hissəsini gəzib dolaşmış şəxslər eyni bir xalqdan söhbət açmışlar(40).

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox müasir Qərb müəllifləri də İran azərbaycanlılarını sərhəddən o tərəfdəki qohumları ilə dil, həyat tərzini və s. cəhətdən eyni xalq hesab edirlər(41). Bu məsələ xüsusi bir böhs olduğundan bunu qeyd etməklə kifayətlənirəm ki, son illərdə ABŞ-ın tarixçi alimlərindən D. Nisman və xüsusilə prof. T.Svyataçovskinin bir sıra əsərlərində "Bütöv" və "Bölünmüş Azərbaycan" problemləri xüsusi yer tutmaqdadır(42).

Yuxarıda adlarını çəkdiyim mənbə və ədəbiyyatda Enayətullah və onun kimiləri qıcıqlandıran məsələlərdən biri də Azərbaycanın bu iki hissəsinin gələcəkdə nə vaxtsa birləşməsi ehtimalının bəzi rus müəlliflərinin təsdiq etməsidir. Məsələn, R. Enayətullah akademik V. V. Bartoldu Azərbaycanı bir tam kimi götürməsinə görə tənqid edir, eyni zamanda rus alimini ADR-nin ölkənin iki hissəsini birləşdirmək fikrini təsdiqləməkdə günahlandırır. Akademik V. V. Bartold 1924-cü ildə BDU-da tələbələrə mühazirələrində deyirdi: "Azərbaycan Respublikası (yəni ADR - Ş. T.) qurulduqda İran Azərbaycanı və bu Azərbaycanın bütöv bir tamı təşkil edəcəyi nəzərdə tutulurdu"(43). Bəli, məhz nəzərdə tutulurdu. Bu məsələni açmadan əvvəl yeri gəlmişkən qeyd etməliyəm ki, keçən əsrin əvvəllərindən başlayan bu ayrılıq fikri ölkənin hər iki hissəsindəki, əhəlinin, bütöv xalqın yaddaşında uzun illər boyu yaşamışdır. Dövlət sərhədlərinin gətirdiyi ayrılığa baxmayaraq əhəlinin bu iki hissəsi arasındakı həm iqtisadi, həm mədəni, həm məişət əlaqələrinin təpəhəvilərin hakimiyyətə gəlməsindən qırılmamasını göstərən bir sıra sənədləri nişan vermək olar. Bunlardan müstəmləkəçi Rusiya dövlətinin İrandaqı məmurunun sözləri başqa təsdiqə ehtiyac olmadan kifayət qədər inandırıcı səslənir. 1903-cü ildə Rusiyanın Təbrizdəki baş konsulluğunun Azərbaycan əyalətində yerli əhəlinin bu dövlətə münasibəti haqqında gəldiyi nəticə belədir: "Buradaqı azərbaycanlılar onları iki hissəyə ayırdığımız üçün bizə nifrət bəsləyirlər"(44). Bir xalqın ayrılıq hissələrinin yaşarlığını bundan yığcam və aydın çətin ki, ifadə etmək ola.

Artıq XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycanda, onun hər iki hissəsində milli azadlıq ideyalarının yüksəlişi dövründə istər Quzeydə, istərsə də Güneydə qarşılıqlı iqtisadi, kulturoloji - etnik və siyasi yaxınlıqdan əlavə, bir çox hallarda siyasi birləşmə ətrafında müəyyən söhbətlər gətirmişdir. Çox maraqlıdır ki, Azərbaycandakı hadisələri, əhəlinin ruhunu diqqətlə izləyən Rusiya dövləti də həmin əhəlatdan bəhrələnməyə çalışmış və birinci dünya müharibəsi ərəfəsində bu ölkə ilə bağlı müxtəlif planlar qurmuşdur. Quzey və Güneyi öz tərkibinə alacaq "Azərbaycan şahlığı" və ya "Azərbaycan-Gilan çarlığı" kimi bufer dövlətlərin yaradılması bu planlardan idi.

1917-1920-ci illərdə Güney və Quzeydəki milli azadlıq hərəkatları dövründə isə "bütöv Azərbaycan" problemi amorf fikirlərdən ciddi arzulara çevrilməyə və siyasiləşməyə doğru gətirmişdir. V. V.

Bartolddan yuxarıda gətirilən sitatın sözləri əsassız deyilməmişdi. Lakin Güneydə bu problemin qoyuluşuna münasibət ikili (müsbət və mənfi) olduğu halda, Quzeydə məsələnin siyasiləşməyi və durulması daha yeyin gedirdi. Belə ki, ADR-in Tehrandakı səfiri Qaraxanovun İranda Azərbaycan türklərinin Şimal və Cənubun birləşməsi məsələsinə münasibətini öyrənməsi və bu haqda Bakıya məlumat göndərməsi təsadüfi deyildi(45).

ADR-in ideoloqu M. Ə. Rəsulzadənin azərbaycançılıq ideyasının, onun ali məsləkinin köklərini Quzey Azərbaycanın müstəqilliyi konsepsiyasını həyata keçirmək və gələcəkdə Azərbaycanın iki hissəsinin birləşdirilməsi konsepsiyası təşkil etmişdir. M. Ə. Rəsulzadənin İ. V. Stalinlə ixtilal xatirələrindən bilinir ki, onların həmin məsələ ilə bağlı müəyyən müstəvidə söhbətləri olmuşdur (46). ADR-in 1920-ci il aprelin 27-də Qızıl Ordu tərəfindən işğaldan sonra da ölkədə mövcud təzyiqlərə baxmayaraq Azərbaycanın bütövlüyü problemi uzun müddət öz aktuallığını saxlamışdır.

Azərbaycan dramaturqu C. Cəbbarlının "Araz çayı, qalx aradan, qoy birləşsin Azərbaycan!" sözlərinin ağızlarda dolması bunu göstərirdi. M. Ə. Rəsulzadə ömrünün sonunadək bu arzu ilə yaşamışdır.

O, hətta II dünya müharibəsi dövründə İranın şimalını Qızıl Ordunun işğalına Azərbaycanın iki hissəsinin birləşməsi üçün bir vasitə kimi baxırdı və 1946-cı ilin mayında sovet qoşunlarının İranı (o cümlədən Cənubi Azərbaycanı) tərk etməsi xəbərini ona verəndə demişdir: "Buna sevinmək yox, hönkür-hönkür ağlamaq lazımdır"(47).

Güney Azərbaycanda isə 1917-1920-ci illərdə bu problemlərə münasibət, dediyim kimi, ikili olmuşdur. Yəni Şimalla Cənubun birliyi məsələsinə rəğbət bəsləyənlərlə yanaşı bu ideyanın əleyhdarları da olmuşdur. Buna baxmayaraq, bütövlükdə götürüldükdə Şimala hüsn-rəğbət öz gücünü itirməmişdir və Pəhləvi təbliğatı, qoyulan qadağanlar bu hissələri azalda bilməmişdir. 1941-1946-cı illər dövründə Azərbaycanın iki parçası arasında mədəni, siyasi əlaqələrin ən yüksək mərtəbəyə yetməsi bu fikrin bariz göstəricisidir.

Deməli, Azərbaycanın vahidlik məsələsi İranın şovinist millətçilərini qıcıqlandırsa da, ayrılıq anlayışını və təbii surətdə bundan doğan birləşmək fikrini zorla beyinlərdən silmək mümkün olmamışdır.

Beləliklə, XIX yüzilin əvvəllərindən yaranan onlarla, bəlkə də yüzlərlə bayatılarda öz təcəssümünü tapan ayrılıq fikri, həsrət

yanğısı pəhləvilər hakimiyyətinin hədəf yerə sərf olunmuş səylərinə baxmayaraq İrandakı (eləcə də Şimaldakı) Azərbaycan türkünün zəhnindən silinməmişdi. 1941-1946-cı illər milli demokratik hərəkatı zamanı və sonrakı dövrdə "Azərbaycan" adı ətrafında mübahisələr ara-sıra səngimiş olsa da, 60-cı illərin ikinci yarısından (monarxiyanın iqtisadi qüdrətinin artdığı dövr) yenidən cücərməyə başlayır. Yuxarıda adları çəkilən Ə. Kavyanpur, M. Mortqzgi, C. Fəqih, M. Məşkur. R. Enayətolah və s. yazıları bu dövrün məhsuludur.

Düşünmək olardı ki, 1978-1979-cu illər inqilabının qələbəsi nəticəsində Pəhləvilərin hakimiyyətinə son qoyulduqdan sonra Azərbaycan adı ətrafında bu siyasi söhbətlərə də xitam verilə bilərdi. Lakin İran İslam Respublikasında hakimiyyətə gələn yeni qüvvələr bütün etnik qruplara (qövmlərə) e'lan etdikləri bərabərliyə (İran İslam Respublikasının Əsas Qanunu, 19-cu maddə) baxmayaraq paniranist ideologiyadan və bunun antiazərbaycan istiqamətindən əl çəkmədilər. Bəlkə əksinə, paniranizmi milli baxımdan daha monolit hesab etdikləri İslam himmətçiliyi donu geyindirməklə daha qatı irticaçı şəkildə davam etdirdilər. Bu irticaçı cərəyan islam himmətinə (əhlinə) müraciət etsə də, digər İslam dövlətlərinin İİR bayrağı ətrafında toplanmasını nəzərdə tutur və milli söhbətləri, milli tələbləri İslama və islamçılığa düşmən cəhdlər kimi qələmə verir.

80-ci illərin ortalarından etibarən İranda bu örtük altında azərbaycançılığa, Azərbaycanın bütövlüyü anlayışına qarşı yeni kompaniya, təbliğat başlanmışdır. Eyni zamanda İranın özündə Azərbaycan adının coğrafi anlayışının getdikcə daralması siyasəti aparılır, 1937-ci ildə Rza şah tərəfindən əsası qoyulmuş İranın inzibati bölgüsünün mahiyyəti bu gün də davam etdirilir.

İslam himməti adı altında gizlədilmiş hakim paniranizmin məfkurəsinə qulluq edən müasir kəsrəviçilər dəstəsi yaranmışdır. Həmin dəstəni təmsil edənlər tərəfindən xüsusilə Şimalda Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini e'lan etdikdən sonra (18. 10. 1991) Azərbaycan - Aran (Arran) adları ətrafında mübahisələr daha böyük çhtirasla yenidən qızıqdırılmışdır (48). Bu "clmi" söhbətlərin arxasında duranları heç şübhəsiz, əslində iki əsrə yaxın müddətdə bir-birindən ayrı salınmış Azərbaycan xalqının iki hissəsinin biri - digərinə qohumluq, mədəni - iqtisadi və sadəcə, ünsiyyət əlaqələrini

bərpa etmək imkanını qazanması və bununla da vahid bir xalq və onun birgə mədəniyyəti, bütöv bir Azərbaycan ölkəsi anlayışının populyarlaşması çox narahat edir, azərbaycanlı yazıçı İsmayıl Hadi "Aran" və "Azərbaycan" adları ətrafında söz güləşdirmə oyunları" adlı məqaləsində həmin "ixtiraçılara" çox yerinə düşən bir məsləhət verir: "Daha yaxşı olardı ki, Azərbaycan (Quzey Azərbaycan nəzərdə tutulur. - Ş. T.) camaatına qarşı şübhə və düşmənçilik yaratmaqdan-sa, onlarla dostluq edilsin və onların qardaş əlləri sıxılsın... Bu, həminin xeyrinə olardı" (49).

Dinləyicilərin diqqətini toxunulan məsələnin daha bir cəhətinə yönəltmək istədim: Azərbaycan - İran qarşdurması yaratmaq cəhdləri İranın tək mətbuat səhifələrində aparılmamış, bəlkə məsələnin qoyuluşu daha global müstəviyə keçirilmişdir. 1992-ci il aprelin 20-24-də Pakistanın Peşavər şəhərində "Sovetlərin yıxılmasından sonra Orta Asiya və ətrafı" mövzusunda həsr edilmiş seminardakı bəzi söhbətlər nəzərdə tutulur. "İslam birliyi" qurmaq fikrinin tez-tez səsləndiyi bu söhbətlərin gedişində İranın fars şovinist ruhlu nümayəndələrindən biri Azərbaycan məsələsini ortaya ataraq "Azərilər türk deyillər. Onlar türk mədəniyyətini mənimsəmiş, türkcə danışan iranlılardır" kimi köhnə fikirləri təkrarladıqda, onu alqışlayanlar tapılmış, Pakistan nümayəndələri isə bu köhnə bayatılara tərəfdar çıxmışlar (50). Seminarda Azərbaycan nümayəndələrinin iştirak etməməsi nəticəsində orada fars şovinistlərinə lazımı cavab verilməməsi, əlbəttə, təəssüf doğurur. Və bütöv Azərbaycan xalqına qarşı ideoloji bir silah kimi istifadə edilmiş köhnə paniranist psevdo - nəzəriyyənin yenidən, bu dəfə beynəlxalq səviyyədə səsləndirilməsi bizi düşündürməyə bilməz.

İranda kəsrəvizmin yenidən cücərməsindən bəhs etdikdə onun son günlərimizdə təzə bir qiyafəyə girməsini unutmamalıyıq. Neokəsrəvizm adlandırılacaq biləcəyimiz bu yeni siyasi cərəyan antiazərbaycan məcrasını genişləndirərək antitürk və ermənipərəst bir axına çevrilməkdədir. Bu fikrin təsdiqini 1992-ci il may ayının 9-10-da Afinada "Bu günlərin pantürkizmi" adı altında keçirilmiş beynəlxalq simpoziumda köhnə kəsrəviçilərdən Rza Enayətullahın etdiyi məruzəsində tapırıq.

Erməni daşnaklarının uzun zaman yuva saldığı Afinada orada yunan dilində yayılan "Elno armenica" nəşriyyəsinin təşəbbüsü ilə keçirilmiş həmin simpoziumda Yunanıstan, Rusiya, Bolqarıstan,

Yugoslaviya, İran, Livan, Ermənistan və eləcə də Türkiyə kürdlərinin nümayəndələri iştirak etmişlər.

İrانی təmsil edən doktor Rza Enayətullah simpoziumda "Qafqazda və regionda pantürkizmin assimilyasiya əməliyyatı haqqında" adlı məruzə ilə çıxış etmişdir(51). (Məruzənin mətni erməni milli hərəkatının orqanı "Aprel" jurnalındakı çapından (mart, 1993) fars dilinə çevirməklə Tehrandə ermənilər tərəfindən fars və erməni dillərində buraxılan aylıq "Araz" dərgisində nəşr edilmişdir).

Türklərin ön Asiyada yayılmasının ən qədim qatlarını açmağa cəhd edən Türkiyə tarixçilərinin türkçülüynü pantürkizmlə (panturanizmlə) eyniləşdirən, az qala hər bir türkdə pantürkçü görən R. Enayətullah məruzəsində bütün türklərə bəslədiyi və gizlətmədiyi nifrətinin əsas istiqamətini "ta qədimdən burada məskunlaşmış türklər ölkəsi" kimi tanınmış Azərbaycana, onun parçalanmış bütöv xalqına qarşı yönəlmişdir. O, məruzəsində keçmiş yazılarında olduğu kimi özünün "Azərbaycan, Arran və ya Qafqaz Albaniyası" adlı kitabını xatırladaraq Azərbaycan adının tarixən Şimala - AR-ya aid olmadığını təkrar etmiş, bu işi pantürkçülərin "İran Azərbaycanını Qafqaz türkdillilərinin torpaqlarına, sonra isə Türkiyəyə birləşdirmək məqsədilə" etdiklərini söyləmişdir. O, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra müstəqil türk dövlətlərinin yaranmasını və Türkiyə dövləti ilə (başqa dövlətlərlə, o cümlədən İranla heç də az olmayan) əlaqələrinin artmasını "Ümumdünya türk dövləti" yaranacağı və həmin dövlətin İİR ərazisini udmaqla Fars körfəzinə qədər genişlənməyi kimi göstərir.

Məsələ bu sərəmsəfikirlərin tək cə simpoziumda səslənməsində deyil. Əsl məsələ, onun mahiyyəti antitürk potensiallı dövlətlərin iştirak etdiyi bu yığıncaqda "türk xofu" qarşısında erməni və eləcə də kürd ekstremizminə yardıma xeyir-dua verilməsindədir. Heç də təsadüfi deyildir ki, məhz həmin toplantıdan sonrakı az bir vaxt axarında dünyanın bir sıra iri dövlətləri, bu sırada nümayəndələri simpoziumun iştirakçısı olmuş dövlətlərin bir çoxu tərəfindən Ermənistanə müxtəlif adlarla hər cürə humanitar və hərbi yardım göstərilməsi artmış, dünyanın bir çox yerlərindən (Livan, Suriya, Fransa və s.) könüllü və təcrübəli muzzdlu döyüşçü, daha doğrusu terrorçu dəstələri toplanılıb göndərilmiş, müttəfiq dövlətlərdən ümumi dəyəri milyard dollardan artıq hesablanan hərbi texnika və bunu idarə edən muzzdlu mütəxəssislər götürülməsi genişləndirilmişdir. İran isə

simpoziumdan keçən sonrakı dövrdə Ermənistanə Güney Azərbaycan ərazisindən Araz üzərindən təcili olaraq körpülər salmış, oraya ərzaq, yanacaq göndərilməsinə, ticarətin inkişafını, yardımlar göstərilməsinə təşkil etmişdir. Təbrizdə Ermənistanın konsulluğu açılmışdır və s.

Afina toplantısının təcrübəsi göstərir ki, hazırkı dövrdə neokəsrəviçilərin Azərbaycan adı ətrafında sərəsəm söhbətləri nə kimi ciddi siyasi məqsədlərin reallaşması ilə nəticələnmə bilər. Bu baxımdan Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən kəsrevizm kimi yalançı nəzəriyələrin vaxtında ifşa edilməsi son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, Azərbaycan adı ətrafında gedən mübahisələr və bu adlı diyarın xalqının bütövlüyünə edilən hücumlar bu günədək davam etməkdədir. Hazırda bu söhbətlər və təzyiqlər ümumdünya qatı antitürkçülüynü və erməni ekstremizmi ilə çulğalaşan bir mahiyyət qazanmışdır.

Lakin Azərbaycan və azərbaycanlılardan onların bütövlük duyğu və arzularını almaq və nəticə etibarilə bütöv bir xalqı məhv etmək nə savab işdir, nə də mümkündür. Mühacirətə gedərək ABŞ-da yaşamağa məcbur olmuş Güney Azərbaycan ziyalıları Abbasəli Cavadı bu işin mümkünsüzlüyünü çox gözəl ifadə etmişdir. Və məqaləmi onun sözləri ilə bitirərəm: "Arazın o tayı və bu tayındakı əhalinin arzusuna rəğmən, hər iki tərəfdə tikanlı məfillərin və sərhəd qadağan məntəqələrinin olması hər ikiXX Azərbaycan arasında insani, mədəni, ictimai və mə'nəvi əlaqələrini, bölünmüş ölkənin və bu xalqın iki hissəsi arasındakı milli, tarixi, dil və mədəni birliyini əslən aradan apara bilməmişdir"(52).

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT:

1. Bax: M. M. Əliyev. Bə'zi İran mətbuat orqanları səhifələrində Azərbaycan xalqı və onun mənşəyi məsələləri - "Azərbaycanın tarixi və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı" kitabında. Bakı, 1978, səh. 206.
2. Bax: Əhməd Kəsəvi. Azəri ya zəbanə-bastane-Azərbaycan. İkinci nəşr, Tehran, 1304.
3. Əhməd Kəsəvi. Şəhriyarane-qomnam. II nəşri, 1926.
4. Əhməd Kəsəvi. Tarix-e-Hicdəhsaleye-Azərbaycan. 1933.
5. Əhməd Kəsəvi. Azəri və ya Azərbaycanın qədim dili. Səh. 8.

6. Əhməd Kəsrəvi. Unudulmuş şəhriyarlar. Səh. 61-83.
7. Ə. Kəsrəvi. Unudulmuş Şəhriyarlar, səh. 264.
8. Hüseynqoli Katebi. Azərbaycan və vəhdətə - melliye - İran. Təbriz, 1321.
9. Əbdoləli Karəng. Tati və Herzeni do-ləhcə əz - zəbanə Azərbaycan. Təbriz, 1333.
10. Əhməd Kavyanpur. Tarixə - Rezaiyye. Tehran, 1344.
11. Əhməd Kavyanpur. Tarixə - Omumiye - Azərbaycan. Tehran, 1346.
12. Mənuçöhr Mərtəzəvi. Cəy - Azərbaycan dər Tarixə 2500 saləy şəhənşahiye - İran. Təbriz, 1965.
13. Şəfi Cavad. Təbriz və peyramune - on. Təbriz, 1970.
14. Cəmaləddin Fəqih. Aturpatakan (Azərbaycan) və nehzətə - ədəbi. Tehran, 1346.
15. Məhəmmədcavad. Məşkur. Nəzəri be tarixə - Azərbaycan və asarə - bastani və cəmiyyəionasiye - ön, Tehran, 1349.
16. Rəza Enayətollah. Azərbaycan və Aran (Albaniyaye - Qafqaz), Tehran, 1360.
17. Rəza Enayətollah. Səxəni dər peyramune - Azərbaycan. "Bərrəsihayə - tarixi". (Tarixi araşdırmalar) dərgisi. 1348. N1.
18. "Bərrəsihayə - tarixi", 1348, N1, s. 49.
19. Bax: E. A. Paxomov. Pexleviyskie nadpisi Derbenta. İzvestiya obzestva obsledovaniya i izuçeniya Azerbaydjana. N 8, vıp. V. Baku, 1929, s. 29.
20. Z. Buniyatov. Azerbaydjan v VII-IX vv. Baku, 1965, s. 39.
21. Z. Buniyatov. Azerbaydjan v VII-IX vv. s. 107-108, 139-140, 142.
22. Yənə orada, s. 141; N. M. Vəlixanlı, IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas - səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974, s. 40.
23. Bax: N. Vəlixanlı. Göstərilən əsəri, s. 33, 36, 146.
24. N. M. Vəlixanlı. Göstərilən əsəri, s. 29, 119.
25. Yənə orada, s. 93, 119.
26. Burada əsərin hələ X əsrdə əl-Bəl'əmi tərəfindən farscaya edilmiş tərcüməsinin 1965-ci il nəşrindən istifadə olunmuşdur.
27. Tərcüməyə - tarixə - Təbəri be enşaye-Əbu Əli Məhəmməd Bəl'əmi. Tehran, 1344, s. 51.
28. Bax: Əmin Əhməd Razi. Həft eqlim, səh. 509-510. (RFR EA Şərqişünaslıq İnstitutunun əlyazması nüsxəsi, inv. 1795.

- Əlyazmasının Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun elmi arxivindəki fotosuratından istifadə edilmişdir - inv. 2170).
29. Bax: Hicran Sadıqova, Möhsün Nağıyev, "Xəridət ül-əcaib", "Elm" qəzeti, 5. 08. 1989.
 30. Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı, 1958, səh. 247; Mirzə Məhəmməd Mə'sum. Tarixə-səlatine- səfəviyye. Tehran, 1351, səh. 65.
 31. Ebne-Xələf Əl-Təbrizi Məhəmməd Hüseyn Əlmoṭəxəlləs be Borhan. Borhane-qate. Təbriz, 1278, səh. 39. Hazırda Məhəmməd Hüseyn Əl-Təbrizinin "Arran Azərbaycanın bir vilayətidir." ("Arran vilayətist əz Azərbaycan") cümləsi İranın özündə də aforizmə çevrilmiş bir ifadədir və şair-publisist T. Həşiminin bu sözləri məqaləsinə başlıq verməsi də bunu göstərir. Bax: "Varlıq" dərgisi, 1364, sayı 3-4; s. 54-62.
 32. M. C. Məşkur. Azərbaycan tarixinə bir nəzər, s. 16.
 33. Məcəlləyə "Bərrəsihayə - tarixi". 1346, N5, səh. 151-152.
 34. Yənə orada. 1346. N3-4, səh. 365-366.
 35. Mahmud Mirzə Qacar. Səfinət-ül-Məhmud. II cild, Təbriz, 1346 (1968), s. 656.
 36. Yənə orada.
 37. Mövsüm Əliyev. Azərbaycan və Azərbaycanlılar. "Tarix" qəzeti, 6. 04. 1991; Mövsüm Əliyev. Otvət fəlsifikatoram istorii Azerbaydjana. "Elm" qəzeti, 25. 05, 8. 06. 1991 və s.
 38. Opisanié oblastey Azerbaydjanskix v Persii i političeskoqo sostoyaniya sdellannoe prebıvazim pri eqo Visočestve Çarl Kartalinskom i Kaxetinskom İraklii Temurazoviçe Polkovnikom Kavalçrom Burnaşevim v Tiflise v 1786 q. Kursk, 1793.
 39. Bax: Məhəmmədhəsən Vəlili (Baharlı). Azərbaycan. Coğrafi - təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. Bakı, 193, səh. 6.
 40. Gürcüstan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi. Fond 15, iş 338, vər. 6; P. İ. Averyanov - Y. V. Şkinskiy. Otçet o poezdke po Severnomu Azerbaydjanu. Tiflis, 1900, 30, 33, 71.
 41. Bax: Narvey N. Smith, Wiliam W. Cover və başqaları. area hana book for iran, Washington, 1971, r. 97. the Muslim World (ahistorical surveu. Part III - the last great Muslim Emriris). Translation and adartation by F. R. C. Badleu, Leyden, 1969, r. 185. Yohn F. baddeley. The Pissan conquest of the lancusus, Neu-York, 1969, r. 233.

42. D. Nissman. The Sovyetunion and Iranian Azerbaijan. The Use of Nationalism for Political Penetration. London, 1987. Tadewz Swietochowski. Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition, Ney - Üork, 1995.
43. V. V. Bartold. Soçineniya. t. 2, ç. I, s. 703.
44. RSXA. İran stolu fondu, iş 891, vər. 237.
45. Bax: Ş. Tağıyeva və N. Nəsimzadə. 1818-1920-ci illərdə Azərbaycan - İran münasibətləri və "Azadistan" məsələsi - "Azərbaycan Demokratik Respublikası" toplusu. Bakı, 1992.
46. İ. Stalinlə ixtilal xatirələrim. Bakı, 1989, s.57
47. Əlirza Turan. Xatirələr.
48. Bax: "Kəhkəşan" dərgisi. 1992, N15; "Keyhane - həvayi" qəzeti. 01.07.1992.
49. "Keyhane - həvayi" qəzeti. 22.07.1992.
50. Bax: "Yeni forum" dərgisi, iyun 192, N277, s. 37.
51. Bax: "Mahnəmaye - Araks", mart 193, N57, s. 3-6.
52. Abbasəli Cavadli. Azərbaycan və onun dili: İranda Azəri türkcəsinin vəziyyəti və çətinlikləri. Fars dilində, I nəşri, 1989, s. 95.

AZƏRBAYCANÇILIQ-TÜRKÇÜLÜK BİRLİYİ

ÜRƏYİNİZDƏ GÜNƏŞ OLSUN

Türkçülüyn üç əsas cəhəti var: Ruhani Türkçülük, Tarixi Türkçülük, İdeoloji Türkçülük.

Ruhani Türkçülüyn mahiyyəti ən çox Azərbaycançılıqda aşkarlanır.

Tarixi Türkçülüyn mahiyyəti ən çox Türkiyəlikdə, Osmançılıqda aşkarlanır.

İdeoloji Türkçülüyn mahiyyəti ən çox Ziya Göyalt, Əlibəy

Hüseynzadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə ideyalarında aşkarlanır.

Ruhani türkçülüyn təməl hadisələrindən biri Zərdüştcülükdür.

Türk tanrıçılığına bağlanan, od işığı ideyasını təsdiq edən bu amal qədim Midiyadan dünyaya yayılan Ümid və Saflıq Göylüyü idi.

Bu amalı dərk etmək üçün Türk tanrıçılığını Semit - Yəhudi - Ərəb - Allahçılığından fərqləndirmək gərək.

Bu həm də türkün özəli Allahpərəstliyi haqqındakı uydurmanı rədd etməyə imkan yaradır.

Qədim Türkün Tanrısı - Təbiət idi, Göy idi, Su idi, Dağ idi, Od idi.

Türk Təfəkküründə Dünya əslində özündən əmələ gəlmişdi; semit Dinlərində Dünyanı Təbiəttüstü Qüvvə - Allah yoxdan yaratmışdı; Türklərin Təbiətə Səcdəsi - Ağaya səcdə deyildi; Təbiət İnsanı Bəndələşdirmirdi...

Qədim Türkün Tanrısı - Dünyanın Təmsilçisiydi, Hökmdarı deyildi.

Türkün Tanrısı - Türkü qorxutmurdu, əymirdi, türk Vüqarı - Dünyada məşhur idi və onu bəsləyən əslində Türk tanrıçılığı idi.

Zərdüştcülük - Türk Tanrıçılığının davamıdır. Zərdüştin Hürmüzdü İnsana Ağılıq eləyən Allah deyildi, ona xidmət eləyən, onun uğrunda döyüşən Allah idi.

Zərdüştdəpərəstliyi işıqçılıq idi - əslində.

Od - Hürmüzd işığı idi. Qaranlıqla - Əhrimənle döyüşən

Zərdüştcülükdə Fikir, Əməl, Duyğu Təmizliyinə çağırış onun odçuluğuyla bir idi.

Bu ideyalar Semit Allahçılığı çərçivəsinə sığmırdı, bu səbəbdən də İslam Zərdüştçülüyə qarşı çıxdı.

Dünyaya meydan oxuyan Türkdən itaətçi İslamçı düzəltmək ən qatı yanlışlıqdır.

Teymurilərin "İslam naminə döyüşü, yaxud osmanlı sultanlarının xəlifəliyi siyasi xətt idi; Teymur-Din uğrunda döyüşmürdü - hökmranlıq uğrunda döyüşürdü; Osmanlı Sultanları da xəlifəlik vasitəsilə imperiyanı möhkəmləndirirdilər.

İslamçı Türkçülük ideyası məqsədyöncü Xürufatdır. Qismətçilik, İtaət, Qorxu Əsarəti - Türk Ruhuna yaddır.

Zərdüşt Işıqçılığı Türk Ruhuna doğma idi, onu ifadə edirdi.

Zərdüştçülük Midiya dövründə Azərbaycançılıq Türkçülük Birliyini ləyaqətlə təmsil edirdi.

Ruhani türkçülüynün digər təməl hadisəsi - Xürrəmilik - Fərəhlik - Babəkçilikdir.

İnsan dünyaya fərəh üçün gəlir, fərəhin ən yüksəyi - özünəməxsusluqdur, Azadlıqdır, Yenilməzlikdir.

İnsan - Daxilində Şirvin gəzdirəndir, onun xarici Allaha ehtiyacı yoxdur, xəlifət İslam Zəbtçiliyinə, Qəsdçiliyinə qarşı Döyüş Ruhu - Ali Fərəhdır.

Xürrəmilik sonrakı ehkamlara sığmırdı, sovetçilər Babəkliyi özününkü saymırdı, indikilər İslam libasına daha bərk büründükcə xürrəmilikdən yan keçməyə çalışırlar; Dünyaya qatılmağa yürüşdə yenilməzlik inadına yer yoxdur.

Xürrəmilik - Azadlıq, Yenilməzlik fərəhi ideyasının ifadəsidir.

Azərbaycançılıq - Türkçülük Birliyinin Təsdiqidir.

Ruhani Türkçülüyn başqa təməl hadisəsi - Dədə Qorqudluqdur.

Ağsaqqallıq Qayəsinin, Mə'nəsinin, Əməlinin İzharıdır.

Ağsaqqalçılığın Türkçülük xisləti mə'lumdur; Dədə Qorqudda Ağsaqqallıq Ucadan görünür, burada Qocalıq - Ucalıqdır. Dədə Qorqudluq Türkçülük olduğu dərəcədə də Azərbaycançılıqdır. Burada Türkçülük Azərbaycanın Ruhani Ucalığından görünür.

İndiki dövrdə Ağsaqqallıq Böhran keçirir, Yüngülməcaz mə'nəsiz qocalar törəyir - Ucalıqdan Uzaq.

Ağsaqqallıq Ucalığından enmək - Türkçülük Ucalığından enməkdir.

Ruhani Türkçülüyn ön bariz hadisəsi - Hürufilikdir - Nəimilikdir, Nəsimiçilikdir - İnsanı Allah saymaqdır - Sığmaz saymaqdır -

Dövrədən Üstün İnsançılıqdır, Avropa İntibah İnsançılığından üstündür.

Hürufilik Dağı - çox Yüksək Dağdır, oradan Türkçülüyn ruhani əzəməti tam görünür.

Hürufilikdə Azərbaycan əzəmətli Türkçülük Dağı kimi görünür.

Ruhani Türkçülüyn başqa təməl hadisəsi - Füzulilikdir, Aşıqlıqdır.

Türkçülüyn Aşıqlıq xisləti özünün dahiyənə ifadəsini füzulilikdə tapıb.

Füzulidə Eşq-Din səviyyəsindədir, Füzulinin Allahı əslində sevgilidir; Aşıqlıkdən böyük Mə'minlik yoxdur.

Füzulidə Türkçülük Ali görünür.

Azərbaycanın Ruhani Ucalığında Türk Özümçülüynü Heyrəti görünür.

Ruhani Türkçülüyn Təməl hadisələrindən biri - Muğamatdır.

Kamiləşmə əməlinin Musiqi İzharıdır, Səflıq hissiyatının Təsdiqidir.

Muğamatçılıq - Azərbaycançılıqdır.

Muğamlarımızda - Türk Ruhu Uca səslənir.

Azərbaycançılıqda Türkçülük Uca səslənir.

Ruhani Türkçülüyn Mayasında Saz Qüdrəti var. Möhtəşəmliklə Zərifliyin Birliyi: Türk Ata minəndə Koroğlu olurdu - Atndan düşəndə Füzuli.

Sazın möhtəşəmliyində Zəriflik səslənir - Zərifliyində Möhtəşəmlik.

Ruhani Türkçülüyn indi Azərbaycanda İnam Ocağı var.

Mütləqə İnam İdeyasına əsaslanan; İnsanlaşma İdeyasına əsaslanan; Xalqçılıq İdeyasına əsaslanan; Özümlü Şərq İdeyasına əsaslanan; Ləyaqətli Bəşər İdeyasına əsaslanan;

İnsançılıq, Türkçülük, Yurdçuluq Birliyi.

Türk İnamı - Bəşərə görə olan.

Tarixi Türkçülüyn - Hunlar möhtəşəmliyindən, Hünərindən, Səlcuq Əzəmətindən, Kamil Atatürk Dahiliyindən bəhrələnən böyüklüyü var.

İdeoloji Türkçülüyn - Ziya Göyalp, Əlibəy Hüseynzadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə səviyyəsində təmsilçiləri var.

Türk Birliyi ideyasını yaşatmaq, böyütmək, yüksəltmək görəkdir.

Türkçülük-İslamçılıq Birliyi İdeyası Türkə Xeyir vermədi və verməyəcək - ondan əl çəkmək gərək.

Türkçülük Qərbçilik Birliyi İdeyası - Türkə xeyir vermədi və verməyəcək - ondan əl çəkmək gərək.

Qərbi inkar etməmək, Qərbçiliyi - Təqlidçiliyi inkar etmək gərək.

Qərbçiliyə - Təqlidçiliyə qapılmaq, qatılmaq özgələşməkdir.

Türk təbiəti - Birsifətlik, Mərdlik, Ölümə öcəşmək, Öldürməyi sevməmək, Ailəçilik, Qadına İzzət deməkdir - bu günün itirdiyi, Türkün özünün də itirməyə başladığı.

Çox millətli xalq olmur. Çox millətli ölkə olur.

Xalq elə millət deməkdir.

Azərbaycanda çox millətlər yaşayır. Azərbaycanın əsas xalqı Azərbaycan türkləridir.

Əsas xalq - Ağsa xalq deyil. Çox millətli ölkələrin hamısında əsas xalq olur.

Amerikada çox xalqlar yaşayır, ancaq Amerikanın əsas xalqı Anqlo-sakslardır.

Fransada çox xalqlar yaşayır, ancaq Fransanın əsas xalqı fransızlardır, yəni franklardır.

Əsas xalq sözündən qorxmaq lazım deyil.

Biz öz Türkçülüymüzdən sıxıla-sıxıla danışmamalıyıq.

Ölkəmizdə yaşayan başqa xalqlar Türkçülüymüzü öyrənməli, bilməli, ona hörmət etməlidir.

Hər bir xalq üç keyfiyyət birliyini təmsil edir: 1. Etnos birliyini; 2. Tarixi əqibət birliyini; 3. Mədəniyyət və xüsusilə dil birliyini.

Etnosdan kənarda xalq icad etmək səyləri puça çıxdı (sovet xalqı uydurması).

Türkçülük - ölkəmizdə yaşayan bütün xalqların sərvəti olmalıdır.

Əhali Birliyi bu deməkdir əslində.

Azərbaycançılıq - Türkçülük Birliyi - Gücümüzdür - Qüdrətimizdir.

Azərbaycan Türkçülüüyü - Gücümüzdür - Qüdrətimizdir.

Onu Artırmaq, Böyütmək, Yüksəltmək gərək.

Qaranlıqlar yarılsın! Yüklümüzdən böyük fərhimiz yoxdur!

*Çiçək ayı, 19-cu il.
Bakı, aprel 1997-ci il.*

RUSİYA TÜRKLƏRİNİN LİDERİ

"Biz Əli Mərdan bəyi ilk Qafqaz vətənpərvəri adlandırı bilərik"

A.Çxenkel.

Əli Mərdan bəy Topçubaşı XX əsr Azərbaycan tarixinin ən parlaq simalarındandır. Əsrin əvvəllərində başlayan milli hərəkata liderlik etmiş, Qafqaz və Rusiya müsəlmanlarının oyanışında, təşkilatlanmasında, milli mücadiləsində əvəzsiz rol oynamışdır. Bir çox məqamlarda o, Rusiya imperatorluğundakı qeyri-rus xalqların rəhbəri kimi çıxış etmişdir. Dərin biliyə, geniş dünyagörüşə malik idi. Rusiya siyasi mühitində tanınan, sayılan, seçilən siyasi xadim idi. 1917-ci ilə qədərki Rusiyanın ən tanınmış siyasətçilərindən olan Pavel Nikolaevič Milyukov ikinci dünya müharibəsi dövründə öz məşhur "xatirələr"ini yazarkən bəzən ziddiyyətdə olduğu Əli Mərdan bəyin adını zikr etmədən keçinməmişdir. O, sonralar Azərbaycan hökumətinin başçısı olmuş, Rusiya xalqlarının görkəmli nümayəndəsi kimi Topçubaşının Xalq Azadlıq Partiyasının Mərkəzi Komitəsində iştirakını heyranlıqla xatırlayırdı. (1) 90-cı illərin əvvəllərində Rusiyanın keçmiş siyasi mənzərəsinə yeni baxış Topçubaşının şəxsiyyətinə artan marağı təsdiq etdi. "1917-ci ilin siyasi xadimləri" məlumat kitabında onun fəaliyyətinin əsas mərhələləri əks olundu (2).

Ə.M.Topçubaşı öz möhtəşəm ümummilli mübarizəsi ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucularından olmuş, Azərbaycan dövlətinə başçılıq etmiş, sülh missiyasının rəhbəri kimi Versalda bu dövlətin beynəlxalq təsdiqlənməsinə nail olmuşdur. O, Azərbaycanın tarix yaradan dövlət xidməti və diplomatı idi. Əsrimizin 80-90-cı illərində genişlənən milli hərəkat, Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası milli mücadilənin liderlərindən biri kimi Ə.M.Topçubaşının həyat və fəaliyyətinin araşdırılmasına təbii maraq formalaşdırdı. Son zamanlarda nəşr olunan işlərdə onun fəaliyyətinin müəyyən tərəflərinə toxunulmuş, tarixçi tələbələrin "Əli Mərdan bəy Topçubaşı - 95" elmi ictimai proqramı bu istiqamətdə uğurlu addım olmuşdur. Lakin Əli Mərdan bəyin uzun mübarizə yolunun yalnız iki ilinin - 1918-

1920-ci illərinin ətraflı öyrənildiyini söyləmək olar. ABŞ-ın Viskoni Universitetində çalışan tarixçi doktor Vənsan Furnio haqlı olaraq yazır ki, Rusiya müsəlmanlarının milli təfəkkürünün köklü surətdə yenidən qurulmasının mühək daşını qoyanlardan biri olan Ə.M.Topçubaşının həyat və fəaliyyətinə dair meydana çıxan sualların yalnız kiçik bir hissəsinə cavab verilmişdir. Bu sualların cavabını bütövlükdə Azərbaycan arxivlərindən almaq mümkün deyil. Şübhəsiz ki, Topçubaşının çoxşaxəli fəaliyyəti ilə bağlı Moskva, Peterburq, İstanbul, Paris arxivlərində və şəxsi əllərdə saxlanan yüzrlərlə sənəd və materiallar araşdırmaya cəlb edilməklə əsrlərin qovşağındakı ilk addımların, 1905-1917-ci ilin gərgin mübarizəsinin, 1918-20-ci ilin istiqlal hərəkatının, 1920-34-cü ilin mühacirət həyatının elmi-siyasi mənzərəsini yaratmaq mümkün olacaqdır. Bu yazı Ə.M.Topçubaşının həyat və fəaliyyətinin o dövründən bəhs edir ki, həmin dövrdə o, Rusiya türklərinin, imperiyanın müsəlman əhalisinin lideri idi.

M.Ə.Rəsulzadənin dili ilə desək Ə.M.Topçubaşi 75-i haqlayan yaşının heç olmazsa əllisini durmadan, yorulmadan camaat və millət yoluna vermişdi. (3) 1862-ci ilin 4 mayısında Tiflisdə dünyaya göz açan Əli Mərdan bəy 1934-cü ilin 5 noyabrında Paris yaxınlığındakı Sen-Kluda əbədiyyətə qovuşana qədər uzun və mənalı bir ömür yaşamışdı. Onun Peterburqdakı təhsil illəri, Bakıda, Peterburq və Rusiyanın digər böyük şəhərlərindəki türklük məfkurəsi, Dövlət Dumasındakı müsəlman xalqlarının haqları uğrunda mücadiləsi imperiyanın burulğanlı dövrünə təsadüf edir. Topçubaşilər böyük və tanınmış nəsl idi. Əli Mərdan bəy babasının adını yaşatmışdı. 80-ci illərdə Peterburqda tələbə olarkən Topçubaşi soy adı paytaxt elmi və siyasi mühitində çoxlarına bəlli idi. Senatın qərarı və imperatorun imzası ilə hüquqşünaslıq sahəsində dəyərli elmi araşdırmalar apararkən tələbələrə 100 manat həcmində "Topçubaşov mükafatı" verilirdi. Söhbət Mirzə Cəfər Əli Mərdan bəy oğlu Topçubaşovdan gedir. Dünya şöhrətli rus şərqşünaslarının çoxu türk və digər şərq dillərini Mirzə Cəfərdən öyrənmişdilər. O, ulu türk abidəsi "Kitabi-Dədə Qorqud"-dan rusçaya tərcümələr etmişdi. Şöhrəti Rusiyadan kənarda da yayılmışdı.

Londondakı Kral Asiya Cəmiyyətinin həqiqi üzvü idi. Göründüyü kimi Əli Mərdan bəy 80-ci illərin Peterburqunda Topçubaşi kimi yeni adam deyildi, hüquq fakültəsi də təsadüfən seçilməmişdi. 1884-cü ildə atasını itirməsi onun təhsilinə mane olmadı. 1888-ci ildə

təhsili başa vurub, fərqlənmə diplomu alan Ə.M.Topçubaşi bir müddət Tiflisdə işlədikdən sonra 1894-cü ildə Bakıya köçür. Tiflisdə siyasi-inzibati mərkəz olmasına baxmayaraq neft sənayesi, ticarət və əqliyyətin inkişafı Bakını nəinki Zaqafqaziyanın, eləcə də Rusiyanın mərkəzi şəhərlərindən birinə çevirirdi. Güclü sənaye inkişafı bir tərəfdən yadellilərin, xristian əhalinin Bakıya axını ilə nəticələnirdisə, digər tərəfdən cədidizmin genişlənməsi bu şəhəri milli-siyasi qüvvələrin, türklük və müsəlman ideologiyasının siyasi fikir mərkəzinə çevirirdi. XIX əsrin son otuz ilində Bakıda neft sənayesinin inkişafı bütün Rusiya imperatorluğunun iqtisadiyyatının qan damarlarını hərəkatə gətirməklə yanaşı, şəhərin ictimai, siyasi və mədəni həyatının da hərəkatını yüksəltmişdi. Bu fikir rəqəmlərin dili ilə daha aydın diqqəti cəlb edir: 1872-ci ildə 26 min ton, 1882-ci ildə 818 min ton, 1892-ci ildə 4.658 min ton, 1902-ci ildə 10.979 min ton (4). Yəni əsrin ilk illərində Bakıda 671, 7 min. pud neft istehsal edilirdi ki, bu da dünya neftinin yarısından çoxu demək idi. Bu o dövr idi ki, neft istehsalında böyük göstəriciləri olan ABŞ-da Bakı həssədlə anılırdı (5). Və gündən-günə şöhlələnən neft alovunun milli taleyimizə düşən ziyası inkaredilməzdir. M.Nağıyev, H.Z.Tağıyev, Ş.Əsədullayev, M.Muxtarov və digər neft milyonçularının meydana çıxması milli hərəkatın sosial-iqtisadi bazasının möhkəmləndirilməsində əhəmiyyətli hadisə oldu. Təlatümlü yüzilliklər qovşağında Əli Mərdan bəy, Əhməd bəy və Əli bəyin Bakıya gəlmələri Azərbaycanın sonrakı taleyinə ciddi təsir göstərdi, türk məfkurəsinin və türk millətinin formalaşmasına böyük təkan verdi.

Azərbaycan bu üç nəhəngin çiyinləri üstündə islam ümmətçiliyi ilə vidalaşmış, islam millətçiliyinə və oradan da türk millətçiliyinə tarixi keçid etdi. Bu keçidin baş ideoloqu Həsən bəy Zərdabi idi. O, Azərbaycanın üsuli cədid məktəblərinin carçısı, yeni dövrün ilk müəllimi, ilk teatr qurucusu, ilk türk qəzetçisi idi. Ə.M.Topçubaşi Bakıda siyasi fəaliyyətə başlayanda H.Zərdabi milli inkişaf prinsiplərini əsasən müəyyən etmişdi. Hələ 1876-cı ildə o, yazırdı:

"Ey millət təəssübü çəkən qardaşlar, aləmi-məşhərdə və ümmət-ül-İslamda! - deyən peyğəmbər olacaq. Amma indi biz elə bəhəmiyyət olmuşuq ki, xaricilər vamilletə - deyib öz işlərini möhkəm edən vaxtda vənəfsə deyib - nə ki milləti işlərimizə rəvnəq vermirik, hətta zəhmət çəkib elm təhsil edənlərimizi incidib qovmaq ilə millətimizi kor edirik. Pəs vaxt keçməmiş elm kitabları gətirib, məktəbxanalar bina

edib, öz dilimizdə təhsili-üluma məşğul olun ki, müsəlmanlıqda qaim olasınız. Mix bərk vurulduqcan, onu çıxarmaq çətin olur. Ey elm təhsil edən cavanlarımız! Doğrudur, bizim vətən qardaşlarımız ilə üns tutmaq çətindir, siz danışdığınızı onlar başa düşməyib, əf alınızı şəriətə namüvafiq hesab edib, Sizə kafir deyib incidəcəklər. Doğrudur qeyri-millətlər sizin kamalınızı görüb sizə artıq rütbə verəcəklər, amma insaf deyil ki, beş gün ömrün ləzzətindən ötrü milləti, qardaşlarınızı atıb, onları kor və sərkərdən qoyasınız. Pəs ləzzəti dünyaya tamah etməyib öz qardaşlarınızı əməli-xeyrə vadər edib, qoy şüəralar sizi həcv etsin, mollalar lə'nət oxusun, əhamünnas daşa bassın, siz millət üçün zəhmət çəkirsiniz və başəkk gələcəkdə millətin gözü açılanda sizi şəhid hesab edib, sizə rəhmət oxuyacaq" (6). H.Zərdabi böyük həyəcənə xəbərdarlıq edirdi ki, zamanə dəyişib. "Bizim ilə zindəganlıq edən millətlər elm təhsil edirlər. Ona binaən görək biz də elm təhsil edək ki, onlara zindəganlıq cəngində qalib olmasaq da onların bərabərində dayanıb duraq, yoxsa dövlət və xoşgüzeranlıq onların ölünə gedəcəkdir və bizlər mürur ilə zindəganlıq cəngində məğlub olub tələf olacaq" (7). Həsən bəy zamanənin tələbatını dərinlən duyduğundan son dərəcə istədadlı və xalqın halına yanan gənc ziyalıları islahatçı islam mənəviyyəti, türk dili və qabaqcıl Qorb tərəkürü ətrafında birləşdirdi. Əli Mərdan bəy bu gənclərdən biri idi. O, 1894-cü ildə Bakıya köçdü, elə həmi il Həsən bəyin qızı Pəri xanım ilə ailə qurması onun bütün sonrakı həyatını Zərdabinin işıqlı ideyaları ilə bağladı.

Əli Mərdan bəy 1898-ci ilin 24 iyunundan başlayaraq "Kaspi" qəzetinə redaktorluq etməyə başladı. Qəzetin 133-cü sayında onun redaktordan adlı açıqlaması çıxdı. Bu açıqlama vaxtilə "Əkinçi"nin ilk sayında H.Zərdabinin yazdığı baş məqaləyə çox oxşayırdı. "Neft çarlığının paytaxtı" olan Bakıda, Qafqazda, Orta Asiyada əhalinin yaşayışı, adət və ənənələri, həyatı, etiqadı ilə bağlı məsələlərə tarixi gerçəklik zəminində baxılacağı "Kaspi"nin yeni redaktoru tərəfindən vəd edilirdi (8).

"Kaspi" qəzetinin sahibi H.Z.Tağıyev getdikcə milli ziyalıları qəzetin ətrafına toplayırdı. Rusca çıxmasına baxmayaraq millətçilik məsələsi "Kaspi"nin səhifələrində 90-cı illərdən başlayaraq görünməyə başlamışdı. Bir vaxtlar V.Kuzmin, V.Liçkus-Xomutov, N.Sokolinskiyin rəhbərlik etdiyi "Kaspi" Ə.M.Topçubaşi, Ə.Hüseynzadə, H.Zərdabinin redaktorluğu dövründə rus dilli, milli fikirli, milli

vasitəsi idi. Halbuki rus hökuməti müxtəlif vasitələrlə çalışırdı ki, müsəlman şəhərlərində yerli əhalidən olan qəslərin sayını minimuma endirsin. Bu ədalətsizliyə qarşı Əli Mərdan bəy bir hüquqşünas olaraq uzun müddət mübarizə aparmışdı. Və nəticədə müsəlmanlara Dumanın tərkibinin yarısından çox olmamaq şərti ilə şəhər özünü idarəsində geniş təmsil olunmağa icazə verildilər. Əhalisinin 75 faizi türk-müsəlmanlardan ibarət olan Bakıda qəslə yerlərinin yarısını götürmək mümkün olmuşdu.

Ə.M.Topçubaşi həyata dava vəkili kimi qədəm qoymuşdu. Lakin 1905-ci ilin astanasında o, artıq millət davasının vəkilliyinə keçmişdi.

M.Ə.Rəsulzadə deyirdi: "Onun həyata atıldığı çağlarda Rusiyadakı türklərin və bilxassə Azərbaycanlıların milli yaşayışlarında yeni bir dövr başlayırdı: Axundzadə Mirzə Fətəli, Zərdabi Həsən bəy və Qasıralı İsmayıl Mirzələrin canlandırdıqları milli-kültür hərəkatı irəliləyir və bu hərəkat siyasi hüquq davası mərhələsinə girirdi".(10)

Rusiya üçün 1905-ci il yanvarın 9-da başladı. XVIII-XIX əsrlərdə Avropa və Amerikanı silkələyən inqilablar Rusiyada çox gec - 1905-ci ildə oldu və imperiyanı sarsıtdı. Yapon müharibəsindəki uğursuzluq kütləvi narazılığın partlayış məqamı oldu. Ərazi baxımından ucaq hesab edilən Bakı Rusiyanın üçüncü şəhəri olaraq inqilabdan konarda qalmadı. Bu hadisələr Ə.M.Topçubaşinin həyatının da dönüş mərhələsi oldu. İnqilaba qədər Qafqazın və Azərbaycanın həyatında öz fəaliyyəti ilə seçilən Topçubaşi inqilab gəmisində ümumrusiya siyasi səhnəsinə çıxdı. Rusiya imperatorluğu türk-müsəlman xalqlarının liderinə çevrildi.

1905-ci il hadisələri Bakıda "milli qırğınlar" fonunda başladı. Bu hadisələr gözlənilməz deyildi. 90-cı illərdə Türkiyədəki uğursuzluqdan sonra daşnakların bir hissəsi Qafqaza, o cümlədən Bakıya gəlmişdi.

İnqilabın Qafqazda milli qırğınla müşayiət edilməsi onun "milli azadlıq" qayəsini arxa plana keçirə bilmədi. 1905-ci ilin ovrəllərində çar geri çəkildi və 18 fevralda Dövlət Duması haqqında bəyanat verdi. Duma layihəsinin hazırlanması daxili işlər naziri A.Q.Buluginə tapşırıldı. Ə.M.Topçubaşi "Kaspi" qəzetində nümayəndəli məclisin yaradılmasını yüksək qiymətləndirdi və qeyd etdi ki, hazırlanacaq layihədə müsəlmanların cətiyacı nəzərə alınmalı və "Qafqazın həyatı yeniləşməlidir". Martın 8-də toplanın şəhər Duması paytaxta,

hökumətin keçirdiyi xüsusi müşavirəyə nümayəndə göndərməyi zoruri hesab etdi. Duma üzvü Ə.M.Topçubaşı bu hey'ətin tərkibində olmalı idi. Bundan əlavə martın 15-də H.Z.Tağıyevin evində Azərbaycan ziyalılarının toplantısı keçirildi. Qafqazda islahatlar və Azərbaycan türklərinin ehtiyacı haqqında hökumətə ərizə verilməsi qərara alındı.

Ərizənin mətni Ə.M.Topçubaşı tərəfindən tərtib edilmişdi. Müsəlmanlara qarşı tətbiq edilən ayrıseçkiliyin aradan qaldırılması, türk əhalisinə digər xalqlarla bərabər hüquq verilməsi, milli və vətəndaş haqlarının, mədəni hüquqların tanınması ərizənin əsas məzmununu təşkil edirdi. Yığıncaq Ə.M.Topçubaşı, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadədən ibarət bir hey'ət yaratdı ki, türk ziyalılarının tələblərini, Qafqaz müsəlmanlarının ərzi-halını hökumətə çatdırsın.

Aprelin 2-də Ə.M.Topçubaşı və digər nümayəndələr A.Q.Buluginlə görüşdü, tələbləri təqdim etdi və ümidverici cavablar aldılar. Eyni zamanda Ə.M.Topçubaşı Qafqaza yeni canişin təyin edilmiş qraf Vorontsovla görüşdü və aprel ayının 22-də gündəlik türk qəzeti olan "Həyat"ın nəşrinə icazə aldı. Qəzetin sahibi kimi Ə.M.Topçubaşı onun nəşrini, məs'ul redaktorlar Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğluna tapşırırdı "Həyat" sözün tam mənasında türk ictimai fikrinə və milli azadlıq mücadiləsinə yeni bir həyat gətirdi. 1905-ci ilin 7 iyununda "Həyat"ın ilk sayı çıxdı. "Həyat"ın çıxması münasibətlə Bakının adlı-sanlı adamlarının və türk aydınlarının təntənəli yığıncağı keçirildi. Qafqaz, Krım, Kazan, İdil-Ural türklərinin aydınları qəzetin səhifələrində tez-tez çıxış edirdilər.

Ə.M.Topçubaşı başda olmaqla Azərbaycan aydınlarının Peterburq səfəri ümumtürk birliyinin formalaşmasında ciddi hadisə oldu. 8 aprel 1905-ci ildə paytaxtda Rəşid İbrahimin evində toplanan Ə.M.Topçubaşı, Ə.Hüseynzadə Ə.Ağaoğlu, B.Əhməd, A.Maksud bir araya gələrək Rusiya müsəlmanları üçün siyasi partiya yaradılmasının zoruri bildilər. Az sonra İ.Qaspiralının Peterburqa gəlişi bu fikrə əməli xarakter verdi.

Fikir mübadiləsində razılığa gəldi ki, partiya "İttifaqi-Müsəlümün", yaxud qısaca olaraq "İttifaq" adlansın. Peterburq görüşü Ə.M.Topçubaşının İ.Qaspiralının sonralar dostluğa çevrilmiş münasibətlərinin əsasını qoydu. Rusiya türklərinin problemlərini müzakirə etmək üçün Topçubaşının Baxçasarayla dəfələrlə səfər etməsinə İ.Qaspiralının qızı Gökkör xanım öz xatirələrində tədsiq edir.

Partiyanın yaranmasına qərar mayın 20-də Peterburqda Zakir Həzrətin qızı Aliyə xanımın nigah məclisində verildi. Rus imperatorluğunda yaşayan türk aydınlarının iştirakı ilə qərara alındı ki, 1905-ci ilin yayında qurultay Nijni-Novqorodda keçirilsin və müsəlmanların partiya yaratmaq istəyi hökumətə bildirilsin.

Bakıya qayıtdıqdan sonra Ə.M.Topçubaşı Qafqazda yeni fəaliyyətə başlamış qraf Vorontsovun adına müsəlmanların haqq tələblərinin əsas təşəbbüsçüsü oldu. 1905-ci ilin iyununda o, Bakıya gəlmiş senator A.M.Kuzminski ilə görüşdü və quberniyadakı vəziyyət haqqında ona ətraflı mə'lumat verdi. Qafqaz müsəlmanları adından iyun ayında canişinə təqdim edilən pətişiya da Topçubaşı tərəfindən hazırlanmışdı.

Dərin hüquqi biliklərini ictimai fəaliyyəti ilə əlaqələndirməsi onu Qafqaz müsəlmanlarının birinci ziyalisinə çevirmişdi. Əli Mərdan bəyin adı və nüfuzu Rusiyadan kənara yayılmışdı. Dərin sarsıntılar keçirən İranda islahatlara rəhbərlik etmək üçün Müzəffərəddin şah onu İrana ədliyyə vəziri vəzifəsinə də'vət etmişdi. Şah bu məqsədlə Mirzə Həsən xan Müşirülmülkü Bakıya göndərmişdi. "Tərcüman"ın verdiyi bu mə'lumatı sonralar Ə.M.Topçubaşı ilə görüşündə xatırlayan İranın xarici işlər naziri Əliqulu xan Ənsarı deyirdi: "O zaman Sizin evinizdə yığılan müsəlman ziyalıların ürəkaçan mühtiri indi də yadımdadır... Siz təkcə Qafqazda deyil, bizdə də məşhur adamsınız.

Yadınızdadırmı, İran hökuməti məhkəmənin təşkili üçün Sizi Tehrana də'vət etmişdi. Siz həmişə müsəlmanların mənafeyini müdafiə edirsiniz". (12)

1905-ci ilin avqustun ilk günlərində Ə.M.Topçubaşı Qafqaz canişini ilə görüşdü. Bakı şəhər Dumasına seçkilər zamanı müsəlmanlara qoyulmuş məhdudiyyətləri aradan götürməyin zəruriliyini Müsəlman Xeyriyyə və Maarif Cəmiyyətinin təsdiqə verilmiş nizamnaməsini ona izah etdi. Əli Mərdan bəyin ciddi sə'yi ilə "Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti"nin açılmasına icazə verildi. H.Z.Tağıyev cəmiyyətin sədri, Ə.Ağaoğlu katibi, bir çox ziyalılar ilə bərabər Ə.M.Topçubaşı onun üzvü idi. 1906-cı ildə isə nizamnaməsi Ə.M.Topçubaşı tərəfindən hazırlanmış "Nəşri-Maarif" işə başladı.

1905-ci ilin avqustunda Tiflis görüşündən sonra o, Nijniyə yollandı.

Avqustun 10-dan başlayaraq Rusiya müsəlmanlarının birinci qurultayına dəvət almış Qafqazın, Krımın, Kazanın, Türküstanın, İdil-Uralın, Sibirin türk aydınları, varlı şəxsləri və din xadimləri Nijni Novqoroda gəlirdilər. Qurultayın bütün hazırlıq işlərinə Ə.M.Topçubaşi, İ.Qaspiralı, Y.Akçura rəhbərlik etmişdilər. Adları zikr edilən türk liderləri ilə yanaşı Rəşid İbrahim, Musa Cərullahi Bigi, Fatih Kərimi, Seyid Girey Alkın, Abdulla Apanay və digərləri qurultaya qatılanlar arasında idilər. 8 avqustda Nijni valisinə qurultay keçirmək barədə təqdim olunan ərizəyə müsbət cavab alınmadı.

Avqustun 13-də Molla Əli Yauşev "Germaniya" restoranında Bakıdan gələn Ə.M.Topçubaşi, Ş.Əsədullayev, Ə.Ağaoğlu, H.Vəzirov, S.Tağızadənin şərəfinə böyük ziyafət verdi. Nijniyə gəlmiş qurultay iştirakçılarından 25 nəfərə qədər ziyafətdə iştirak edirdi.

Ə.M.Topçubaşi və R.İbrahim nitq söylədilər. Qərara alındı ki, icazə üçün valiyə təkrar müraciət edilsin. Lakin avqustun 14-də Əbusəid Əthəmovun müraciətinə yenidən rədd cavabı verildi. Vəziyyətdən çıxış yolu olaraq R.İbrahim gözinti adı ilə "Qustav Struve" gəmisini kirayə etdi. Avqustun 15-də Rusiya müsəlmanlarının ilk qurultayı Oka suları üzərində öz işinə başladı. İlk qurultayla yanaşı, Rusiya müsəlmanlarının sonrakı daha iki qurultayının hazırlanması və keçirilməsi ilə bağlı M.C.Bigiyevin 1917-ci ildə Peterburqda nəşr etdirdiyi "İslahatın əsasları" kitabında son dərəcədə maraqlı məlumatlar verilmişdir. (13)

Rusiya müsəlmanlarının birinci qurultayı Zaqafqaziya İmamı Şakir Sadiq Rəhmanqulun oxuduğu "Qurani-Kərim"-in sədaləri altında açıldı.

Sədr seçilən İ.Qaspiralı ilk sözü Ə.M.Topçubaşiyə verdi. Əli Mərdan bəy Rusiya müsəlmanlarının siyasi, iqtisadi, mədəni, milli və dini problemləri ətrafında geniş məruzə ilə çıxış etdi. O, sözüne belə başladı: "Ey mö'minlər, ey qardaşlar, mən bu gün o qədər məmnun oldum ki, bu məmnuniyyətimi heç bir dillə tərif edə bilmərəm və bu günü heç bir vaxt xatirimdən çıxara bilmərəm. Bu günün bundan sonra ümumrusiya müsəlmanları üçün hər il milli bayram günü olacağı şübhəsizdir..."

Biz türk balaları əslimiz bir, nəslimiz bir, dinimiz birdir. Məgribdən Məşriqə qədər bizim babalarımızın mülki idi. Babalarımız qədər qəhrəman bir millət olduqları halda, bu gün Qafqaz dağlarında, Krım bağlarında, Kazan çöllərində, babalarımızın mülki olan

öz vətənimizdə, öz torpağımızda öz ehtiyacımızı danışmağa ixtiyarımız qalmadı. Şükürlər olsun Xudaya... bu qədər məkrlərinə, zülmələrinə baxmayıb, sular üzərində ürəklərimizi açıb, bir-birimizi rubəru görüb qucaqlaşib seviməyə bu gün müvəffəq olduq. İndi artıq mən qətiyyən əminəm: bundan sonra əgər bizə sular üzərində danışmağa (imkan) vaxt verməzlərsə, göylərə çıxarıq, ulduzlar üzərində yer bularıq, yenə bugünkü bayramı icra edərək". (14) İstər Əli Mərdan bəyin məruzəsində, istər İ.Qaspiralı və Ə.Ədhəmin çıxışlarında Rusiya müsəlmanlarını birləşdirəcək firqə qurulmasının vacibliyi qeyd edildi. Topçubaşinin məruzəsi və çıxışlar əsasında beş maddədən ibarət qərar qəbul edildi. Sonuncu maddədə göstərilirdi: müsəlmanlar bolli zamanlarda toplanacaq qurultayları tərəfindən veriləcək təlimata görə hərəkət edəcək məhəlli "məclisləri" təşkil edəcəklər. (15) Avqustun 20-də Nijniyə gəlmiş nümayəndələr geri döndülər.

Rusiyada dərinləşən inqilab və milli azadlıq mücadiləsi 17 oktyabr manifestini doğurdu. Manifest Rusiyada partiyaların yaranmasının və bir sıra azadlıqların alınmasının rəsmi e'tirafı idi. Manifest "İttifaqi-Müslümün"ün təşkilatlanmasına ümidləri artırırdı. Çar manifestinin c'lanından sonra Ə.M.Topçubaşi və Ə.Ağaoğlu Peterburqa gəlib Rusiya türklərinin siyasi həyatında fəal iştirak edən Rəşid İbrahimlə birlikdə "İttifaq"ın quruluşu və fəaliyyəti ilə bağlı məsələləri müzakirə etdilər (16). Partiyanın proqramı və Nizamnamə layihəsi Ə.M.Topçubaşi tərəfindən hazırlandı. 1905-ci ilin sonunda Bakıda, Kazanda, Baxçasarayda və digər yerlərdə çıxan qəzetlərdə Rusiya müsəlmanlarının ikinci qurultayı haqqında məlumatlar gəldirdi.

1906-cı ilin yanvar ayının 10-dan başlayaraq Peterburqa gələn qurultay nümayəndələri şərəfinə onun təşkilatçıları Yusif Akçura və M.Cərullah Biki böyük bir ziyafət verildir. Ziyafətdə Azərbaycanlı gəlmiş Ə.M.Topçubaşi, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, doktor Q. Qarabəyov, doktor Ə.Axundov digər dəvətililərlə birlikdə qurultayın keçirilməsinə icazə almaq məsələsini müzakirə etdilər. Qazaxıstandan gəlmiş Çingiz xanın və Ə.M.Topçubaşinin başçılıq etdiyi bir heyətin daxili işlər naziri A.Q.Buluginlə görüşü bir nəticə vermədi. (17)

Lakin qeyri-rəsmi olaraq paytaxtda müsəlman zəngini Həsən Həbibullahın evində toplanan nümayəndə heyətlərinin tanınmış

üzvləri Ə.M.Topçubaşinin təqdim etdiyi "Müsəlman İttifaqı"nın proqram və nizamnaməsini müzakirə etdilər. Rusiyada dərinləşən hadisələr rəsmi dairələri məcbur etdi ki, yığıncaq azadlığını rəsmən təsdiq etsinlər.

Peterburq qəzetləri yanvarın 22-də məlumatlar dərc etdilər. Nə A.Q.Bulugin, nə də S.Y.Vitte yüksələn hadisələrin qarşısını ala bilmədilər. Yığıncaq azadlığı rəsmən təsdiqləndikdən sonra qurultay nümayəndələri təkrar Həbibullahın evində toplandılar. İlk iclasa İ.Qaspiralı və R.İbrahim, sonrakı iclaslara isə Ə.M.Topçubaşi sədrlik etdilər. Onun hazırladığı nizamnamə layihəsi gələcəkdə toplanacaq III qurultayda baxılmaq şərti ilə yanvarın 23-də qəbul edildi. Eyni zamanda qurultay yxınlaşan Duma seçkiləri və Konstitusiyon Demokratlar partiyası ilə əməkdaşlıq haqda məsələləri müzakirə etdilər. Qurultayın qərarında deyilirdi: "Dövlət Duması seçkilərinə çox az bir vaxt qaldığından bütün Rusiya müsəlmanları Konstitusiyon Demokrat partiyası ilə əməkdaşlıq edəcək, bu partiya ətrafında seçkilərə gedəcəkdir".(18) Bundan başqa qurultay müsəlman əhalisinin sayına uyğun olaraq Dumada yer alınması uğrunda mübarizəni də zəruri hesab etdi. Qurultayda Rusiya müsəlman-türklərinin yaşadığı ərazilər 16 əraziyə bölündü və Qafqaz regionunun Mərkəzi Bakı şəhəri müəyyən edildi. Bütün mərkəzlərdə - Kazanda, Baxçasarayda, Alma-Atada, Orenburqda, Həştərxanda, Ufada və digərlərində partiyanın bölmələrinin yaradılması tövsiyə edildi. Kadet partiyası ilə əməkdaşlığa qərar verilməsi Konstitusiyaçıların milli ucaqlara marağı və onların proqramında Rusiya xalqlarının problemlərinin qismən nəzərə alınması ilə bağlı idi. 5-11 yanvar 1906-cı ildə keçirilən ikinci qurultaylarında kadetlər imperiya daxilində xalqlara bəzi hüquqların, ana dilindən istifadə, ana dilində məktəb, mətbuat və s. verilməsinə tərəfdar olduqlarını nümayiş etdirdilər.

Ə.M.Topçubaşinin Konstitusiyaçılara meyli də əsasən bununla bağlı idi. Kadet liderləri İ.V.Qessen və L.İ.Petrəjitskinin Duma seçkiləri ətrafında müsəlman liderləri ilə əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verirdilər. Eyni zamanda kadet mətbuatı və partiya liderlər müsəlmanların tələbləri ilə Konstitusiyaçıların proqramının oxşarlığından yazırdılar. Bu oxşarlığın əsasını liberal ideyalar təşkil edirdi. "İttifaq"ın kadetlərə yaxınlaşması rus ziyalılarının bu partiyada toplanması ilə bağlı idi. Mətbuatda və xalq arasında Kadet partiyasının bəzən "xalq azadlığı", yaxud "professorlar partiyası" adlandırılırdı.

(19) Kadet liderlərinin Polşa və Finlandiyalıların milli hüquqlarını tanıması müsəlman ziyalıların "xalq azadlığı" ideyalarına ümidlərini artırırdı.

Rusiya müsəlmanlarının 1906-cı ilin avqust ayının ortalarında keçirilən üçüncü qurultayına qədərki dövrdə Ə.M.Topçubaşinin əsas fəaliyyəti I Dövlət Dumasına seçkilər və Duma fraksiyasına rəhbərlik etmək olmuşdur. Qafqazdakı vəziyyətə yaxından bələd olan Sultan Krım-Girey haqlı olaraq qeyd edirdi ki, Qafqaz müsəlmanları ruslarla bərabər hüquqa sahib olmaq yolunda Dövlət Dumasına böyük ümid bəsləyirdilər. (20) Artıq 1905-ci ilin dekabr ayının 11-də Vitte tərəfindən hazırlanmış seçki qanunu haqda çar fərmanı elan edilmişdi.

Fərman uzun müddət milli və siyasi haqlardan məhrum edilmiş Rusiya türklərinə də Dumada təmsil olunmaq haqqı vermişdi. Türk-müsəlman ərazilərinin Rusiya tərəfindən işğalına başlandıqdan, yəni 1552-ci ildən etibarən ilk hadisə idi ki, müsəlman xalqları Rusiyanın ümumdövlət fəaliyyətinə qoşula bilərdilər. Ə.M.Topçubaşi istər müsəlman qurultaylarındakı və istərsə də Duma seçkilərindəki fəaliyyəti ilə sadəcə bu prosesin iştirakçısı olmayıb, getdikcə milli tarixi hərəkatın liderinə çevrilirdi.

O. Bakı şəhərindən və Bakı quberniyasından Dövlət Dumasına millət vəkili seçilmişdi. "Molla Nəsrəddin" jurnalı Ə.M.Topçubaşi haqqında yazırdı: "1897-ci sənədən dəxi dava vəkilliyi sənətindən qat'i-nəzər edib bilmərrə əl çəkir. "Kaspi" qəzetini nəşr etməyə və Bakı şəhərinin ümumi işlərinə məşğul olmağa mumiileylə var-yox vaxtını sərf edir. Keçən sənədən bəri mumiileylə Topçubaşi həməvəqt ora-burada camaat məşğul olmaqda olubdur, belə ki, "Kaspi" qəzetinin müdirliyini hətta əksər ovqat müvəqqəti müdirə tapşırır idi". (21)

May ayının ikinci yarısında Bakı və Yelizavetopol (Gəncə) quberniyalarında Duma seçkiləri başa çatdı. Birinci Dövlət Dumasına Ə.M.Topçubaşi, İ.Ziyatxanov, Ə.Muradxanov, Ə.Haqverdiyev, M.Əliyev Azərbaycandan vəkil seçildilər və iyunun əvvəllərində Peturburqa getdilər. Dövlət Duması aprelin 27-dən artıq işə başladı. Dövlət Dumasında yerlərin 1/3-ni əldə etsə də, kadetlər ən güclü fraksiyaya malik idilər. Onlar əvvəl 153 yer (34 %) almış, milli ucaqlardakı seçimdən sonra öz mandatlarının sayını 179-a (37,4 %) qaldırmışdılar.(22) Polşadan, Baltik ölkələrindən, Kazandan,

Azərbaycandan, Krımdan seçilmiş milliyyətçilərin çoxu Kadet blokuna qoşulmuşdu. Bəzi vilayətlərdən seçilənlər paytaxta gəlib çıxmadıqlarından Kadetlərin mandatlarının sayının 1900-dən çox olacağı gözlənilirdi. Kadetlər birinci Dövlət Dumasında intellektual üstünlüyü təmin edə bilmişdilər. Bu da onların Dumada liderliyini təmin etmişdi. Hətta birinci Dumanın üzvü olmasa da, çoxları bu fikirdə idi ki, Kadetlərin ideoloqu professor M.N.Milyukov "Dumaya bütədən dirijorluq edir" (23). Xalq azadlığı partiyasının liderlərindən olan professor Sergey Muromsev elə ilk iclasda Dumanın sədri seçilmişdi. Birinci Dövlət Dumasının işə başlaması münasibətilə H.Z.Tağıyev S.Muromsevin adına təbrik teleqramı göndərmişdi. (24)

21 iyun 1906-cı ildə Peterburqda müsəlman əyalətlərindən seçilmiş vəkillərin ilk iclası keçirildi. 22 nümayəndənin iştirak etdiyi iclasda Ə.M.Topçubaşı birinci Dövlət Dumasının müsəlman fraksiyasının lideri seçildi. Fraksiyanın 36 üzvü var idi. Yeddi nəfərdən ibarət büro yaradılmışdı. Müsəlman fraksiyası çox az - cəmi 18 gün fəaliyyət göstərdi. Qəbul edilmiş iş planına görə fraksiya həftədə iki dəfə: çərşənbə və şənbə günləri iclas keçirir, Peterburqda yaşayan müsəlmanlara Duma haqda məruzələr edir, müsəlman əyalətləri ilə əlaqələr yaradır, 15 avqust 1906-cı ildə keçirilməsi planlaşdırılan Rusiya müsəlmanlarının üçüncü qurultayına hazırlaşdı. Eyni zamanda Rusiya müsəlmanlarının mənafeyinə uyğun olaraq paytaxtda daimi katibliyin yaradılması, türk və rus dillərində mətbuat orqanının nəşri, müsəlman əhalisinin ehtiyaclarını öyrənmək üçün əyalətlərə daimi səfərlər nəzərdə tutulurdu. (25)

Duma partiyalarına münasibət fraksiyanın və onun liderinin qarşısında duran ən ciddi məsələ idi. Müzakirələrdə müsəlman fraksiyası üzvlərinin çoxu Xalq Azadlığı (Kadet) Partiyasına tərəfdar olduğunu bildirdilər. A.Ə.Topçubaşıya tapşırıldı ki, Xalq Azadlığı Partiyasının rəhbərləri ilə danışığa girib əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə etsin. Professor Pavel Milyukov vasitəsi ilə Kadet liderlərinə çatdırılan təkliflər tezliklə müzakirə edildi. Xalq Azadlığı Partiyasının iclasında qərara alındı ki, müsəlman fraksiyası təcili olaraq partiyanın Duma fraksiyasına dəvət edilsin və Mərkəzi Komitə seçkilərində iştirak etsinlər.

Bu dəvətə cavab müsəlman fraksiyasının 10 iyulda keçirilməsi nəzərdə tutulan iclasında verilməli idi. (26) Lakin iyulun 9-da birinci Dövlət Duması qovuldu. Müsəlman fraksiyasının Kadetlərlə əmək-

daşlığının əsasında "İttifaq"ın ikinci qurultayında Topçubaşı tərəfindən müzakirəyə təqdim olunan proqram layihəsi dayanırdı.

Aqrar məsələ fraksiya iclaslarında ciddi müzakirəyə səbəb olmuşdu. Bu məsələ ilə bağlı Dumada məruzə etməyi Ə.Topçubaşı öz üzərinə götürmüşdü və iyulun 4-də bu məsələ ilə bağlı Dumada çıxış etmişdi.

Duma iclaslarına çox təsadüfən gələn N.A.Stolipin aqrar islahat barədə əhaliyə müraciətin müzakirəsi ilə bağlı iclasla gəlmişdi. Öz çıxışında Topçubaşı vəqf torpaqlarının müsəlman cəmiyyətlərinə qaytarılmasını təklif edirdi. Birinci Dövlət Duması çox tez buraxıldığından nə aqrar məsələ, nə islam şəriəti qaydalarının nəzərə alınması, insan haqları və milli bərabərliklə bağlı Ə.M.Topçubaşının fikirlərini reallaşdırmaq mümkün olmadı.

O, Azərbaycandan Duma vəkili seçilsə də bütün türklərin və müsəlmanların qayğısı ilə yaşayırdı. Şimalı Qafqazda çəçen və inqışlara qarşı yeridilən ayrı seçkiliyə, yerli əhali ilə gəlmə ruslar arasında hökumət nümayəndələrinin nifaq salmaq siyasətinə fraksiya adından Ə.Topçubaşı kəskin cətiraz etmişdi. Terek vilayətindən seçilmiş D.Eldarxanovla birlikdə o, bu məsələ ilə bağlı Dumaya sorğu vermişdi. Qırğız vilayətindəki torpaq komissiyasının qeyri-qanuni fəaliyyəti, Gəncə qəza rəisi Avelianinin zorakılığı, Türküstan türklərinin haqlarının görünməmiş dərəcədə tapdalanması Rusiya türklərinin lideri olaraq onun cətirazlarını doğurmuşdu.

Müsəlman fraksiyasının fəaliyyəti haqqında geniş hesabatında yazırdı: Türküstan diyarının beş milyon yerli əhalisi Dumada altı vəkillə təmsil olunurdusa, 300 minlik yadelli rus əhalisi 5 vəkillə təmsil olunurdu. Yəni 834 min müsəlman əhalisindən bir deputat seçildiyi halda, 60 min rus əhalisindən bir deputat seçilmişdi. (27)

Ə.M.Topçubaşı başda olmaqla büro Dumaya seçki qanununun dəyişdirilməsi, deputat yerlərinin sayının əhalinin sayına uyğun bərabər bölünməsi haqda təkliflər hazırlamışdı. Ə.M.Topçubaşı Rusiya müsəlmanlarına qarşı yeridilən şovinizm siyasətinə qarşı yazırdı: "İyirmi milyonluq Rusiya müsəlmanlarının cəmi 36 deputatla təmsil olunmasının ölkədəki xalq təmsilçiliyi ideyasının özünə məhvedici zərbə vurduğunu söyləməyə ehtiyac varmı? Əyalətlər üzrə deputat yerlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı müsəlmanlara münasibətdə açıq-aşkar ədalətsizliyə yol verilmişdir. Bir sıra yerlərdə isə bu ədalətsizlik döşətili miqyas almışdır". (28)

ABŞ-ın Viskoni Universitetinin professoru V.Furnio Ə.M.Topçubaşının bu dövrdəki nəhəng fəaliyyəti ilə bağlı yazır, bu illərdə Ə.M.Topçubaşı Rusiyanın bütün müsəlmanlarının həyatında xüsusi yer tutan tarixin kiçik bir parçasının həqiqi yaradıcılarından biri olmuşdur. Birinci Dumanın ömrü qısa olsa da, 1905-ci ildə Qafqazı bürüyən qanlı hadisələrin rus hökumətinin erməniləri himayə etməsinin, müsəlmanlara qarşı törədilən terrorun, zorakılığın imperiya siyasəti olduğunu Azərbaycanın millət vəkililəri paytaxtda rus hökumətinin düz gözüünün içinə deyə bildilər.

Gəncə millət vəkili İ.Ziyatxanın iyunun 12-də Duma tribunasından dediyi sözlər Rusiyanın imperiya siyasətini ifşa etdi. O, deyirdi: "Artıq bizim üçün də hərəkət etmək vaxtı çatmış və bundan sonra susmamağı qərara almışıq. Zaqafqaziya bir əsr bundan əvvəl ruslar tərəfindən işğal edilmişdir. Bu əsr ərzində biz müsəlmanlar əsir kimi həyat sürmüşük, təqiblərə məruz qalmışıq, bizə heç bir haqq və hüquq verilməmiş, kölə halına salınmışıq. Sözümlə əsl mənasında yüz il ərzində biz hökumətin şiddətli hücumlarına və böhtanlarına məruz qalmışıq... Ölkəmiz istila edilən kimi dərhal milli varlığımıza təcavüz edildi..."

Hörmətli millət vəkili, hər dəqiqə ölkəmdən qorxulu xəbərlər alıram... Cənablar, iki ildən bəri qan içində üzən ölkəmizdə cəsədlərin üstündən keçirik. Artıq səbrimiz tükənib. Biz anaların qucağından alınıb havaya atılan südəmər uşaqların havada ikən xəncərə keçirildiklərini görmüşük, biz hamilə qadınların qarına salınan xəncərlərin açdığı yaralardan uşaq əllərinin bayıra sallandığının şahidi olmuşuq. Qoy... dəlik-deşik edilən cəsədlərdən, anaların, uşaqların fəryadından, iniltisindən həzz alanlar rədd olsunlar". (29)

Rus mütləqiyyəti ona yaxın olan Tavriya sarayından o günlərə kimi belə ittihamedicilərin sözləri eşitməmişdi.

İyulun 9-da bazar günü Tavriya sarayının qapıları artıq bağlı idi. Həmin gün Ə.M.Topçubaşının mənzilində saat 11-də müsəlman fraksiyasının paytaxt müsəlmanları ilə birgə iclası keçirilməli idi. Gündəlikdə duran əsas məsələ Rusiya müsəlmanlarının üçüncü qurultayına hazırlıq idi. Həmin gün saat 13.00-də isə fraksiyanın iclası olmalı idi. (30) Ə.M.Topçubaşı yazır: demək olar ki, dəvətililər hamısı gəlmişdi və çoxu Dumanın buraxılmasından burada xəbər tutdu. Hamı dərindən həyəcanlanmışdı, müsəlmanların böyük ümid bəslədiyini Dumanın buraxılmasına təəssüflənirdi. Üçüncü

müsəlman qurultayı haqda məsələni müzakirə edən nümayəndələr qeyri-müəyyən gələcək haqqında qarışıq düşüncələrin təsiri altında dağılışırdılar. (31) P.Stolipinin 4 iyul iclasında iştirakı birinci Dumaya bəla başa gəldi. Tezliklə aydın oldu ki, onun Duma iclasına gəlişi aqrar islahatla bağlı çıxışları dinləməklə bağlı deyildir. İyulun 7-də o, Çarskoe Selo Dumanın buraxılması haqda hazır məruzə ilə gəlmişdi.

Yanvarın 9-dan sonra ikinci bir bazar günü II Nikolay Rusiya ictimaiyyatını heyrləndirdi. İyulun 9-da birinci Dövlət Dumasını buraxmaq haqda fərmanı imzaladı. Gecə saat 2-də ilk olaraq "Assoşilyetd press" agentliyi Dumanın buraxılması haqda məlumatı yaydı. Saat 4-də çar manifesti dərc olunmaq üçün "Pravitelstvenni Vestnik"-ə göndərildi. (32) Çar manifesti haqda "Reç" qəzeti redaksiyasından məlumat alan P.Milyukov səhər saat 7-də velosipedlə dolaşaraq Kadet partiyası Mərkəzi Komitəsi üzvlərinin təcili toplanmasını bildirdi.

Tezliklə Kadet Partiyasının manifesti hazır oldu. Lakin buraxılmış Dumanın paytaxtda iclasını keçirmək mümkün deyildi. Tavriya sarayı və ehtimal edilə biləcək yerlər əsgərlər tərəfindən əhatəyə alınmışdı.

Kimisə təklif etdi ki, Vıborqa getmək lazımdır. Hətta nəzərdə tutulurdu ki, Vıborqda toplanmağa icazə verməyə deputatlar Helsinkiyə, orada da mümkün olmasa Stokholma gedəcəklər. Bu barədə məlumat alan kimi Ə.M.Topçubaşı başda olmaqla müsəlman fraksiyasının altı nəfər büro üzvi Vıborqa yola düşdü. Ayın 9-da gecə saat 11-də Ə.M.Topçubaşı artıq Vıborqda Belveder mehmanxanasında keçirilən iclasda iştirak edirdi. Təcili olaraq "Xalq nümayəndələrindən xalqa" adlı manifest hazırladı. Duma buraxılan zaman müsəlman fraksiyasının paytaxtda olan 18 üzvündən 9-u Ə.M.Topçubaşının məsləhəti ilə "Vıborq bəyannaməsini" imzaladı.

Bunların içərisində 12 iyun çıxışı ilə rus hökumətini və mətbuatını heyrləndirmiş İ.Ziyatxan da var idi. 186 nəfərə yaxın deputatın imzaladığı bu sənəddən xəbər tutan kimi hökumət Belveder toplantısını qadağan etdi və Vıborq qubernatoruna göstəriş verildi ki, yığılmağı dağıtsın. Qubernatorun tələbi əsasında iclas dayandırıldı. Duma vəkili və onları müşayiət edən yüzə qədər jurnalist iyulun 10-da saat 16-də sonuncu qatarla Paytaxta yola düşdülər. (33) Müsəlman fraksiyasının bir sıra üzvləri iyulun 12-13-də P.Milyukovun

Təroikdə olan bağ evində Xalq Azadlığı Partiyasının iclasında iştirak etdilər. Bununla da birinci Dövlət Duması tarixə çevrildi.

İyulun 11-də Nazirlər Şurasının sədri və Daxili işlər naziri Stolipinin Qafqaz canişininə və şəhər rəislərinə vurduğu teleqramda qayda-qanun öleyhinə çıxanlara qarşı mübarizə aparmaq tələb olunurdu.

Teleqramda deyilirdi: "Mübarizə cəmiyyətə qarşı deyil, cəmiyyətin düşmənlərinə qarşı aparılır" (34) İyul ayının 15-də Bakı general-qubernatoru göstəriş verdi ki, heç bir qəzet və mətbəə keçmiş Dövlət Duması üzvlərinin müraciətini çap etməsin. (35) Yəni Vıborq Manifestini imzalayan Ə.M.Topçubaşı və İ.Ziyatxana qarşı təqib və təbliğat kompaniyası hələ onlar Azərbaycana qayıtmazdan əvvəl başladı. Stolipin Vıborq manifestini imzalayanlardan 169 nəfərin ikinci Dövlət Dumasına namizəd ola biləcəyini ehtimal edərək onların seçkilərdə iştirakına qarşı müxtəlif planlar hazırlayırdı. Bunların içərisində Ə.M.Topçubaşı da var idi. Lakin işdə cinayət tərkibi olmadığından birdən-birə həbslər keçirmək mümkün olmadı. Siyasi fəallığı ilə seçilən bu şəxsləri növbəti seçkilərdən təcrid etmək üçün Rusiya İmperiyası cinayət məəcəlləsinin 129 və 132-ci maddələrinə istinadən onlar haqqında istintaq işi qaldırıldı. Manifest Vıborqda imzalandığı üçün istintaq işi də ərəziyə uyğun olaraq Finlandiya orqanları tərəfindən aparılırdı. Ə.M.Topçubaşı, İ.Ziyatxan və digər deputatlara qarşı irəli sürülən ittihamlarda onlar Rusiya əhalisini itaətsizliyə çağırmaqda, yazılı müraciət yolu ilə xalqı hökumətə qarşı qaldırmaqda təqsirli bilinirdilər. (36) Vıborq prosesinə yekun vuraraq Finlandiya məhkəməsi 1906-cı ilin dekabrında Stolipinin siyahısına düşən 167 nəfər keçmiş Duma vəkiliyinə işinə baxdı.

Müxtəlif müddətə həbs cəzası ilə yanaşı məhkəmə Vıborq manifestini imzalayanları bir daha Dumaya seçilmək haqqından məhrum etdi.

Ə.M.Topçubaşı və İ.Ziyatxan bu işdə özlərini təqsirli bilməyənlər də üç aya yaxın "Kresti" həbsxanasında yatmalı oldular. Əli Mərdan bəy cəmi zamanda "Kaspi"-nin redaktorluğundan və Bakı şəhər Duması üzvlüyündən uzaqlaşdırıldı. Lakin sonralar onu şəhər Dumasına qaytarmaq mümkün olmuşdu.

"Kresti" həbsxanasının mö'təbər qonağı olana qədər, Vıborq prosesi ilə bağlı istintaq aparıldığı vaxtda Ə.M.Topçubaşı daha

böyük bir siyasi hədəsinin - Rusiya müsəlmanlarının üçüncü qurultayının əsas təşkilatçısı idi. Rusiya müsəlmanlarının Duma fraksiyası və imperiyada yaşayan türklərin bir araya gəlmək cəhdləri Stolipinin diqqətindən yayınmamışdı. O, Rusiya dini şurasının yüksək vəzifəli üzvlərindən olan Lukyanova yazırdı ki, xristian millətinin müsəlman dünyası ilə qarşılaşması dini olmaqdan daha çox siyasi və mədəni bir mübarizədir. İslam birliyi hərəkətinin son zamanlardakı uğurları Rusiyada ciddi məsələyə çevrilmişdir. Müxtəlif "millətlərdən" olan Rusiya müsəlmanlarının "eyni dildə danışan türk irqinə mənsub" olmaları gözdən qaçırılmamalıdır. (37) Rusiya müsəlmanlarının üçüncü qurultayı Ə.M.Topçubaşının yetkin bir lider olduğunu təsdiq etdi.

Keçirilməsinə rəsmən icazə alınmış qurultay 1906-cı ilin avqust ayının 16-da Nijni-Novqorodda işə başladı. 800 nəfərə yaxın nümayəndənin, tanınmış türk aydınlarının iştirak etdiyi qurultayda Ə.M.Topçubaşı sədr seçildi. Qurultayın işini 20-yə yaxın mətbuat nümayəndəsi izləyirdi. Qurultay rəsmi olaraq keçirildiyindən onun ünvanına çoxlu təbrik teleqramları gəlmişdi. Rəyasət hey'əti özünə borc bildi ki, Bakıya Həsən bəy Zərdəbinin təbrikinə, daha bir neçə nüfuzlu şəxslərə cavab göndərsin.

Üçüncü qurultayın ilk qərarı müsəlman əyalətlərində fəaliyyət göstərən, hökumət tərəfindən şirnikləndirilən və himayə edilən xristian missionerlərinə qarşı oldu. Qərarda göstərilirdi ki, Rusiya imperiyasında tətbiq edilən qanunlar müsəlmanların vətəndaşlıq haqlarına məhdudiyyət qoyur, dini və mədəni işlərinə xristian missionerlərinin müdaxiləsi üçün şərait yaradır. Dövlət tərəfindən maddi və mə'nəvi yardım alan missionerlər bu vəziyyətdən istifadə edərək müsəlmanlar arasına nifaq toxumunu məharətlə səpirdilər. Ölkədə vicdan azadlığı olmadığından müsəlmanlara qarşı aparılan təbliğat barədə, missionerlərin təxribatı və pozuculuğu barədə e'tirazları açıq bildirmək mümkün olmamışdır. Qurultay vəziyyətdən çıxış yolunu 17 oktyabr manifestinin verdiyi hüquqların gerçək olaraq müsəlmanlara şamil edilməsində, Dövlət Dumasının tə'cili olaraq çağırılmasında göürdü (38). Avqustun 20-də qurultay tərəfindən yekdilliklə qəbul edilən xristian missionerləri haqqında qərar Ə.M.Topçubaşı tərəfindən imzalandı və teleqramla baş nazir N.Stolipinə göndərildi.

Üçüncü qurultayın ilk addımlarından biri məktəb və mədrəsə komissiyasının yaradılması oldu. A.Apanayın başçılıq etdiyi komissiya avqustun 18-19-da Rusiya müsəlmanlarına qarşı yeridilən ruslaşdırma siyasətini tənqid edib məktəb və mədrəsələr haqqında 33 maddədən ibarət sənəd qəbul etdi. Müsəlman vilayətlərində ciddi e'tiraz doğurmuş Rusiya Maarif Nazirliyinin 31 mart 1906-cı il qərarı qurultayda da ciddi narazılığa səbəb oldu. Bu qərar xristian missionerlərinin tövsiyəsi ilə hazırlanmışdı və mədrəsələrdə rus əlifbasının tətbiqinə, rus dilinin tədrisinə yol açmalı idi. Rus dili ilə bağlı Komissiya hesabatında göstərilirdi: "rus dilinin tədrisi hər millətin öz istəyindən və öz ixtiyarından asılıdır. Zor gücünə bu iş həyata keçirilə bilməz". (39) Komissiya tövsiyə edirdi ki, Rusiyanın müsəlman xalqlarının dini, iqtisadi, ictimai mənafələri nəzərə alınaraq ümumi dərslərlərin hər millətin öz ana dilində olmasını münasib bilir. Məktəblər haqqında qərarla bütün məktəblərdə dərslərin bir proqram əsasında, türk dilində, ərəb əlifbası ilə keçirilməsi, Rusiya türkləri üçün vahid dərslərlərin hazırlanması, Kazan, Bakı, Baxçasarayda yerli müsəlmanlardan müəllim və müəllimələr hazırlayan seminariyaların açılması, müsəlmanların oxuduğu rus məktəblərində islam dini və türk dili dərslərinin keçilməsi, 32-ci bənddə isə türk ədəbi dilinin tədrisinə diqqətin artırılması qeyd edilirdi. (40)

Avqustun 19-da Q.Qaliyev başda olmaqla yaradılan dini islahat komissiyası 13 maddədən ibarət hazırladığı qərar layihəsini qurultayın müzakirəsinə təqdim etdi. Bu məsələnin müzakirəsi ilə bağlı Ə.M.Topçubaşı deyirdi: "Müxtəlif məzhəblər arasındakı fərqlərin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Bu fərqlər Rusiya müsəlmanlarının ruhani işləri üçün ümumi bir müəssisənin vücuduna dini nöqteyi-nəzərdən bir maneə təşkil edə bilməz (41). Əli Mərdan bəyin bu fikri islam ümmətçiliyindən türk millətçiliyinə tarixi keçidin təməl prinsipi idi.

Üçüncü qurultayın mərkəzi məsələsi Ə.M.Topçubaşının hazırladığı "Rusiya müsəlmanları ittifaqı" partiyasının proqramını qəbul etmək idi. Əlbəttə, bu, qurultaya təqdim edilən yegənə proqram layihəsi deyildi. Lakin ən təkмили idi. Ona görə də qurultay məhz Əli Mərdan bəyin proqram layihəsinin qəbul edilməsinə üstünlük verdi. Proqramda deyilirdi: "İttifaq"ın məqsədi, zamanın, vəziyyətin zəruriliyinə, həm də bu proqramın maddələrinə müvafiq surətdə siyasi,

iqtisadi, ictimai, dini işləri islah etmək üçün həmfikir Rusiya müsəlmanlarını əməli işdə birləşdirməkdir" (42).

Ə.M.Topçubaşının hazırladığı və qurultayın qəbul etdiyi proqram Rusiya türklərinin milli və dini haqlarını, vətəndaş hüquqlarını təsbit etməklə yanaşı, liberal ideyaları özündə əks etdirirdi.

Üçüncü qurultayın qəbul etdiyi nizamnamə "İttifaq" partiyasının təşkilat quruluşunu müəyyən etdi. Qurultayın seçdiyi 15 nəfərlik Mərkəzi Komitəyə və az sonra formalaşdırılan 5 nəfərlik Büroya Ə.M.Topçubaşı rəhbərlik edirdi. R.A.İbrahim, S.G.Akın, F.Kərimi, Y.Akçura Büro üzvləri seçilmişdi. (43) Yekun sənədində nəzərdə tutulurdu ki, Bakı, Gəncə və İrəvandan daha beş nəfər MK-ya əlavə edilsin. Əli Mərdan bəy "Rusiya Müsəlmanları İttifaqı"nın sədri seçilməklə yanaşı qurultayın təşkil etdiyi dini və hüquqi məsələlər komissiyalarına da üzv seçilmişdi. Büro üzvləri əmək haqqı almaqla Peterburqda yaşamaqlı və partiyanın işinə rəhbərliyi həyata keçirməli idilər. (44) Qurultay 15 avqust gününün Rusiya müsəlmanları tərəfindən bayram edilməsi, Bakının Rusiya türklərinin müvəqqəti siyasi mərkəzi e'lan edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. (45) Rusiya müsəlmanlarının üçüncü qurultayı üç qətnamə qəbul etdi. Birinci qətnamə Qafqazda erməni- müsəlman toqquşması ilə bağlı idi. Orada deyilirdi: yaşıdan və cinsindən asılı olmayaraq müsəlmanlara qeyri-insani münasibət, onların əmlakının və mal-qarasının talan edilməsi, məscidlərin təhqir edilməsi haqqında qəzətlərdə yazılanları ürok ağrısı ilə oxuyuruq. Biz təəssüf edirik ki, ikinci qurultaydakı müraciətimizdən sonra Şuşa və Zəngəzurda vəziyyət daha da ağırlaşdı.

Ümid edirik cənab Vorontsov yerli əhalinin narazılıq etdiyi Qoloşapov kimi adamları işdən uzaqlaşdıracaqdır. Qətnamədə erməni din xadimlərinə və ziyahılarına müraciət edilirdi ki, bu qırğınları dayandırınlar. (46)

İkinci qətnamədə İranda Müzəffərəddin şahın qanuni əsası verməsi bəyənilir, üçüncü qətnamədə Dövlət Dumasının üzvü M.Y. Qertsenşteynin vəhşicəsinə öldürülməsinə e'tiraz edilirdi. Qurultayın qətnamələri teleqrafla Peterburqda çıxan "Reç", "Oko", "Strana", "Tovariş", Moskvada çıxan "Russkaya Vedemosti", "Ruskoe slovo", "Noviy put" qəzetlərinə, habelə ikinci qətnamə Tehrana göndərildi.

Rusiya müsəlmanlarının dördüncü qurultayının 10 avqust 1907-ci ildə Nijniyə keçirilməsi haqda qərar qəbul edildi. Beləliklə,

üçüncü qurultay öz işini başa çatdırdı. Dövlət Dumasının müsəlman fraksiyasına sədrlik etmiş Ə.M.Topçubaşı, "Rusiya müsəlmanları İttifaqı" partiyasına rəhbərlik etməklə Rusiya türklərinin lideri olmaq missiyasını rəsmən təsdiq etdi. Bu qurultayın iştirakçısı və onun işi haqqında ilk araşdırmalar aparan Musa Cərullahi Bigi haqlı olaraq yazırdı ki, Əli Mərdan bəy hüququ gözəl bilən, özünə məxsus siyasi biliyə və təmkinə malik bir ziyalı idi. (47) Beləliklə, M.Ə.Rəsulzadənin dediyi kimi, Əli Mərdan bəyin Rusiya türklərinin milli hərəkətindəki böyük rolu, nəhəng fəaliyyəti ilə Axundzadə Mirzə Fətəli, Zərdəbi Həsənbəy və Qasıralı İsmayıl Mirzələrin canlandırıcıları milli-kültür hərəkəti siyasi məzmun kəsb etdi.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Milyukov P.N. Vospominaniya. M. 1991, s.325.
2. Politicheskiye deyateli 1917 qoda. Pod red. P.A.Volubueva. M.1992. s. 319.
3. "Kurtuluş", 1934, N2, s.35
4. Yeni forum, 1993, sayı 292, s.17-20
5. Bax: Azərbaycan Respublikası SPİHMDA f.276, s.8, i.18, v.1
6. "Əkinçi", 1876, 11 iyun
7. "Əkinçi", 1875, 20 sentyabr
8. "Kaspi", 1898, 24 iyun
9. "Tərəvüz", 1901, N 44
10. Nadir Devlet. Rusiya Türklərinin Milli Mücadilə Tarixi (1905-1917), Ankara, 1985, s.18
11. "Kurtuluş", 1934, N 2, s.35
12. Azərbaycan Respublikası MDYTA f.894, s.10, i.151, v. 50-51.
13. Bax: M.Dj. Bığiev "Osnovi reforma" Peterburq, 1917
14. Bax: N.Devlet. Göstərilən əsəri, s.92
15. M.Dj. Bığiev. Göstərilən əsəri, s.177
16. R.İbrahim haqqında geniş mə'lumat üçün bax: İsmail Türkoğlu."20 yüzilyde Bir Türk Seyyahı". Toplamsal Tarih. C.s.17. İst. 1995.
17. N.Devlet. Göstərilən əsəri, s.96. Azərbaycan nümayəndələrinin tərkibi haqda bax: "Azərbaycan", sayı 312, 1996, s.9, Türk Dünyası Aydınları Sempoziumu Bildirileri, Kayseri, 1996, s. 82.
18. N.Devlet. Göstərilən əsəri, s.98.

19. Milyukov P.N. Göstərilən əsəri, s.235.
20. "Kaspi", 1906, 9 iyul.
21. "Molla Nəsrəddin", N 10, 9 iyun 1906.
22. Milyukov P.N. Göstərilən əsəri, s.242.
23. Yenə orada. s.243.
24. D.B.Scidzade. Azerbaydjanskiye deputati v Qosudarstvennoy Dume Rossii. Baku, 1991, s. 41.
25. "Kaspi", 1907, 31 yanvar.
26. Bax: A.Topçubaşev. Musulmanskaya Parlamentskaya fraksiya. Vestnik MPA, 196.N2, s.178-179
27. Yenə orada, s.184.
28. "Kaspi", 1906, 1 fevral.
29. H.Baykara, Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi, Bakı, 192, s. 126-130.
30. Qosudarstvennaya Duma, Stenografiçeskie otçeti, sessiya pervaya. 1906. Sankt Peterburq 1906, T.2, S.1228, 1231.
31. "Kaspi", 1907, 1 fevral.
32. Bax: Ə.M.Topçubaşov, Göstərilən əsəri, S.186.
33. "Kaspi", 1906, 16 iyul.
34. "Kaspi", 1906, 12 iyul.
35. "Kaspi", 1906, 13 iyul.
36. "Baku", 1906, 16 iyul.
37. Milyukov P.N. Göstərilən əsəri, s.272-273.
38. Klimoviç L. İslam v Tsarskoy Rossii. M; 1936, s.223.
39. Daha ətraflı bax: "Kaspi", 1906, 1 sentyabr.
40. H.Baykara. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi. Bakı, 1992,s.132.
41. Bax: "Kaspi", 1906, 2 sentyabr.
42. H.Baykara. Göstərilən əsəri, s.139.
43. "Kaspi", 1907, 3 sentyabr.
44. "Kaspi", 1907, 20 aprel.
45. "Kaspi", 1906, 3 sentyabr.
46. M.Dj. Bığiev. Göstərilən əsəri, s.170-171.
47. "Kaspi", 1906, 3 sentyabr.
48. M.Dj. Bığiev. Göstərilən əsəri, s.172.

TÜRKÇÜLÜK VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ DÖVLƏT IDEOLOGİYAMIZIN ƏSASI KİMİ

Milli ideologiyanın tərkib hissəsi olan Türkçülük və Azərbaycançılıq ilk növbədə humanitar siyasətdə öz təzahürünü tapır.

1991-ci ildə Azərbaycanın öz istiqlalını, dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi böyük tarixi qələbə oldu.

SSRİ-nin dağılması, milli-azadlıq hərəkatının yüksəlməsi dövlət müstəqilliyi ilə sonuçlandı. 1918-20-ci illər Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin qaldırdığı üçrəngli bayraq yenidən Azərbaycanın başı üzərində dalğalandı.

Türk dünyası kontekstində müstəqil demokratik Azərbaycanın ideologiyasının yeni şəraitə, zamana uyğun şəkildə işlənməsi, sistemləşdirilməsi birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Müstəqilliyimizin 6-cı ilindəyik. Milli ideologiyamızın əsaslı nəzəri problemləri hələ də konseptual həllini gözləyir.

Türkçülük və Azərbaycançılıq həmin problemin öyrənilməsi zəruri olan məsələlərindəndir.

Ayrı-ayrı fraqmentlər şəklində təqdim olunan yazılar bu problemin müxtəlif yoldan, baxış bucağından işıqlandırılmasına yönəldilib.

I. TÜRKÜLÜK - GERÇƏK TARİX, REAL MİLLİ SİYASƏT VƏ ELMİ BAXIŞLAR SİSTEMİDİR

Hər millətin, dövlətin ideologisi daşlı-kəsəkli dolambac tarix yollarından keçə-keçə dolğunluq, yetkinlik qazanır. Tarixi yerləşmə və yerdəyişmələr - miqrasiyalar, köçlər, təsərrüfat və iqtisadi yaşam formaları, savaşlar və barışlar, yaranan və formalaşan dövlətlər millətin məfkurə varlığını müəyyənləşdirən dış amillər olmuş və iç amilləri - mədəniyyəti, mə'nəviyyəti şərtləndirmişdir.

Türklüyün şumer çağından başlayan şərəfli tarix yolunun əbədi yoldaşı Türk dili olmuşdur. Yaddaşında tarixi hifz edən, türk dilinin varlığında yaşayan zaman qatları, məkan dəyişmələri, hərəkət sür'ətli səs, söz, cümlə kimi əbədiyyət qazanmışdır. İlk ana yasamız atalar sözləri olmuşdur. İlk nəğmələrimiz ilkin himnlərimiz kimi

havada qanad açmışdır. İlk döyüş marşımızı qopuz səsləndirmişdir. Səsdən, sözdən, cümlədən milli ideologiyə gələn yolların izinə düşmək, dolaşmaq, aramaq, axtarmaq zövqü türkçü, türkoloq bəxtinə düşən xoşbəxtlikdir.

Şumer kəlmələrindən qədim türk torpağının ətrini çəkmək, Orxon - Yenisey abidələrindən qılınç səsinə, at ayaqlarının şıdırğı tappılısını, uzaqlaşa-uzaqlaşə yaxınlaşan doğmalığını duymaq, Kaşkarlı Mahmudla oyanıb, Kaşkarlı Mahmudla yatmaq, "Qutadqu bilik"dən dövlətçiliyin ağır zəhmətini, ağır sirrini öyrənmək, "Dədə Qorqud", "Manas", "Alpamış", "Koroğlu" dünyasından baş çıxarmaq, o ulu sənətlərin vətəndaşı olmaq səadəti daha çox türkoloqun payına düşən qismətdir. Hələ Yunus Əmrə, Mövlana, Nəvəi, Bayburd, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Mahtımqulu, Abay... sözlərindəki həqiqəti aramaq, axtarmaq xoşbəxtliyi... Hələ Ç. Aytmatov, O. Süleymanoglu, Murad Aci qanadlarında türk dünyasını dolaşmaq, Caiz, Rəşidəddin, ibn Fədlan, ibn Xəldun, Bartold, Krimski, Köprülü, Baharlı, Potanin, Potapov, Ksenofontov, Qumilyev... araşdırmalarına dalmaq, tarixdən Tarix yaratmaq türkoloq-tarixçinin, türkoloq-dilçinin, türkoloq - ədəbiyyatşünasın, türkoloq - coğrafiyaçının, türkoloq - sənətçinin... bir sözlə türkoloqun şərafət, bərc, ləyaqət, məs'uliyyət, inam işidir. Milləti ullaşdırmaq türkçülükdən, bəyazı türklükdən qorumaq da bu böyük işin bir hissəsidir. Böyük düşmənlər çox vaxt bizi yalnız qarşıdan deyil, həm də arxadan, möhz onlar vasitəsilə vururlar. İdman azarı ilə milli həsiyyəti qarışdırmaq olmaz. Milli əqidə ucuz siyasətə qurban verilməz. "Gəliyorum" deməklə, Boz qurd kimi ulamaqla türklük "şovu" açanlar gerçək tarixə, real milli siyasətə, türklüyün elmi baxışlar sisteminə sağalmaz yaralar vururlar. Türklüyə kommunist millətçilərin və kommunist türkçülərin vurduğu zərər böyük düşmənin zərbəsindən əsla az olmamışdır. Yaxın tariximizin yaxın günlərində (yada sal: Əlifbə və dilimizin adı ilə bağlı mübarizələr, milli ideologiyaya dartışmaları) biz şüarla əqidənin, elmlə hədisin, cəmiyyət siyasətbazılıqla elmi strateji siyasətin fərqi tam olmasa da qismən gördük. Bu mübarizədə əks tərəfdən ən böyük həyasızlıq göstərənlərlə, neytral qalib küncdə - bucaqda gizlənənlərin keyfiyyət fərqi yoxdur.

Pantürkizmin adı ilə yasaqlanan, kökü ilə məhv edilmək üçün əleyhinə Moskvada, Peterburqda, Tehrandə, Afinada, Yerevanda cild-cild kitablar yazılan, proqramlar hazırlanan, türk-islam

dünyagörüşü indi bütün dünyada özünün yüksəliş yolunu, həyatını yaşayır. Fəqət bu yüksəliş böyük imtahanlardan, ağır sınaqlardan keçmişdir.

Ziddiyyətlər, mübahisələr qaçınılmazdır. Nə içimizdəki, nə çölümüzdəki düşmən hələ nə ölüb, nə yatıb. Böyük sabahın böyük mübarizələri hələ irəlidedir. Milli həqiqətlərə aparan yeganə yol türklükdür. Demokratiyanın da qapısı türklüyə açılır. Birliyə, səadətə, azadlığa aparan şah yol türklükdür. Və türklük dövlətimizin dayacağı, əsasıdır. Bizim Mərkəzə toplaşan və toplaşmayan ziyalıların yeganə amalı türklüyün bu ağır və böyük yoluna elm işığı salmaq, tarixən gerçək olanı üzə çıxarmaqdır.

II. TÜRK LÜK: PROBLEMLƏR, VƏZİFƏLƏR

Bakının son 10 günü türklük fikri, türklük duyğusu ilə aşıb-daşdı.

Ulu Füzulinin 500 illik yubileyi türklüyün - türk dilinin, türk mədəniyyətinin böyük bayramına çevrildi. Bu bayramın bir ucu Alim Qasimovun Füzuli sözüə oxuduğu tamamilə yeni ruhlu dəst - xəttli muğam və təsniflərdisə, Ramiz Rövşənin yazdığı şe'rlərdisə, yazılan yeni məqalələr, yozumlar, araşdırmalardırsa, o biri ucu da düşmən əsarətində olan Füzuli rayonu, zülm içində yaşayan şair - yazıçılar, alimlərdir. Bu, danılmaz faktır.

Ancaq bu ağır günlərdən sıvrilib Füzuli zamanının sonsuz yolunu görmək də həqiqətin çox böyük tərəfi, bəlkə də hər tərəfidir.

Gün-günə calandıqca əbədi olan həqiqətin daha artıq aydınlıq qazanması təbiidir.

Təbii olan bir də budur ki, sözdə, duyğu və hisslərdə türklük ideyaları gerçəkləşir. Oktyabrın 21-də Daşkənddə keçirilən zirvə toplantısı bu yolda cəsarətli və mühüm bir addımdır. Məsələnin siyasi tərəfi o qədər mühümdür ki, mədəniyyət və iqtisadiyyatla bağlı digər tərəfləri onsuz götürmək mümkün deyil. Böyük Türk Xaqanlığının 1450 illiyinin qutlanması və ya İpək yolu marşrutunun yenidən açılması ideyası artıq Avrasiya probleminin həlli yollarından biri kimi yüksək siyasi dairədə ortaya çıxır. Lev Qumilyevin, O. Süleymanovun, Murad Acinin, Ə. Hüseynzadənin, Z. Gökalpın, Ə. Ağaoğlunun, Qasıralının Atatürkün, M. Ə. Rəsulzadənin, Ə. Elçibəyin, M. Cəmilovun, Sadıq Əhmədin siyasi ideyalarının

milli hərəkət və müstəqil dövlətçilik səviyyəsində həyata keçirilməsi üçün açılan yolları, imkanları dəyərləndirməmək olmaz.

Düşmən qüvvələr də zəif deyil. Və sarsılan düşmən zərbələri daha ağır və kəskin olur. SSRİ (indi Rusiya) - 4 il, SSRİ - İran münasibətlərində nəfəs almaq imkanı qazanan türklük ideologiyasının məruz qaldığı daxili və xarici qüvvələr indi daha çox çarəsiz vəziyyətə düşməkdədir. Düşmənlərin yolu ilə tarixin yolu artıq tərs düşmüşdür. Daxili ziddiyyətlər içində boğulan və parçalanma sindromu hər gün görünən Rusiya və İranın türk dünyasını özünə hədəf götürməklə qaçılmaz ziddiyyətləri həll etmək təşəbbüsü çarəsizlikdən başqa bir şey deyildir. Siyasi - ictimai - iqtisadi - mədəni qüvvələrin üz-üzə dayandığı çağdaş dünyada baş verən olaylara strateji gözlə baxmaq tələb olunur. Bizim mətbuatda, hətta müxəlifət orqanlarında türk dünyası yazıçıları qurultayına və ya Füzuli yubileyinə kinayə ilə yanaşan yazılar möhz o strateji mübarizəni bilməməkdən, dəyərləndirməməkdən doğur.

Totalım 500 Azərbaycan yazıçısı bir həftə, bir ay bir-birini işlədən çıxışlar edə idi, O. Süleymanov və ya Ç. Aytmatov da bu qüvvələrə öz münasibətini bildirə idi, Ə. Əylisli də Anarı qəbul etmədiyini uzada-uzada sübut edə idi... bununla nə dəyişə bilərdi, mən təəssüf edirəm.

Türk Dünyası Yazarlarının III qurultayı hətta simvolik keçirilə belə onun tarixi əhəmiyyəti böyükdür. Və böyük işləri görmək üçün ilkin yolları keçmək lazımdır.

KQB-nin qorxusundan əllərini torpədə bilməyən yazıçılar yə'qin çox yox. 10 il bundan öncəki vəziyyətlərini yaddan çıxartmayıblar. O ədəbi məhkəmələr, həftəsini belə keçirməyən amansız hücumların dadını unutmaq olar, ancaq onun dərslərini unutmaq olmaz. İndi dünya yenidən qurulur. Yenidən qurulan dünyanın "Vahid Azərbaycan evi"nin də, "Qafqaz evi"nin də, "Avrasiya evi"nin də əbədi, tarix boyunca dəyərlərdən süzülüb gələn "İnsan evi" möhkəm daşıdır.

İndiki iqtidar-müxəlifət qarşıdurmasında türklüklə bağlı məsələlər ümumi milli dövlətçilik dəyəri kimi qəbul olunmazsa, hər iki tərəf ciddi xəttə yol vermiş olar.

İqtidarın hakimiyyət üstünlüyünü saxlamaq üçün türklükdən sui istifadəsi yanlış olduğu kimi, müxəlifətin bu istiqamətdə "hər məsələdə iqtidara tərsinə get" şüarı özünü doğrultmur. Əgər yazıçılar (eyni

zamanda jurnalistlər, elm adamları, tələbələr...) iclas keçirildiyi zaman gəlmirsə, burada hər hansı bir həqiqətdən bəhs etmək mənasızdır.

Türk Dünyası yazıçılarının III qurultayının bəyannaməsindəki çox mühüm müddəalara barmaqarası baxmaq olmaz.

Əgər Bakı türk dünyası yazıçıları üçün Mərkəz seçilsə, bunun əhəmiyyətini inkar etmək olmaz. Ortaq ədəbi və vahid əlifba məsələsi, 1999-cu ilin YUNESKO xətti ilə bütün dünyada "DƏDƏ QORQUD İLİ" ilə edilməsi həyata keçiriləsi reallaşan tədbirlər kimi ciddi əhəmiyyət daşıyır.

Məsələn, "Dədə Qorqud ili"-nin keçirilməsi bütün dünyada türklüyün, türk humanizminin, demokratiyasının, mədəniyyətinin bayramına, cəmi zəmanə təbliğinə çevriləcək.

Türk dövlətlərinin yalnız mədəniyyət proqramları üçün deyil, ictimai - siyasi strategisi üçün də "Dədə Qorqud" devizi altında keçirilən tədbir çox əhəmiyyətlidir. "Dədə Qorqud" ensiklopediyasının çapı, elmi-nəzəri konfrans və kollokviumlar türklərin ana yurdunun, mifologiyasının və folklorun, ədəbiyyat tarixinin, dil tarixinin, ümummədəniyyət tarixinin, dövlətçilik tarixinin öyrənilməsində əsaslı addım olacağına şübhə yoxdur.

Kökümüzə, özümüzə qayıtmağın böyük bir yolu "Dədə Qorqud"-dan keçir.

Bizi bu yola yönəldən qüvvələri vahid yola yönəltmək, türk beyin gücünü birləşdirmək baxımından "Dədə Qorqud" körpüsünün əhəmiyyəti çox böyükdür.

Türkiyənin dövlət naziri (xarici türklər üzrə) Namiq Kamal Zeyboyn bir sözüə haqq qazandırmamaq mümkün deyil. Doğrudan da, Azərbaycan yazıçısı niyə 7 milyon üçün yazmalıdır. 200 milyon həmdillisi, həmtarixlisi, həmmədəniyyət-lisi onun qələmindən çıxarı gözləmirmi?

İngilisdilli ədəbiyyatı, ispanidilli ədəbiyyatı, ərəbdilli ədəbiyyatı birləşdirən qüvvələr ümumtürk ədəbiyyatını birləşdirən qüvvələrdən qətiyyəən artıq deyildir.

TÜRKSOY-un Bakıda keçirilən VIII toplantısı türk mədəniyyəti problemlərinin həllində daha ciddi rol oynamağa başlayıb. TÜRKSOY xətti ilə çap olunan kitablar, keçirilən tədbirlər çox uğurlar olmuşdur. İndi TÜRKSOY-un koordinasiya rolunun artması getdikcə daha çox rəsmiyyət qazanır.

Türklük - demokratik prinsiplərə, hüquqlu dövlət şərtlərinə bağlı bir anlayışdır. Liberal dəyərlərin heç biri, xüsusilə insan haqları prinsipləri türklüyə yabançı deyildir. Milli haqlarla insan haqlarının, insani dəyərlərlə müstəqil dövlətçilik dəyərlərinin vəhdətdə götürülməsi türklük ideologiyasının başında gəlir.

Türklük şovinist təfəkkürünə, milli haqların qarşı-qarşıya qoyulmasına qarşıdır. Millətsevərlik - milliyyətçilik ideyası elə bir güc, təkan qaynağıdır ki, önsüz müstəqil Azərbaycanın, müstəqil türk dövlətlərinin varlığını, istiqbalını düşünmək olmaz.

Aşırı millətçilik, irqçilik heç bir millətə və dövlətə xoşbəxtlik gətirə bilməz. Yalnız milli dəyərlərin bəşəri dəyərlərlə üzvi, qanuni şəkildə birləşməsi, çulğalaşması müstəqil dövlətə, millətə ağ gün, səadət gətirə bilər.

Türklük üçün qlobal problemlərlə cari problemlərin, strateji hədəflərlə taktiki hədəflərin bir sistem daxilində həyata keçirilməsinin proqramlaşdırılması ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Bu proqramlaşdırma istər dövlət orqanlarında, istərsə də müxəlifət təşkilatlarında, istərsə də özəl qurumlarda hazırlana bilər. Hədəf və məqsəd bir olduğu üçün hazırlanan layihələr, hərəkət proqramları ictimaiyyət üçün açıqlanmalı, xalq müzakirəsinə təqdim edilməli, uyğun təşkilatlara təqdim edilməlidir.

Əslində indi Türk Dünyası Strateji Mərkəzinin yaradılmasına ciddi ehtiyac hər vaxt olduğundan daha artıq hiss olunur.

İndi türk dünyası standartlarının yaradılması günün vacib tələbidir.

Avropa dövlətləri birliyinin standartları, proje və proqramları türk dünyası standartlarının yaradılması üçün nümunə ola bilər. Milli özünəməxsusluq və milli dövlət formulunun spesifikliyi nəzərə alınmaqla Avropa Birliyi-nin təcrübəsi çox mühümdür. Ortaq pul vahidi (ekü tipli), orta q iqtisadi proqramlar, orta q mədəniyyət və təhsil sistemi reallaşması zəruri olan problemlərdir.

Türklüyün bir mühüm görüvü də zamanı önləmək, gələcəyi bugünləşdirməkdir. Bu yolda mühüm tədbirlər sırasında türk dünyası informasiya məkanının yaradılması və sistemə keçilməsidir. Ənənəvi metodlarla, üsul və vasitələrlə zamanı önləmək mümkün deyil.

Bilgisayar əsərində elmi-texniki imkanların mərkəzləşdirilməsi zəruridir.

Milli dəyərlərin dünya elminin, texnikasının ön yeni imkanlarını birləşdirən yapon sistemindən öyrənəcəklərimiz çoxdur.

Türk dünyası xəyal, romantik dövründən gerçəklik, həqiqət dövrünə keçməkdədir. 200 milyonluq türk dünyasının sosioloji, tarix, fəlsəfə, politoloji sorgulardan öyrənilməsi də yeni səhifəyə daxil olub. Artıq ədəbiyyat, dil tarixləri ortaq abidələrə söykənilərək yazılır, ortaq mədəniyyət dəyərləri ortaya qoyulur. Türklük düşüncə tərzinin, tərək-kürünün, psixologiyasının oluşması və öz yerini tutması inqilab yolu ilə deyil, təkamül yolu ilə həyata keçir.

Təkamül qaçınılmaz dəyişmə, yeniləşmə, çağdaşlaşma, tarixi bağları bərpa və qoruma deməkdir.

Türklük sabah deməkdir.

Günəşli, bərəkətli, həmişəyaşıl bir sabah.

Biz bu Sabahı qarşılayanlarıq!

III. TÜRK DÜNYASI: ELM, TƏHSİL - MAARİF SİSTEMİNİN BU GÜNKÜ VƏ SABAHKI PROBLEMLƏRİ

Türk dünyasının tarix boyunca parçalanması ortaq mədəniyyətə, zəka-beyin gücünə böyük zərbələr vurub. Böyük imperiyalar tərəfindən təsir - sömürü məkan dairələri manqurtlaşmaya, "ayır-buyur" siyasətinə qida vermişdir. Rusiya, İran, Çin şovinist siyasəti türk mədəniyyət - mə'nəviyyət birliyinə olmağın zərbələr vurmuşdur. Qardaş Türkiyə Respublikası ilə əlaqələrin kəsilməsi imperiyaların siyasətinin baş bəndi olmuşdur.

SSRİ imperiyasının dağılması türk dünyası anlayışının xəyallardan həyata keçməsinə rovac verdi.

Türk dünyasının ictimai-siyasi, iqtisadiyyat, mədəniyyət problemlərinin həllini həyat təxirəsalınmaz şəkildə ortaya qoydu. Bu problemlərin içərisində təhsil-maarif problemi çox mühüm yer tutur.

Azərbaycan, eləcə də digər türk respublikaları öz müstəqilliklərinə qovuşduqdan sonra təhsil sisteminin yeni mənzərəsi ortaya çıxdı.

Başlıcası tədrisən beynəlxalq standartlara keçilməsi ön planda dayandı. Test üsulu ilə tələbə qəbulu, ali məktəb sisteminə dördillik master, ikillik doktor sisteminə keçilməsi ilk növbədə Azərbaycanın təhsil sisteminin uğurlu göstəricisi sayıla bilər. O biri türk respublikalarında da bu sahədə ilk addımlar atılmaqdadır.

1991-ci ildən başlayaraq tələbələr Türkiyəyə ali təhsil almağa göndərilməsi və əksinə, Türkiyədən türk respublikalarına oxumağa gəlməsi qarşılıqlı əməkdaşlığın canlı nümayəndəsidir. Almatıda (Yasəvi universiteti), Bishkekə (Manas universiteti), Bakıda ("Qafqaz" universiteti) universitetlərin, eləcə də dövlət və özəl təşkilatların təşəbbüsü ilə onlarca orta məktəb - litseylərin açılması təqdirəlayiqdir.

Ankarada türk respublikaları alimlərinin iştirakı ilə orta məktəblər üçün "Türk dünyası ədəbiyyatı", "Türk dünyası tarixi" adlı dərsliklərin hazırlanması bu sahədə uğurlu təşəbbüsdür. Türk respublikalarından xeyli mütəxəssisin işləmək üçün Türkiyəyə gətməsi də ortaqlıq yolunun zəruri səhifəsi kimi ortaya çıxır.

Burada söhbət Azərbaycanın və ya digər türk respublikasının Türkiyə sisteminə keçməsinə getmir. Söhbət heç üstünlük yarışından da getmir. Burada söhbət beynəlxalq təhsil sistemi və başlıcası türk dünyası orta təhsil sistemindən gedir.

Bu birliyin problemləri çoxdur. Onilliklərin, yüzilliklərin açdığı ayrılıq şırımlarını, ayrılıq yollarını yox etmək bir çox çətinliklər doğurur.

Həmin problemlərin həlli taktiki və strateji müstəvidə həyata keçirilə bilər.

İlk öncə onu söyləyək ki, strateji döngəlik-uyarlıq sisteminin hazırlanması zamanı, siyasi-iqtisadi şərtlərə bağlı olduğu üçün o mövzuda kollokvium və məsləhətləşmələr keçirilməlidir. Bu məsləhətləşmələrin elmi nəticələri dövlət orqanlarına konsepsiya şəklində təqdim edilməlidir. Bu konsepsiya aşağıdakı prinsiplərə söykənməlidir:

- hər dövlətin maarif-cyitim ənənəsi və çağdaş Avropa (eləcə də yapon tipli Asiya) standartları;
- təhsilin ilk pilləsindən son pilləsinə qədər iycarxik əlaqənin üzvi bağlılığının ortaq dəyərlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- vahid dərsliklər sisteminin hazırlanması;
- türk dünyası ideologiyası və dövlətçilik tarixinin orta və ali məktəblərdə tədrisinin təşkili; ortaq türk tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ədəbi dilinin, coğrafiyasının əsaslarının hazırlanması;
- ali məktəblərdə türk dünyası qəbul sisteminə keçilməsinin hazırlanması;

- dissertasiya müdafiələrinin, elmi araşdırma koordinasiya sisteminin türk dünyası çərçivəsində ayrı-ayrı mərkəzlər üzrə (Bakı, Ankara, Aşqabad, Kazan, Daşkənd, Almatı, Bışkek...) hazırlanması;

- türk dünyası elm konsepsiyası ilə təhsil konsepsiyasının əlaqələndirilməsi;

- müxtəlif elm sahələri və dərslilər üzrə vahid terminlər sisteminə keçilməsi.

Mə'lumdur ki, müstəqil türk respublikalarının öz təhsil konsepsiyası var. Bu konsepsiyaları inkar etmədən ortaq beynəlxalq dəyərlər üzrə türk birliyi çərçivəsində hazırlanmasının tarixi-siyasi əhəmiyyəti böyükdür.

Məsələnin bu günlə bağlı olan tərəfləri də diqqətdən yayınmamalıdır.

5-6 illik sıx əlaqələrə baxmayaraq təhsil sistemində taktiki planda vahid dənglik-uyarlıq konsepsiyası hazırlanmamışdır. Bunun nəticəsidir ki, yüzlərlə tələbə, müəllim, elmi işçi, şagird bürokratik əngəllər içində dolaşır qalır.

Halbuki hər türk dövlətinin Təhsil, Elm, Ali Attestasiya Komissiyası nümayəndələrinin 2 həftəlik müşavirə - seminarı (ən uzağı) bu məsələni həll edə bilər. Bizi birliyə aparan yoldakı bu fərqlər, ayrılıqlar mütləq vahid prinsipə bağlanıb sistemləşdirilməlidir.

Əski sovet sistemindəki təhsil məsələləri və elmi adlar bizə yaxşı mə'lumdur. Bu bütün türk respublikaları üçün ciddi fərqlərlə eynidir.

Türkiyədə isə vəziyyət başqadır. Orta təhsil 3 mərhələdir, universitet 4 illikdir (lisans), elmi statusu yoxdur, yəni ali məktəbdə dərş deyə bilməz.

Yüksək lisans (2 il), doktorla (3 il) bizim aspiranturaya uyğun gəlsə də, bir çox fərqləri var.

Yardımcı dosent, dosent, professor adlarının elmi dərəcə və kadro nisbəti bizdən fərqlidir.

Bizim akademiya sistemində çalışan baş, böyük, kiçik elmi işçilərin bu adlara uyarlılığı dəqiqləşdirilməyib.

Ali məktəblərdə sözlü, yazılı imtahanlar, elmi işlərin yerinə yetirilməsi sahəsində də fərqlər çoxdur.

Diplomların keçərliliyi problemi, xüsusilə həlli zəruri olan problemdir. Belə ki, türk respublikalarında həkim diplomunun

Türkiyədə keçərliliyi olması üçün vahid mərkəz olmalı və bu problem mərkəzləşdirilmiş şəkildə əlaqələndirilməlidir. Türk dünyası üçün keçərliliyi olan diplomların dünya səviyyəsində keçərliliyi üçün zəruridir.

Çağdaş təhsilin internat sisteminə bağlanması orta və ali məktəbləri də ən azı maariflə dünyaya bağlaya bilər. Türk dünyası tədris-təhsil proqramlarının internat proqramı ilə verilməsi ortaq dəyərlərin həyata keçirilməsi üçün zəruridir.

Türk dünyasında elmi mərkəzlərin qarşılıqlı əlaqələrinin təmin edilməsi də mühüm vəzifələrdəndir. Mə'lumdur ki, Türkiyədə akademiya sistemi yoxdur və elmi mərkəzlər universitetlərdir. Elmi mərkəz rolunu Yüksək Qurum və TÜBİTAK oynayır. Yüksək Qurum dil, tarix, ədəbiyyat, mədəniyyət, ictimai elmləri birləşdirir və əslində ictimai humanitar akademiya funksiyasındadır, TÜBİTAK isə dəqiq elmləri mərkəzləşdirir.

Ancaq orada çalışan elm adamlarının hamısı müəllimdir, ali məktəblərdə dərş deyirlərdir. Yəni bizim akademiya sistemi ilə fərqli fəaliyyət alanındadırlar.

Hər bir dövlətin öz elm siyasəti olduğu üçün burada vahid resept - göstəriş vermək doğru sayılmaz. Ancaq biz həqiqətə uyğun variantı söyləməkdə də haqsız deyilik.

Azərbaycanda, eləcə də SSRİ məkanında olmuş başqa türk respublikalarında akademiya sistemini universitet sistemi ilə birləşdirmək lazımdır. Uyğun sahələr sənaye - təsərrüfat mərkəzləri ilə birləşə bilər.

Təhsil və elm mərkəzlərinin birləşdirilməsi yeni intellektual və maddi imkanlar yarada bilər.

Akademiya sistemini xilas etmək bu günün ən vacib məsələsidir.

Akademiyanın Qərb tipində mərkəzi yenə də qala bilər. Onun həqiqi və müxbir üzvləri öz funksiyasını davam etdirə bilər və yeni seçimlər keçirə bilər. Bir növ akademiya dövlətin elmi şərəf kürsüsü və simvolik intellektual qürur mərkəzi olmalıdır.

Bizə, Türkiyə də bu sistemə keçməlidir.

Türk dünyası Elm (Bilim) Akademiyasının yaradılması da vacib məsələdir.

Bütün elm sahələrini əhatə edəcək bu akademiya fəxri funksiya ilə yanaşı, həm də işlək orqan olmalıdır.

Türk dünyasının qismən böhs etdiyimiz problemlərinin mühüm bir qismi uyğun nazirliklərdə və bu akademiya da öyrənilə və həll edilə bilər.

Türkiyədəki YÖK (Yüksək Öyrətim Kurulu) və Eytim (Maarif) nazirlikləri ilə digər türk dövlətlərinin elm və təhsil mərkəzlərinin qaynayıb - qarışması, vahid iş birliyi proqramlarının, layihələrinin hazırlanması günün vacib tələbidir.

Elm, təhsil, maarif türk dünyasını bağlayan ən böyük - təbii yoldur.

"Dədə Qorqud" kitabında deyilir: "Ərənlər dünyayı əqlənən bulmuşlar".

Əgər bizim dədə-babalarımız ağıl yolunu seçibsə, bizim başqa yol seçməyə haqqımız yoxdur.

Türk dünyasının gələcəyi üçün görəcəyimiz işlər bizi çağırır. Bu iş tariximiz qarşısında ən şərəfli işdir.

IV. ORTAQ TÜRK ƏDƏBİ DİLİ PROBLEMİ

Türk dünyasının mədəniyyət, mə'nəviyyat birliyinin əsasında dayanan amillərdən biri ortaqlıq vasitəsi - ortaqlıq dil məsələsidir.

Şübhəsiz ki, türk dünyasının ortaqlıq dili sün'i dil - esperanto ola bilməz. Çünki tarixin böyük təcrübəsi Balkanlardan Altaylara qədər yayılan, böyük dövlətləri və mədəniyyətləri ilə dünyada tanınan türklərin Göy türk, Uyqur, Qaraxanlılar, Səlcuqlu, Osmanlılar, Cığataylılar... dövründəki ortaqlıq ünsiyyət tarixinə danışılmaz faktıdır.

Bütün türk dünyasında oxunan "Kitabi - Dədə Qorqud", "Manas", "Alpamiş", "Koroğlu" kimi dastanlar, Yunus Əmrə, Nəvəi, Füzuli kimi söz nəhəngləri məhz ortaqlıq türk dilinin ulu yadigarlarıdır. Hələ XX yüzillikdə bütün Şərqdə oxunan "Molla Nəsrəddin" kimi jurnalı olan türk qövminin ortaqlıq dil axtarışları XXI əsrin astanasında - yeni yüzilliyi və yeni milliliyi prosesi tarixi zərurətə çevrilmişdir.

Sovetlər birliyinin dağılması, müstəqil türk respublikalarının doğuluşu, türk topluluqlarının özünüdərk prosesi yeni mərhələdə və nəhayət, bütün dünyada gedən kürsəllənmə - qloballaşma prosesi ortaqlıq türk dilinin problemini nəzəri və təcrübə yönələri ilə ortaya çıxarmışdır.

İctimai-siyasi, iqtisadi əlaqələrin durmadan genişlənməsi, inteqrasiya prosesinin dərinləşməsi, mətbuat vasitələrinin, xüsusilə radio və televiziyanın geniş diapazonda yayılması, kompüter - bilgisayar sistemi, elm, təhsil, mədəniyyət əlaqələri və tədbirlərinin genişlənməsi, xüsusilə tələbə-müəllim mübadiləsi artıq təcrübə olaraq ortaqlıq türk dilini gerçəkləşdirməkdədir. Vaxtilə rus və ingilis dilinin oynadığı ortaqlıq ünsiyyət funksiyasını ana dilinə söykənən ortaqlıq türk dili yerinə yetirməyə başlamışdır.

Bu dil Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi, qazax, özbək, tatar, türkmən... türkcələrinin zəruri qaynayıb - qarışdığı təbii bir dildir.

Və ortaqlıq ədəbi dil ayrı-ayrı türk dillərinin inkişafının, çağdaş funksiyası alternativini deyil, əksinə yeni bir durumda və funksiyada təsdiqidir.

Ortaqlıq ayrı-ayrı ədəbi türk dillərinin nüfuz və tə'sir dairəsinin, çox üslubluluğunun, zənginliyinin yeni ifadəsidir.

İstər leksik - qrammatik, istərsə də bədii-poetik səviyyədə gedən bu ortaqlıq dilxarici amillərlə qırılmaz şəkildə bağlı olsa da, dildaxili amillərlə şərtlənir.

Buna görə də türk dünyası elm-mədəniyyət xadimlərinin bu prosesi işıq salan araşdırmalarına ciddi ehtiyac var. Artıq getməkdə olan təbii prosesin elmi-nəzəri səviyyədə tədqiqi dərk edilmiş zərurət kimi ortaya çıxmaldır.

Görkəmli fikir adamı İ. Qaspiralının "Dildə, fikirdə, işdə birlik" şüarı artıq həyat həqiqətinə, zərurətə çevrilməkdədir.

TÜRKLƏRİN ATA YURDU - ÖN ASIYA

Türkoloji ədəbiyyatda Ata Yurdu Orta Asiya və Altay hesab olunur, lakin əvvəllər də dəfələrlə yazdığım kimi, bu ərazilərə türk etnosları miladdan öncə III-II minillərdə Ön Asiyadan getmişlər (1). Altay türklərin ikinci Ata Yurdudur və buradan sak, sakat, hun, avar və s. adlarla müxtəlif zamanlarda ilkin Vətənə, yəni Göyçə - Urmiya - Xəzərarası yurdlarına dönmüşlər. İlkin Ata Yurdda qalan miladdan öncəki türk izlərini şumer, akkad, elam, assur, urartu və sair dillərdə yazılmış sənədlərdə axtarmaq lazım gəlir. Mə'lumdur ki, III-I minillər arasında Urmiya ətrafı bölgələrdə lulu ("ilanlı"), kuti, turuk (kassit), kaspı və s. xalqlar yaşayırdı. Bunların güney - batısında indiki ıdıllərə qohum olan qafqazdilli hurri - urartular (bura miladdan sonra hay-ermənilər gəldi), onlardan aşağı subarlar (sonralar burada sami assurlar yerləşdi), daha aşağıda isə akkad - şumerlər yaşayırdı. Kutı və turuk tayfalarının güney - batısında kassilərin, onlardan aşağıda isə elamların torpaqları idi. Bu tarixi - etnik coğrafiyada kassilər türklərin ön yaxın qonşusu idi, ona görə də kassi onomastikası qədim "türkləri" əks etdirən gərəkli qaynaqdır.

KASSİLƏR

Miladdan öncə II minilliyin əvvəlindən Elamın güneyində siyasi arenaya çıxan k a s s i qəbilələri yaşadıkları yerlərdən (2) Akkad - şumer ərazilərinə enib buradakı şəhər - dövlətləri işğal etdilər. Bu işğal 18-ci əsrin ortalarından başlayıb 12-ci əsrin ortalarına qədər davam etdi. Kassilər altı yüz il tabeliyində saxladığı xalqdan mədəni inkişaf baxımından aşağı səviyyədə olduğu üçün yerli akkad - şumer dilinə təsir edə bilməmiş, əksinə, yerli dildə danışır - yazmağa məcbur olmuşlar.

Ona görə də kassi dövrü sənədləri bizə akkad dilində çatmışdır. Bu sənədlərdə kassi çarlarının adına, bə'zi kassi toponimlərinə və çətinliklə olsa da, bir neçə kassi sözüne rast gəlmək olur. Yalnız ikidilli bir yazıda kassi tanrı adları və əlliye qədər kassi sözlərinin akkadece qarşılığı verilmişdir:

Kurigalzu - (cəban+kassi) "kassi goruyan", Simbar-Suhi - "Marduk (tanrının) oğlu", Ulam-Buryas - "Enlil (tanrının) oğlu", Cidar - "Ninurta (tanrı)", mashu - "tanrı", marhu - "baş", kadsman - "etibar, yası - "yer", dagigi - "goy, səma", simbar - "oglan, gənc", yanzi - "car", meli - "dil", nasbu - "xalq, adam",-"dul-gadin" və s. Kassi sözlərində iltisafilik vardır. Məsələn, kas və kuri kökünə qoşulan elementlərdə şəkilçi və söz forması aydın görünür:

kas - til - yas

kas - til - li

kas - ak

kas - ti

kuri - turgu

kuri - yani

kuri - dalzu

kuri - mas və s.

Lakin kassi sözlərində iltisafı dillərə məxsus olmayan önqoşma da özünü göstərir, söz birləşmələrində isə tə'yin edən söz ikinci tərəf kimi işləyir. Məsələn:

Me-Turgu (Qiz Turgu) - "Turqu gizi"

Meli-Sihu (Qul Sihu) - "Sihi (tanrının) gulu

da-kas - "ulduz, da-gigi "sona" (kiki-elam dilində "szma")

Mütəxəssislər bir neçə paralel işlənən kassi-elam sözlərinə əsaslanıb bu dilləri qohum sayırlar, lakin belə kassi-türk paralelləri də vardır (kuri-goru, da-kas-kas, da-gig və s.) və bu oxşarlıq kassi dilinin nə elam, nə də türk mənşəli olduğunu sübut etmək üçün hələlik elmi əsas vermir, çünki köklü fərdlər daha çoxdur.

Kassi dilində elam və türk sözlərinin olması və ya bu iki dildə kassi sözlərinin varlığı təbii haldır, çünki elamlar kassilərin güney qonşusu, kuti və turuklar isə quzey qonşusu idi. Bizi burada maraqlandıran kassi dilinin mənşəyi deyil, kassi onomastikasında rast gəldiyimiz qədim türklərə bağlı işğillərdir.

Atla bağlı bir kassi mətnində Timir-as, Bugas, Kuruk-se Bugas, Akri-yas at adlarına və Nam At-ti ifadəsinə rast gəlirik. Buradakı dzmir, kasak, bugas, kuruk, aygir və xam at sözləri diqqəti çəkir.

Kassi bölgələrində atçılıq inkişaf etsə də, quzey-şərq qonşuları kutilər (sonrakı mannalılar) cins at yetişdirməkdə bütöv Ön Asiyada məşhur idi. Bunu mətndəki atla bağlı adlar və terminlər də göstərir.

Kassi şəxs adları sırasında Atta-ana Marduk, Burra-Alban, Burtias, Karintas, Meli-Sibarri, Sibar-Bugas, Karzi Üabku // Arki, Me-Turgu, Kuri-Durgu, Kadasman-Turgu və s. onlarla bu tip antroponimlərə rast gəlmək olur ki, burada mə'lum kassi sözlərini nəzərə alanda (istisna edəndə) maraqlı mənzərə ilə qarşılaşırıq:

Ata-ana, Alban (Boru?), Karintas (gardas?), Sibar (subar), Üabgu və türk sözü seçilən Me-Turqu (Türk gizi?), Kuri-Durgu (Türk? cobani, turku? goruyan), Kadasman-Turqu (Turkun? etibari).

Kassi dilində turuh-me (turux-me) sözü də vardır. Kassi-akkad ikidilli lüğətində onun qarşılığı akkadca saru sözü ilə verilmişdir. Lakin nədənsə tədqiqatçılar bunu almanca külək (Wind) anlamında tərcümə edirlər, halbuki həmin akkad sözünün "səma, göy" anlamı da vardır. Bu isə miladdan sonra Şərqdə böyük imperiya quran türklərin nə üçün Göy Türk adlanmasına aydınlıq gətirə bilər.

Bu kiçik qeydlərdən də göründüyü kimi, kassi onomastikası qədim türk-kassi dil əlaqələrini üzə çıxarmaq üçün xeyli fakt verir. Belə faktların müqayisəli - dilçilik və etno-dilçilik baxımından təhlili çapa hazırlanmış "Azərbaycan xalqının islaməqədərki tarixi" adlı böyük həcmli kitabda öz əksini tapmışdır.

Qeydlər

1. "Prototürk dilində danışan tayfalar III minillikdə iki əsas qola ayrılmış, bunlardan biri (əsas kütlə) Şərqi Çəkilərək altay xalqları ilə (monqol, tunqus-mancur, koreya, yapon) qarşılaşmış, o biri isə qərbi səykənmişdir. Ona görə də Ata Yurdda qalan tayfaların sayı xeyli azalmışdır". (F. A. Cəlilov. Protoazərbaycan teonimləri. - "Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri" Bakı, 1988, səh. 103). "Göstərilən üçbucaq daxilindəki türkdilli tayfaların bir qismi sonralar kumik, qaraçay-balkar xalqlarının, digər qismi isə azərbaycanlıların etnogenezində aktiv iştirak etmişlər" (F. A. Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, səh. 36).

2. Kassi toponimləri göstərir ki, onlar indiki Erbilədən üzəşəği Kiçik Zab. Adəm və Diyala çayları hövzələrində Dəclə çayının sol boyunca Der şəhərinə qədər geniş bir zolaqda yaşayırlar.

İDEOLOGİYAMIZIN TƏMƏLİ TARİXDƏDİR

Türkçülük və Azərbaycançılıq mətbuatda geniş müzakirə olunan, çeşidli və ziddiyyətli yönərdən şərh edilən, elmi araşdırma sədlərini aşmış, təəssüf ki, bəzən siyasi dartışmalar üçün bəhanəyə çevrilən bir mövzudur.

Buna görə Azərbaycan Araşdırmalar Vəqfinin bu məsələyə həsr edilmiş geniş elmi simpozium keçirməsi, buraya mövzuyla maraqlanan araşdırmalar aparan mütəxəssislərin, o cümlədən xaricdə yaşayan türkoloq və azərbaycanşünasların dəvəti məni ürəkdən sevin-dirir və qabaqcadan təşkilatçılara minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm.

Milli şüurla bağlı problemlər məni bütün yaradıcılığım boyu narahat edib. Milli şüurun milli tarixin obyektiv dərki ilə sıx bağlı olduğu sübuta ehtiyacı olmayan həqiqətdirsə və bunu hamımız qəbul edirikse, onda milli ideologiyayı da tarixdən qoparmaq olmaz. Milli ideologiya tarixin ayrı-ayrı dövrlərində istiqamətini, məqsəd və metodlarını dəyişdiyi kimi, tarixi təcrübəni öyrənə-öyrənə də zənginləşir, xalqın ruhuna və ideallarına yaxınlaşır.

Bir ara özünə iş axtaran bəzi "ideoloq"ların təşəbbüsüylə mətbuatda "milli ideologiya" axtarışları günün ən əsas problemi kimi təbliğ olunurdu. İlk baxışda bu, müsbət hadisə idi, çünki milli dövlətçiliyi milli ideologiyasız təsəvvür etmək olmaz. Lakin bu təbliğatlar sonradan mahiyyətini itirdi. Tarixi təcrübə unuduldu. İdeologiya deyiləndə yalnız indiki iqtidarın baxışları ortaya çəkildi və onun müəyyən hissəsi - sosializm dövrü ilə bağlı olan təcrübəsi - əsas götürüldü.

Milli ideologiya ayrı-ayrı dəstələrin, iqtidar və ya müxalifətin rəyi, istəyi, yaxud da hökmü ilə formalaşmır. Millətin min illər boyu davam edən tarixinin, ictimai, dini, mə'nəvi həyatının, psixologiyasının, inanc və inanclarının, ideallarının və arzularının, gücü və mübarizəsinin bütün çalarlarını, mə'na və məzmununu əhatə edir. Toplumda ümumi maraq nə qədər qədimdirsə, toplum ideologiyası da o qədər qədimdir; çünki toplumun, xalqın, millətin ideologiyası onun marağının bir hissəsi kimi yaranır, böyüyür.

İmperiyaların tərkibində milli ideologiya ilə dövlət ideologiyası üst-üstə düşmür, əksinə, çox vaxt bir-birinə zidd olur. Məsələn, SSRİ-nin tərkibində çoxlu xalqlar, xırda formal dövlətlər var idi, hamısı rəsmi sosializm ideologiyasına bağlı olsa da, hər millətin öz tarixi məqsədi və məramı, milli idealları da unudulmamışdı. O vaxt gizli yaşatdığımız milli ideallar bu gün müstəqil dövlətimizin dövlət ideologiyasının, milli ideologiyamızın əsasında dayanmalıdır. Əsl milli dövlətdə milli ideologiya həm də dövlət ideologiyası olur.

İmperiya - yaddaşsızlıq toblığıdır. İşğal etdiyi, qoynuna aldığı bütün xalqların yaddaşını öldürməyə, onların kök, yəni tarix və müstəqillik haqqında xatirə və təsəvvürlərini məhv etməyə, xalqın öz müstəqilliyini, hətta mifik bir səviyyədə belə anmasına imkan verməməyə çalışır. Buna görə də ilk növbədə, millətlərin yaddaşını "təmizləyib", ağ varğa çevirir, hətta folkloru da saxtalaşdırır və ağ yaddaş varğında öz saxta tarixini qondarmağa çalışır.

Milli ideologiya məsələləri əsrin əvvəllərində Azərbaycanda geniş müzakirə olunub. İslamçılıq, turançılıq, türkçülük, azərbaycançılıq... bütün bunlar iyirminci illərdə ictimai fikrin mərkəzində dayanan məsələlər idi. Sonra Sovet dövrü başlandı və Stalinin ciddi-cəhdi ilə bütün bunlar hamısı unuduldu.

İndi biz yetmiş-səksən ilin vakumundan sonra yenidən iyirminci illərin söhbətlərini davam etdiririk.

Milli ideologiya məsələləri ilə ən çox məşğul olanlardan biri Məmməd Əmin Rəsulzadədir. O, ilkin olaraq panislamizm, panturanizm, türkçülük, azərbaycançılıq anlayışlarını Avropa ölçüləri və Avropa "standartları" ilə təhlil edərək, özünü demokratiya müəllimi sayan Avropanın əslində Asiya ilə eyni yolu keçdiyini müəyyənləşdirmişdir.

Bu cəhətdən onun Avropa tarixi, o cümlədən pankatalizm, pangermanizm, panslavizm ilə bağlı araşdırmaları və bu hərəkatlarla panislamizm və panturanizm arasında müqayisələr apararaq, bu "izm"lərin yaranma tarixindəki paralelləri, qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməsi çox böyük tarixi və fəlsəfi əhəmiyyət daşıyan bir məsələdir. M. Ə. Rəsulzadənin bu böyük tapıntısı barədə, təəssüf ki, indiyədək heç kim danışmayıb. Halbuki bu tutuşdurma bir çox suallara cavab verir.

Yeri gəlmişkən, heyf ki, biz hələ bu günə qədər M. Ə. Rəsulzadənin bütün siyasi publisistikasını kifayət qədər öyrənməmişik.

Nə qədər çalışsaq da, onun əsərlərinin külliyyatının nəşri işində AXC-nin bir illik hakimiyyəti dövründə də dəyişikliyə nail ola bilmədik. Rəsulzadə və onun silahdaşlarının irsi, eləcə də XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Türk və İslam dünyasında böyük fikir intibahının nəticəsi olan əsərlər kifayət qədər öyrənilib nəşr edilsəydi, bu gün çox şeyi yenə də əlifba səviyyəsində müzakirəyə ehtiyac qalmazdı.

Yenə deyirəm, bütün fəlakətlər tarixi unutmaktan başlanır. Keçən yüz ildə panislamizm və pantürkizm əslində son dərəcə mütərəqqi hərəkatlar idi və Rusiya imperiyasının dağıdıcı, həqarətli işğalçılıq siyasətinə qarşı, xalqların müqavimət hərəkatının tərkib hissəsi kimi yaranmışdır.

Tarixə baxanda eyni yolun dəfələrlə təkrarlandığını və bu işlərdə müəyyən bir qanunauyğunluğun olduğunu görürük.

Doğrudan da turançılıq qədim tarixdə də öz varlığını təsdiq və irançılığın qabağında duruş gətirə bilmək istəyindən doğulmuşdur. Bunu Firdovsinin "Şahnaməsi" də göstərir. Bu gün turançılıqdan vahimələnən fars şovinistlərinə bu həqiqətləri xatırlatmaq lazımdır. Yazılı abidələrimizdə parlaq əksini tapmış (Orxan Yenisey yazılarını nəzərdə tutaram) uca türk milliyyətçilik ruhu Çinin türkləri məhv etmək siyasəti nəticəsində, onun qarşısında türk qövmələrini siyasi, ideoloji cəhətdən birləşdirmək, siyasi və mə'nəvi cəhətdən dirçəltmək zərurətinin dərindən doğulmuşdur.

Bu şəkildə irançılığa qarşı turançılıq, səlibçiliyə və Avropaçılığa qarşı islamçılıq, slavizm və Rusiya işğalçılığına qarşı türkçülük, İranla Rusiya arasında Azərbaycanın parçalanıb məhv edilməsinə qarşı azərbaycançılıq yaranmışdır. Bütün bu məhəvmə mexanizmləri yanaşı fəaliyyət göstərdiryənə görə turançılıqdan başlamış - azərbaycançılığa qədər bütün qüvvələrin və xətlərin təbii birləşmə prosesi gedir. Buna görə də bəzən adları çəkilən ideoloji xətləri bir-birindən ayırmaq çətin olur.

Eyni çətinlik dini, irqi və milli ideologiyaların təhlilində də görünür. Bu mə'nada tarixdə İslam, Osmanlı, Anadolu, hətta Oğuzstan, nəhayət Azərbaycan adları altında, əslində, eyni millətin eyni ruhundan, eyni tarixindən söz açılıb. Çəşidli adlar mahiyyəti dəyişə bilməz.

Türkçülük və azərbaycançılıq adamların çoxunu çaşdırır. Mən türkçülüklə azərbaycançılıq arasında ziddiyyət görmürəm.

Türkçülük Türkiyəçilik deyil! Türk sözünü Azərbaycan millətinin tarixi adı kimi qəbul etdiyimizə görə, türkçülük azərbaycançılıq birləşir.

Azərbaycançılıq, türkçülük, turançılıq eyni məsələyə müxtəlif ölçülərlə, müxtəlif müstəvilərdən baxışdır.

Dəqiq terminologiyası olmasa da, mən bu səviyyələri özüm üçün aydınlaşdırmışam. Məncə, bizim dövlət ideologiyamız - azərbaycançılıq, milli ideologiyamız - türkçülük, mə'nəvi - strateji ideologiyamız turançılıq və islamçılıqdır, buna görə də onlar bir - birindən ayrılmazdır...

Burada Asif Ata təməllərə toxundu. Mən də bu təməllərdən bir nəçəsini xatırlatmaq istəyirəm. Millətin ruhunu duymadan ideologiyasını da dərk etmək olmaz. Bu baxımdan milli ideologiyamız çeşidli şəkildə folklorumuzla, Dədə Qorqudun coğrafi və mə'nəvi dünyası ilə, Nizaminin türkçülüylə, Nəsiminin ucalığı və Xətai'nin dövlətçilik təəssübü ilə sıx bağlıdır. Tariximizin bir çox parlaq səhifələri, mədəniyyətimizin böyük əsərləri milli ideologiyanın təməl daşlarıdır.

Noticə olaraq deyim ki, tariximizi dərk etmədən milli ideologiyanı dərk etmək olmaz. Tariximizin ən böyük həqiqəti də budur ki, türklər Azərbaycanda gəlmə xalq deyil! İndi bu söhbəti xırda etmək niyyətində deyiləm. Tarixi araşdırmaların son nəticələri bu həqiqəti hayqırır. Təkcə yazıya inanmaq olmaz. Yazıya qalsa, yüz ildən sonra kim sübut edə bilər ki, XX yüz ildə İranda 30 milyon türk yaşayıb. Rəsmi məktəbi, mətbuatı yox, dövlət orqanlarında dili, sözü keçmir. Halbuki bu xalq var və yaşayır. Qafqaz və Yaxın Şərq tarixində millətlərin üstünə pərdə çəkən minilliklər olub.

Milli ideologiyanın, türkçülük və azərbaycançılığın təbliğində və hər kəsə çatmasında maarifçiliyin rolu böyükdür. Məncə, bizdə maarifçilik hələ başa çatmış proses deyil və milli varlığımızı Azərbaycanın bütün hüddurları içində qorumaq üçün maarifçilik hərəkəti da siyasi mübarizələrlə yanaşı genişlənməlidir.

TÜRKÇÜLÜK VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ QAVRAMLARI HAQQINDA BƏ'Zİ DÜŞÜNCƏLƏR

Sovetlər Birliyinin dağılması, bir çox əski Sovet cumhuriyyətinin istiqlalına qovuşması, bu ölkələrdə təpədən dırnağa yenidən yapılanma və dışa açılma məcburiyyətini də gündəmə gətirdi. Azərbaycan, bu məcburiyyətlər dışında zəttən tarixi əlişgilər və sağlam bağlara sahib olduğu Türk dünyasındaki yerini almağa başladı.

Azərbaycanın bu ikinci istiqlalı da tipki birincisi kimi bir çox zorluqlarla qarşılandı: erməni işğalı, Qarabağ məsələsində ermənilər yanında yer alan ruslar, petrol yatırımlarından daha çox pay qoparmağa çalışan çox uluslu böyük sərmayə çevrələri, Azərbaycandakı "vahid Azərbaycan" idealından paniğə qapılan İran İslam Cumhuriyyəti, bu ölkədə həyatın iyicə qarışıq bir hala gəlməsinə səbəb oldular. Bütün bunların yanında sistem dəyişikliyi səbəbilə ortaya çıxan yenidən yapılanma məcburiyyəti, ictimai və iqtisadi həyatdakı çəlixtələr, kültürel həyatda da özünü göstərməkdə gecikmədi.

Bizə kültürel həyatda görünən ən önəmli hadisə tarixin yenidən yorumlanması məsələsidir. Bunun təbii bir uzantısı olaraq da günümüzdə "Azərbaycançılıq" və "Türkçülük" deyilən təməl qavramlar və bunlara dayanan digər qavramlar yenidən tanımlanmağa başlamışdır.

Bu iki qavramla ilgili olaraq "Qafqaz Türkləri", "İran Türkləri", "Azərbaycan Türkcəsi", "Azərilər", "Azəri Türkləri", "Azəricə", "Azəri Türkcəsi", "Azərbaycan xalqı", "Azərbaycanlılar", "Azərbaycan dili", "Azərbaycanca" kimi daha alt sırada olan qavramlar həm Azərbaycanda, həm də Türkiyə və İranda yenidən ələ alınmaqdadır.

Məsələyə dışarıdan və uzaqdan baxınca bu çeşidli anlayışların nə zaman necə ortaya çıxdığını anlamaq bir xeyli çətinləşir. Çünki bu qavramları ortaya qoyanlar sadəcə Azərbaycan bilim adamları deyildir. Türkiyə, İran və Rus bilim adamları da bu konuda fikrlərini söyləmişlər. Üzərində ısrarla duraraq bəliirtmək gərəkir ki, bə'zi bilim adamları elmi deyil, siyasi açıdan və çoğu kərə də öz millətlərinin mənfəəti açısından bu qavramların içini doldurmağa çalışmışlar, zaman - zaman İran və Sovet Rusiyasının siyasi çevrələri bu qavramlarla bir xeyli oynamışlar.

Rusiya çarlıq zamanında yönətimini altına aldığı Türk xalqları Türkiyə Türklərindən (Osmanlılardan) ayrılıq üçün "Tatar" və ya "Rusiya müsəlmanları" terminlərini kullanmışdır.

Azərbaycanı ilgiləndirən beləsinə ciddi və həyati bir məsələdə Çarlıq və Sovet Rusiyasının, şahlıq İranının və İran İslam Cumhuriyyətinin tanımlamaları, üstölük siyasi dövrlərə və ya iqtidarların dəyişməsinə görə fərqli anlayışlar daşımışdır. Azərbaycanla ilgili qavramların Türkiyədə Osmanlı dövründə də, Türkiyə Cumhuriyyəti dövründə də pek dəyişikliklə uğramadığı, tarix araşdırmalarının təbii seyrini təqib etdiyi söylənə bilər.

Rusiyanın Azərbaycan dünyasını hansı zamanlarda nasıl tanımladıklarından bəhs edəsi deyil, bu Azərbaycanda çox iyi bilinən bir konudur.

İranda özəlliklə Fars şovinistlərinin Azərbaycana baxışı şahlıq dövründə də, İran İslam Cumhuriyyəti dövründə də pek fazla dəyişiklik göstərməmişdir.

Azərbaycan problemlərinə baxışları etibari ilə rusların və farsların yaxlaşımlarındakı bənzorlik və paralellik diqqəti çəkməkdədir. Bunlar genəlliklə "Azərbaycanlılar Türk deyildir, Səlcuqilərin və Moğolların İran və Qafqaza gəlmələrindən sonra Türkləşdirilmişlərdir və dilləri də dəyişmişdir. Bunun üçün Türk deyil, Türkdilli xalqlardır" kimi bilim çevrələrinin qəbul etməsi imkansız iddialar önə sürməkdədirlər. Beləcə "Azərbaycançılıq" qavramı farslar və ruslar tərəfindən onların kəndi milli mənafələri yönündə kullanilmaq istənməkdədir. Bu iddiaların elmi deyil siyasi olduğu açıqca bəllidir.

Ruslar Türkiyə Türkləri ilə Azərbaycanın bağlarını qoparmaq istəyirdilər. Ermənistanın bu iki Türk dünyasının arasına bıçaq kimi soxulmasında, hətta Azərbaycanın ikiye deyil, üçə bölünməsinə rusların önəmli rolu olmuşdur və bu hadisə belə onların Azərbaycan dünyasına tarixi baxışı yansıtmışdır.

Rusların və farsların bu yaxlaşımlarını beləcə özetlədikdən sonra Azərbaycançılıq və Türkçülük qavramlarının anlamları üzərində durmaq gərəkdir. Bu qavramların təməlini Azərbaycan və Türk qavramları oluşturduğuna görə bunların nə mə'naya gəldiyinə belə bir göz atmaq gərəkdir.

Türk kəlməsinin anlamı və kapsamı mənə, olduqca açıqdır. Bəlkə də, bəzi qarşılıqlara səbəb olan və ya kasıtlı bir şəkildə

problemli kimi göstərilən "Türk" kəlməsinə Türkiyədə verilən anlamdır. Bu Türkiyə Türkcəsində iki mə'naya gəlir: birincisi dar olaraq sadəcə Türkiyə Türkləri, yəni Osmanlı Türkləri; ikincisi də ən geniş anlamda bütün dünyada Türk irqindən insanların tümü.

Türk irqindən gələn insanlar da soyuna (etnik mənşəyinə görə) kəndi adları ilə anılırlar. Oğuz, Qıpçaq, Qarluq, Uyğur, Tatar, Qazax, Qırğız, Özbək, Türkmən kimi. Burada açıqca anlaşıldığı kimi, "Oğuzlardan gələn Anadolu Türkləri (Türkiyə Türkləri) ilə bu gün Azərbaycan Türkləri dediyimiz zümərəni doğrudan doğruya ifadə edən soy ismi sadəcə "Türk"dən ibarətdir. Bu iki Türk zümərəni bir-birindən ayırmaq üçün ən makbul yol coğrafiyadan yararlanmaq ola bilər.

Bu açıdan baxınca Anadolu (və ya Türkiyə) Türkü və Azərbaycan Türkü kimi qavramlar makbul görünməkdədir. Tarix və mədəniyyət baxımından bir-birlərinə, çox yaxın olan bu iki Türk boyunu bir-birindən ayırd etmədə də yetərli görünməkdədir. Dolayısıyla bəzi "çevrələr" in "Azərbaycan Türkü" qavramına vermək istədikləri, "Türkiyə Türkləri sizin kimliyinizi inkar edir, sizin "Azərbaycanlı kimliyinizi qəbul etmir, sizə "Türk" deməkdə israr edir" kimi ittihamlar ən azından iyi niyyətli yaxlaşımlar deyildir. Bu yaxlaşmanın altında yatan "Türkçülük" suçlamaları da artıq gerçəkçi, yəni qalmamış xəyali ittihamlardır. Bu gün Türkiyə Türkləri içərisində ən Türkçü çevrələr belə bütün Türk boylarının istiqlalları qovuşmalarını, ayrı-ayrı bağımsız dövlət və ya hökumətlərini qurmalarını arzu etməkdə, bunların hamısını tək bir dövlət çatısı altında toplamaqdan bəhs etməkdədirlər. Bəhs edilən kultürlər yaxınlaşmanın iqtisadi ilişkilərin və siyasət dayanışmasının ən üst səviyyədə saxlana bilməsidir. Varsa oğur günümüzün "Turançılığı" da bundan ibarətdir! Bu düşüncələrin də macəracı, irqçi, faşist və ya imperialist bir yönü yoxdur!

"Azərbaycançılıq" qavramına baxacaq olursak: hər şeydən öncə burada istər farsların israr etdiyi kimi dar anlamda, istərsə daha geniş anlamda kullanılsın, belirlı bir coğrafiyaya işarət edilməkdədir.

Azərbaycan, quzeyiylə güneyiylə bizim artıq "Azərbaycan Türkü" dediyimiz Türk boyundan insanların yaşadığı bir coğrafiyadır, fəqət bu Türk boyu Azərbaycandan daha geniş bir ərazidə yaşamaktadır. Bu açıdan baxıldığında "Azərbaycan" coğrafiyası ən geniş hüdudlarıyla düşünəlsə belə, bu Türk boyuna dar gəlməkdədir.

Öncə Quzey tərəfə baxaq: Gürcüstan və quzey doğu Qafqazda yoğun bir halda Azərbaycan Türkləri yaşamaqdadır. Güneydə bu gün iranlıların "Azərbaycan" adını verdiyi "Doğu Azərbaycan" (mərkəzi Təbrizdir) və "Batı Azərbaycan" (mərkəzi Urmiyədir) olmaq üzrə iki "ustan" (vilayət)ə ayırdığı idari bölgə də Azərbaycan Türklərini içinə almada yetərsiz qalır. Çünki bu gün İran idari taksimatında Azərbaycanın dışında da bir çox yerdə, məsələn Zəncanda, hətta Tehranın kəndisinə, Orta İranda da Türklər yaşamaqdadırlar.

Bu nöqtədə sözünü etdiyimiz Türk boyu üçün "Azərbaycan türkləri" tanımının kullanmasının da nə dərəcədə doğru və eksiksiz olduğu tartışıla bilər. Türkiyədə, İranda bəzi çevrələrdə bu insanları adlandırmaq üçün kullanılan "İran Türkləri" təbiri çox daha geniş bir coğrafiyada yaşayan insanları ifadə edə, İran üçün yetərli görünə bilər, amma bu təbiri də Quzey Azərbaycan və Qafqazdakı Azərbaycan Türkləri girməz. Ayrıca İran üçün kullanıldığından bu təbir "Halaq" kimi digər Türk topluluqlarına mənşur insanları da kapsamı- na almazmı?

Göründüyü kimi, "Azərbaycan Türkləri", "İran Türkləri" kimi tanımlamalar bir yerdə yetərsiz qalmaqdadır. Bilirik ki, Türkiyənin doğusunda və güney doğusunda və eyni zamanda İrakda eyni topluluqdan insanlar yaşamaqdadır.

İraqda yaşayan Türklərə "Türkmən" adı verilməsində Ərəblərin adlandırmasının etkisi vardır. Bilindiği kimi, ərəblər "Türk" demək üçün "Türkmən" qavramını kullan-makdadırlar. Burada yenə siyasi bir saptırma ilə qarşılaşırıq.

Bu durumda sözünü etdirmiş qədər geniş bir bölgədə yaşayan bu Türk boyunu nasıl tanımamalıyız? Bəlkə də ən doğrusu "Doğu Oğuzlar" deməkdir, fəqət bu tanımın içinə Türkmənlərin də girəcəyini də unutmaq gərəkdir.

Amacımız bu Türk boyunun (Azərbaycan Türkləri dediyimiz xalqın) etnik təşəkkülünü tartışmaq deyil. Söyləmək istədiyimiz "Azərbaycan Türkləri" gömləğinin bədənə görə çox kiçik olduğudur. Çünki bu Türk boyunun yaşadığı coğrafiya açıq bir şəkildə bölirlənməzsə, bunların Orta Doğu siyasətində oynadıqları və oynayacaqları rol də bölirlənməz. Sonuc olaraq söyləyə bilirik ki, "Azərbaycan Türkləri" təbiri bütün əksliklərinə rəğmən ən makbul adlandırma olaraq görünməkdədir.

"Azərbaycançılıq" və ya "Türkçülük" qavramlarının tartışma konusu olmasında heç şübhəsiz rusların və İranın böyük rolu vardır. İran yöneticiləri, ölkələrinin 30 milyona yaxınlaşan bir kəsiminin İran Türklərinin, və ya başqa bir adlandırma ilə Azərbaycan Türklərinin günümüzdə getdikcə artan milli və kültürel istəklərini nasıl qarşılaya biləcəklərini və ya nasıl önləyə biləcəklərini düşünməkdədirlər. Bu nöqtədə "Azərbaycançılıq" və ya "Türkçülük" Azərbaycan Cumhuriyyətinin olduğu qədər İran İslam dövlətinin də bir problemi olaraq görünməkdədir və rahatca anlaşıldığı kimi İran üçün elmi bir problemdən daha çox siyasi bir problemdir.

İran içində yaşayan Türklərin kimliklərini rədd etməklə bir şey qazana bilməz. Çünki günəş palçıqla suvanmaz. 30 milyon civarındakı bir xalqın dilini, mədəniyyətini nasıl inkar edə bilər, farslarla aralarındakı fərqlilikləri nasıl yox saya bilirsiniz?

Azərbaycançılıq qavramına gəlincə, bunun 1930-lardan etibarən Sovet dövründə Azərbaycanı Türk mənşəyindən uzaqlaşdırmaq üçün yapılmış siyasi bir hərəkət olduğu bu gün çox daha iyi anlaşılmışdır. Əgər rusların və farsların iddia etdikləri kimi Azərbaycan coğrafiyasında yaşayan bu insanlar (daha öncə bəhs etdiyimiz kimi bu Azərbaycan coğrafiyası çox etibarlıdır, bu xalq üçün daha geniş bir ərazidən söz etmək gərəkdir) əgər Səlcüqilər və İranlılar dövründə "Türkləşdirildi" isələr, bunların bu günkü dilində o əski İran və ya Qafqaz dillərinin qalıntılarının olması gərəkməzmi? Başqa bir dəlilə lüzum qalmadan bu dil gerçəyi ilə bu iddia rahatca çürütülmüşdür.

Nitekim Bulqarlar əski bir Türk kavmi olmalarına rəğmən slavlaşmışlardır, amma bunların dillərində Türk dilinin qalıntıları hələ çox belirgin bir şəkildə mövcuddur.

Bu Türkləşdirilmə məsələsi, tarixi və arxeoloji versilere də çürütülmüş. Saka, Hun, Hazar kimi əski Türk xalqlarının Qafqaz, Azərbaycan və Quzey doğu Anadoluda, İranın bəzi bölgələrində miladdan öncə də var olduqları artıq tarixçilərə də qəbul edilmişdir.

Səlcüqilər, İranlılar haqqında zəngin fars, Ərəb və bizans qaynaqları bulunmaqdadır. Bunların hansında beləsinə geniş bir "türkləşdirmə" fəaliyyətindən söz edilməkdədir? Bunlar daha öncə də ısrarla belirttiğimiz kimi siyasi oyunlardır və daha fazla inandırıcı olmaları beklənəmez.

Türkçülük məsələsinə və Osmanlı Türkiyəsinə gəlincə, Osmanlı dövləti, ayrı irqlərdən, fərqli dinlərə inanan bir vətəndaş yığımına sahibdir. Şübhəsiz bu dövlətin hakim ünsürü Türklərdir, fəqət azınlıqlar özəlliklə XVIII əsrin sonu və XIX əsrin ortalarında hansı səbəblə olursa-olsun Batı Avropadan gələn və zamanla bütün dünyanı dəyişdirəcək olan yeni fikirlərlə tanış olmuşlar və kəndi milliyyətlərinin şüuruna varmışlardı.

Asiyada Türk əsilli aydınların da Batı Avropada özəlliklə bir tarix vermək gərəkirse Fransız ixtilalından sonra ortaya çıxan yeni gəlişmələrdən xəbəri vardı. Dolayısıyla modern dövlətin hansı əsaslara görə şəkillənməyə başladığını, modern dövlətdə "milliyyətin" nə kimi rol oynadığını anlamışlardı. Amma onlar Osmanlı dövlətini yaşada bilmək üçün, kəndi milliyyətlərini yüksək səslə söyləmək istəmədilər; xristian və müsülman olaraq vəsifləndirilə biləcək topluluqları Osmanlı bayrağı altında tuta bilmək üçün böyük qeyrət göstərdilər. Gənc Osmanlılar arasında Namiq Kamal önə çıxaraq əslində Osmanlı yöneticilərinin də böyük ölçüdə təsvib etdikləri "Osmanlıçılıq" düşüncəsini demokratik bir anlayışla yayğılaşdırmağa çalışdı.

Beləcə azınlıqlar arasındakı milliyyətçilik şüurunun gəlişməsi Avropalı dövlətlərin, Rusiyanın himayə və kışkırtmaları sayəsində xristian azınlıqlar Osmanlı dövlətindən ayrılaraq kəndi milli bağımsız dövlətlərini qurmağa başladılar: 1806-da Sərbistanda üsyanlar başladı, 1830-da otonomi qazandılar və 1867-də də bağımsız dövlətlərini qurdular.

Yunanıstan 1829-da, Romanya (1862-də quruldu) 1878-də bağımsız krallıq oldu. Bolqarıstanda 1850-də Vidin üsyanı başladı, 1870-də bağımsız Bulqar kilsəsi quruldu. 1878-də Osmanlılar Bolqarıstan dövlətini tanıdılar, 1908-də isə Bolqarıstan bağımsızlığını aldı. Ən son olaraq 1912-də Arnavutlar Osmanlı dövlətindən ayrıldılar.

Bütün bu hadisələr şübhəsiz digər faktorların da yardımıyla, fəqət böyük ölçüdə milliyyət şüurunun söz konusu xalqlar arasında yayılmasıyla gerçəkləşdi. Ələbttə ki, bu dövlətlərin qurulmasında Batı Avropalıların və özəlliklə Rusiya Çarlığının böyük yardımları oldu.

Diqqət edilirsə, Rumelidə Türkiyədən ayrılan xalqların böyük bir qisminin slav əsilli və əksəriyyətinin də ortodoks olduğu görülür.

bündi ki, XIX əsrin ortalarında slav xalqları arasında artıq bir xeyli güclənmiş bulunan "pan slavizm" cərəyanı bütün bu ayrılıq hərəkətlərində az-çox etkili olmuşdur. Batıda "Pan germanizm"lə çətişən "Pan slavist" düşüncə, güneydə də Osmanlı Türklərinə qarşı böyük bir ittifaq oluşturmuşdur.

Avropalı dövlətlərin və rusların, Osmanlı dövlətini hər şeydən öncə kəndi çıxarları üçün çökürtməyə çalışdıqları bu gün artıq bilinən həqiqətlərdəndir. Bu işdə Çarlıq Rusiyanı digər avropalı dövlətlərdən daha böyük bir rol oynadı. Özəlliklə 1912-1913 sənələri arasında cərəyan edən Balkan savaşı və bu savaşa hazırlıqsız giren Türkiyənin böyük kayıpları "Osmanlıçılıq" düşüncəsini böyük ölçüdə sarsıtdı.

Beləcə Osmanlı dövlətinin, geridə qalan müsülman çoğunluk Türklər və Ərəblərə dayandırılması, hətta o günə qədər sədiq təbə olaraq görülən xristian ermənilərlə də işbirliyi yapmasını istəyənlər belə oldu. Gerçəklərə dayanmayan bu düşüncələr pek fazla diqqəti çəkmədi və tərəfdar toplayamadı.

Siyasi tarixin axışına paralel olaraq Türkçülük düşüncəsi getdikcə gücləndi və Türkiyə Cumhuriyyətinin qurulması ilə də olğunluq nöqtəsinə endi.

Məşrutyyə yollarına, Balkan savaşına qədər Osmanlı aydınları müştərək vətən, ortaqlar ölçüdə demokratik haqlara Osmanlı vətəndaşlarının bir bayraq altında yaşaya biləcəklərinə inanmaq istəyirdilər. Bunun üçün Türk milliyyətçiliyi siyasi mənada həm arxa planda qaldı, amma kültürel sahədə çox iş yapılmışdı. Öncəliklə tarix anlayışı Avropadakı Türkoloji çalışmaları səbəbiylə bir xeyli dəyişdi və Türklər İslamiyyətin öncəki tarixlərini adətə kəşf etdilər.

Hunların, Göytürklərin, Uyğurların keçmişdəki böyük dövlət və mədəniyyətləri, Göytürk kitabələrinin çözülməsi. Divanü Lühāt - Türkün bulunması, Kutadqu Biligin nəşri kimi mədəni hadisələr Türk aydınları üzərində böyük etki yaptı, onların kəndilərinə güvənini artırdı.

Süleyman Paşanın "Tarixi Aləm-i, Buxaralı Şeyx Süleyman Əfəndinin Liqati Cəğatayı və Türki Osmanlısı, J. de Guignesin "Hunların, Türklərin, Moğolların və digər Tatarların Tarixi Ümumi" adıyla çevrilən əsəri, Artur Lumneü Davidçin "Türk Dilinin Qrameri" (Londra, 1832), Leon Sahunin "Asya Tarixinə Giriş: Türklər, Moğollar və Onların mənşəyi" adlı əsərinin Nəci Asim

Yazıksızın tərəfindən olavolərle nəşri, Radlof, Tomson, Vamberi və von Leçoqun araşdırmaları Türk aydınları arasındakı tarix şüurunu iyicə pekişirmiş və "Osmanlı" sınırları içinə həbs edilmiş milli tarixi birdən-birə Altay dağlarına qədər genişlətməmişdir.

Avropada özəlliklə Macarlar arasındakı Türkoloji çalışmalarının Türkiyəni bir xeyli etkilədiyini də söyləmək gərəkdir. Beləcə doğrudan - doğruya Macar aydınları vasitəsilə Türk milli şüurunun yanında bir də romantik bir "Turan" anlayışı belirir. Bu fikir də Ziya Göyölpa görə belirginləşir və açıqca tanımlanır.

Türk Ocaqlarının qurulması, Türk Yurdu dərgisinin çıxardılması Türkiyədə Türkçülüüyün yayılmasına və güclənməsinə səbəb oldu.

Burada açıqca belirtmək gərəkdir ki, Çarlıq Rusiyası yönetimində yaşayan türklər arasında da XIX əsrin ortalarından etibarən Türklük düşüncəsi gəlişməyə başlamış, Qaspiralı İsmayıl böylə ilk böyük şəxsiyyətini yetişdirmişdir. İsmayıl böyin Türkçülüüyü, dini düşüncəsi də içində bulundurmaqla bərabər, çağdaş demokratik prinsiplərə və modernləşməyə dayanırdı. Bu səbəblərdən ki, o dövəmdə Türkçülük iləriçi bir düşüncə olaraq ortaya çıxmışdı.

Osmanlı Türkiyəsində aydınlar böyük ölçüdə dini həyatın tə'siri altında idilər. Bunda Osmanlı sultanının cəyni zamanda halife olması nın da böyük rolu və etkisi vardır. 1908-də məşrutıyyətdən sonra çıxan və islamçı cərəyanın orqanı olaraq bilinən Sebilür-rəşad (Sıra-tumüstakim) dərgisinə bir göz attığımızda görürüz ki, bu dərgi bütün Türk dünyasıyla da yaxından ilgilənməkdə Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Ağaoğlu, Qaspiralı İsmayıl bəy, Yusif Akçuraoğlu, Ayaz İsakı kimi Türkçülərin də məqalələrini nəşr etməkdədir. Balkan savaşı, həтта bir dərəcəyə qədər I Dünya Savaşı yolları boyunca Türkçülərlə İslamçılərin bir-birlərinə yaxın bir cizgi təqib etdikləri də söylənə bilər. İşin qorib tərəfi aralarındakı ayrılıq "Türklük", "İslamçılıq" kimi düşüncələrdən daha çox "mühafizəkarlıq" və "inqilabçılıq" konularında belirginləşmişdir. Bu açıdan baxınca Osmanlı aydınları Türkçü olsalar belə belirli ölçüdə mühafizəkar, dış türklər dediyiniz aydınlar isə daha sərbəst və demokrat idilər.

Türkiyə Cumhuriyyətinin quruluş yollarında Atatürk və arkadaşları "Türkçülük" və "inqilabçılıq" yana tərcihlərini kullanmışlardır. O dövəmlərində Atatürkün yaxın məsai arkadaşları olaraq Əhməd Ağaoğlu, Yusif Akçura, Sədri Məqsudi Arsal, Zəki Vəlidı Toğan kimi dış Türklərə mənsub fikir və ölkə adamlarını görürüz.

Qısaca anlatmağa çalışdığımız kimi Türkçülük, Türkiyədə hər şeydən öncə Osmanlı dövlətinin çöküşünə, Rumelində kayb edilən torpaqlara və azınlıkların Türklərə qarşı takındığı amansız düşmanlığa, özəlliklə də Batı imperializminə (bu arada Rus siyasəti və əməllərinə) qarşı doğmuş bir reaksiyon idi. Bütün bu sayılanlar olmasa belə yenə də başda sözüünü etdiyimiz Türkoloji alanındakı elmi araşdırmaların və fransız ixtilalından sonra bütün Avropanı sarsıdan yeni fikirlərin etkisiylə kendiliyindən bu Türk milli şüuru: "Türkçülük" oluşacaqdı.

Balkan savaşı, I Dünya Savaşı, nəhayət İstiqlal Savaşı sırasında Türkçülük hər şeydən öncə çoxluq mücadiləsinin adı olmuşdur. Türkiyə Cumhuriyyətinin c'lanından sonra da Türkçülüüyün "inqilabçı", "modern" yanı belirginlik qazanmış və milli bir cumhuriyyət olan Türkiyə Cumhuriyyəti qurulmuşdur. Bu dövəmlər içində Türkçülük heç bir zaman "irqçi" və "saldırqan", "faşist" özəlliklər taşımamışdır. I Dünya Savaşı yollarında Almanların da təşkili ilə hökumətə və iqtidara sahib olan İttihadçılar "Turançılıq" məfkurəsini mənimsəmişlər, sağıqlı bir strateji belirleyemediklərindən dövləti də baturmuşlardır.

II Dünya Savaşı yollarında isə Almanlar tərəfindən yenidən Ruslara qarşı bir koz olaraq kullanılmaq istənilən "Türkçülük" və "Turançılıq" akımları. Almanların artık I Dünya Hərbindəki qədər inandırıcı olmamalarının yanında Türk xalqlarının Sovet Rusiya dışındakı antikommunist öndərlərinin bu işə pek sicaq baxmamaları və bəlkə də ən önəmlisi Türkiyə Cumhuriyyətinin Almanların bütün zorlamalarına rəğmən bu savaşa girməmə qərarlığını göstərməsi üzərinə yenidən uluslararası siyasət səhnəsinə çıxmamışdır.

Türkiyənin içində də hökumət yanıış bir politika izləmiş, bəlkə də rusları ikna edə bilməmək, Turançılığa qarşı olduğunu göstəre bilmək üçün Türkçüləri, Turançıları baskılara mə'ruz buraxmışdır.

1960-cı illərdən sonra da özəlliklə solçu çevrələr Türkçülüüyü və Turançılığı, faşist və imperialist bir cizgidə göstərməyə çalışmışlar, Sovet Rusiyasının Türkiyədəki savunucuları olmuşlardır. Buna rəğmən Türkiyədə Türkçü düşüncə olqunlaşmağa, yaşamağa və yayğınlaşmağa davam etmiş, siyasi həyatımızda da etkinliyini kanıtlamışdır.

Türkiyədəki kültürel Türkçülüüyün özəlliklə tarix araşdırmaları sahəsindəki obyektiv və elmi başarıları bu gün bütün Türk dünyasına

ışığı tutacaq özəlliklərə sahibdir. Qənaətimizcə bütün Türk dünyasında yenidən gündəmə gələn milli kimlik məsələsində Türkiyədəki tarix araşdırmaları həlledici bir oynayacaqdır.

"Türkçülük" günümüz Azərbaycanın deyil, bütün Türk dünyasının aktual konularından biridir və bu məsələ ətrafındakı tartışmaların, araşdırmaların bizi gələcəkdəki iş və gönül birliyinə hazırlayacağından əminəm.

Hər kimsə Türkçülük və Turançılığın Türkiyə Cumhuriyyəti tərəfindən digər Türk xalqları üzərində bir otorite və mənfəət sağlamaq amacıyla istifadə edildiyini söyləyə bilməz. Əksinə bəlkə də bu yöndə tənqidlərə imkan verməmək üçün Türk hərəfiyyəsi gərəyindən çox daha fazla ehtiyatlı və çekimser davranmaqdadır.

Rusların və farsların söz konusu məsələlərdəki yaxlaşımları diqqəti bir şəkildə gözədən keçirilsə, Türkiyənin Türkçülük və Turançılıq konusunda nə qədər cəmi və ehtiyatlı olduğu daha iyi anlaşılır.

Türkiyə bütün Türk xalqlarının kəndi milli iradələriylə hərəkət etməsini tərcih etməkdədir.

AZƏRBAYCAN XALQININ DİL, MİLLİ MAARİF VƏ MƏDƏNİYYƏT UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

"Gülüstən" və "Türkmənçay" müqavilələri ilə başlanmış ayrılıq faciəmiz Güneyli-Quzeyli vahid vətənimizin və millətimizin tarixində ağır-acı izlər qoymuşdur. O tarixi faciədən keçən son 170 il ərzində millətimizin varlığının əsas zəmanəti olan doğma dilimizin və milli mədəniyyətimizin aradan aparılması və bununla da bir millət kimi yoxa çıxarılması təhlükəsi hər iki sahədə mövcud olmuşdur.

Bəd niyyət üçün çox qanunlar verilmiş, qərarlar çıxarılmış, təzyiq, cəza və təqibləri işə salınmışdır. Lakin həqiqət bu olmuşdur ki, dilinə və milli mədəniyyətinə ana südü ilə bağlı olan bu millət hər cür əzab və məşəqqətlərə dözüb dilini və mədəniyyətini düşmən zorakılığının qasırgılarından qoruyub, saxlaya bilmişdir.

Milli varlığımızın əbədi pasportu olan doğma ana dilimizi qoruyub saxlamaq uğrunda Güney Azərbaycanda qardaş və bacılarımızın dünənki və bu günkü mübarizəsi tariximizin parlaq və şərəfli səhifələrini təşkil edir. Bu şərəfli mübarizənin tam və dolğun məzmununu bir məqalədə oxucuya çatdırmaq müşkül olduğundan biz bu haqda bəzi qeydlərimizi deməklə kifayətlənəcəyik.

Azərbaycan ikiye parçalandıqdan sonra Güneydə şah sara-yına yol tapmış və onun hər tərəfli himayəsindən faydalanan fars şovinistləri Azərbaycanda öz zərbələrinin başlıca istiqamətini azərbaycanlıların farslaşdırılmasında, dil, milli maarif və mədəniyyəti, ədəbiyyat və incəsənəti öz tarixi kökündən və ənənəsindən qoparmağa yönəlmişlər. Bu proses Qacar sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsindən sonra daha çox rəvac tapmışdır. Hələ Nəsrəddin şahın zamanından başlayaraq fars şovinistləri Azərbaycan dilinə qarşı "Səlib yürüşü" etmişlər. Nəsrəddin şahın ömrü ilə o dövrdə Azərbaycan dilində hər cür ədəbiyyatın oxunması yasaq olmuşdur. Şah sarayından qidalanan və şirnikləndirilən qatı şovinistlər azərbaycanlı adlı etnik qurumun varlığını tam inkar etməyə başladılar və bu işdə hər cür böhtan və riyakarlıqdan çəkinmədilər. Sonrakı dövrdə, xüsusən Pəhləvi sülaləsi hakimiyyətə gəldikdən sonra vəziyyət daha da ağırlaşdı.

Rza şahın hakimiyyətinədək doğma dilini, milli maarif, mədəniyyət və ədəbiyyatını qoruyub saxlamaq, onu düşmənlərin böhtan və zərbələrindən hifz etmək uğrunda Azərbaycan yazıçılarının, ədib və mütəfəkkirlərinin tarixi xidmətlərini bu günkü və gələcək nəsillər daim iftixar və böyük minnətdarlıqla yad edəcəklər. Əndəlib Qaracadağının, Heyran xanının, Əbülqasim Nəbatinin, Hacı Mehdi Şükəhinin, Lə'linin, Dilsuzun, Əfşarın, Talibovun, Zeynalabdin Mərağının, görkəmli maarifçi-pedaqoq Mirzə Həsən Rüşdiyyənin, Məsrutə şairi Səid Səlməsinin və başqalarının böyük zəhmət və mübarizəsi dilimizin, mədəniyyət və ədəbiyyatımızın qorunub saxlanılmasında əvəzsiz rol oynamışdı. Cəhəllətə, fanatizmə, milli zülm və haqsızlığa qarşı fədakarcasına vuruşan və bu vuruşda qələmlərini süngüyə çevirən fikir bahadırları XIX-XX əsr milli intibahımızın qaranquşları idi.

Həmin nümayəndələrdən biri, böyük mütəfəkkir və görkəmli yazıçı Mirzə Əbdülrəhim Talibov xalqına üz tutaraq deyirdi: "Azadlıqları əldən gedən adamlar gözləsələr ki, qəsbkarlar öz mərhəmətləri ilə azadlıqlarını qaytarsınlar, məqsədə çatmaq üçün onların ömrü kifayət etməz. Azadlıq istəyən ölümdən qorxmaz, ölümdən qorxmayan azadlıq qoruya bilər" ("Ədəbiyyat və incəsənət", 28. IX. 1984).

1905-1911-ci il Məsrutə hərəkatı, 20-ci ildəki Xiyabani qiyamı əslində fars şovinizminin əsarət buxovlarından açılmaq istəyən, azadlıq və istiqlaliyyət təşnəsi olan bir millətin - parçalanmış Azərbaycanın Güney harayı idi. Öz məsləkini gizlətməyən Şeyx babamız Xiyabani öz məqsədini belə açıqlayırdı: "Biz ölkəmizdə milli hökumət qurmaq istəyirik. Biz torpağımızda indiyədək hökmranlıq etmiş yersiz vəziyyət və işlərə son qoymaq, onları alt-üst etmək, əvəzində ədalətli, bəyənədiyimiz bir vəziyyət yaratmaq istəyirik" (Q. Məmmədli. Xiyabani. Bakı, 1949, s. 146-147).

Rza şah hakimiyyətdə olduğu illər (1925-1941) Azərbaycan dili, maarif və mədəniyyəti üçün ağır illər olmuşdur. Rza şah bütün İranı bir dilli, bir mədəniyyətli, etnik cəhətdən farslaşdırılmış, yekcins bir ölkə kimi görmək istəyirdi və bütün varlığı ilə öz hakimiyyətini bu şovinist siyasətin həyata keçirilməsinə yönəlmişdi. 1941-ci ilin avqustunda ölkədən qaçdıqdan sonra verdiyi müsahibələrin birində öz şovinist niyyətini belə açıqlamışdı: "Mən heç vaxt yas yerlərində və

məscidlərdə mollaların türk dilində moizə oxunmasına icazə vermirdim.

Mən nitqlərimdə deyirdim ki, siz Kirin həqiqi övladlarısınız. Nə üçün Əfrasiyab və Çingizin dilində danışsınız? Yazıb-oxumaq dili olan fars dilini geniş surətdə təbliğ edirdim" ("Dədə-Qorqud". N3, 1991, s. 16).

Rza şah dövründə Azərbaycan dilində nəinki məktəblərdə, idarə və rəsmi yerlərdə belə Azəri türkcəsi ilə danışmaq yasaq edilmişdir.

Məktəbli azərbaycanlı uşağın məktəbdə və məktəbdən kənarda öz ana dilində bircə kəlmə belə danışmağı onun üçün cəza və ağır cərimə ilə nəticələnirdi. Rza şah Azərbaycanda assimilyasiya siyasətini güclü aparmaq, "vahid millət", "vahid dil", "vahid mədəniyyət" kimi qatı şovinist proqramı həyata keçirmək üçün şahpərəst, üzdonaraq azərbaycanlı ziyalıların bir qismini ölə aldı və etnik cəhətdən "yekcins İran" yaratmaq xülyasını həyata keçirməkdə bir vasitə kimi onlardan istifadə etmişdir. N. Kazımzadə, S. Tağızadə, M. Rzaşadə Şəfəq, M. Əfşar, A. Qozvini, Ə. Kərəvi və başqaları azərbaycanlı adı ilə Azərbaycan dili, Azərbaycanlı etnosu - bir sözlə Azərbaycan varlığı əleyhinə mübarizəyə qoşulmuşlar. Nəticədə 20-30-cu illərdə "vahid İran milləti" şüardan nəzəriyyəyə, hakimiyyətin siyasi konsepsiyasına çevrildi. Bu konsepsiyanın icrası üçün aşağıdakı tədbirlər dövlət səviyyəsində həyata keçirilmişdir:

1. Fars dilinin və tarixinin ümumölkə üzrə, xüsusən Azərbaycanda, Kürdüstanda, Xuzistan və Bəlucistanda tədrisinə və kütləvi öyrənilməsinə xüsusi diqqət verildi. Bu işin icrasında bütün vasitələrdən, o cümlədən cəza və zorakılıq tədbirlərindən geniş istifadə edilmişdir.
2. Adların, soyadların, coğrafi və inzibati-ərazi adlarının farslaşdırılması geniş vüsət almışdır.
3. Ölkə daxilində qeyri-fars xalqları müxtəlif ittiham və bəhanələrlə köç prosesi başlandı, qeyri-fars millətlər fars əhatəli regionlara köçürüldü. Siyasi qarayaxmalar əsasında İranın ab-havası ağır olan Cənub əyalətlərinə xeyli miqdarda Kürd, azərbaycanlı və digər xalqların nümayəndələri ailələri ilə birlikdə sürgün edildi.
4. Qeyri-fars regionlarında fars dilli məktəblərin, gecə kurslarının çoxaldılmasına, mətbuat və çap işlərinin genişləndirilməsinə

o'lahozrət "qayğısı" artırıldı, Azərbaycan məktəbləri, maarif sistemi və təşkilatları fars dilli rəhbər kadrlarla və işçilərlə bol-bol təmin olundu və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, İran dövlətinin farslaşdırma siyasəti ölkənin başqa regionlarına nisbətən Azərbaycanda daha geniş, amansız və çevik şəraitdə həyata keçirilmişdir. Bunun başlıca səbəbi İran daxilində azərbaycanlıların farslardan sonra ən böyük və çox saylı olmasıydı. İran daxilində yaşayan bütün türk dilli xalqları birgə götürdükdə say etibarı ilə onlar farsları üstələyirlər. Azərbaycanda əhalinin təqribən 95 faizinin eyni soya - türk soyuna mənsub olması mərkəzi dövləti qıcıqlandırır. Digər tərəfdən İrandakı türklərin bir parçasının da Arazın bu tərəfində - Quzey Azərbaycanda yerləşməsi və onun ağır şəraitdə olsa da, öz milli soyunu, dilini, mədəniyyətini qoruyub saxlaması və onun uğrunda dönmədən mübarizə aparması - bütün bu amillər İran şovinist dairələrini narahat etməyə bilməzdi. Qeyd etmək yerində olardı ki, bu narahatlıq bu gün də öz aktuallığını itirməyib.

Rza şah diktaturasının İrandakı türk soyuna qarşı etdiyi zülm, zorakılıq və özbaşnalıqdan bəhs edərək mərhum alimimiz C. Xəndan öz xatirələrində yazır: "İran mürtəceləri həmişə farslaşdırma siyasəti apardıqlarından milli dil və mədəniyyətin inkişafına səbəb ola biləcək hər bir şeyi aradan qaldırmağa çalışmışlar. "Türkcə" - deyə azərbaycanlıları təhqir edən fars şovinistlərinə qarşı yerli əhəlidə sonsuz nifrət vardır. Azərbaycanlılarda milli hissi öldürmək üçün hər cür təbliğatdan istifadə edirdilər. Hər bir azərbaycanlıya farsca bir ləqəb qoyub pasport verilməsi, azərbaycanlı əvəzinə iranlı məflumunun yayılması, ana dilində olan ədəbiyyatın yığılıb məhv edilməsi və s. bu təbliğatın nişanələridir" (C. Xəndan. "Uğurlu yol". Bakı, 1988, s. 12).

Pəhləvi sülaləsi dövründə Azərbaycanda tətbiq olunan panirə-nizmin əsasında bu dururdu ki, Azərbaycanda yaşayan əhalinin kökü farsların əcdadı olan "ariya"lılardı. XIII-XIV əsrə qədər azərbaycanlılar guya İran dillərindən biri və mənşə etibarilə fars dilinin törəmələrindən biri olan "azəri" dilində danışmışlar, Türk dili bu xalqa guya zorla sonradan qəbul etdirilmişdi. Rza şah və onun oğlunun hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dilinin tədrisdən, ədəbiyyat və mətbuatdan, informasiya vasitələrindən və s. sıxışdırılıb çıxarılması,

onun fars dili ilə əvəz olunması yuxarıdakı elmi əsası olmayan cəfəngiyyatdan irəli gəlirdi.

İran hakim dairələrinin milli münasibətlərdəki zorakılığı Güney azərbaycanlıların mövcud rejim əleyhinə qəzəb və nifrətini artırırdı, onu öz milli varlığını hişf etmək uğrunda mübarizəyə qaldırırdı.

1945-ci il "21 Azər" nehzəti bu mübarizənin zirvəsi oldu. "21 Azər" hərəkatı qalib gəldiyi dövrdə hakim farslaşdırmaq ideologiyasının buraxdığı tə'sirlərin kökünü kəsmək, milli ruhlu və ana dilində tədrisi bərqərar etmək kimi günün çox vacib məsələsi kimi qarşıda dururdu. Azərbaycan Milli hökuməti öz fəaliyyətində ilk addımları məhz, bu sahədən başladı. Dil, milli maarif və mədəniyyətin problemlərini həll etmək, məktəblərdə tədrisin səviyyəsini qaldırmaq, ədəbiyyat, musiqi, rəssamlıq və ictimai yaradıcılıq sahəsində inkişafa şərait yaratmaq və onu milli ruha istiqamətləndirmək üçün geniş tədbirlər planı hazırlanmışdı. Bu tədbirlər sırasında ilk mühüm addım ana dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırmaq haqqında tarixi qərarın qəbul edilməsindən ibarət olmuşdur. Azərbaycan Milli hökuməti 1324-cü il Dey ayının 16-da (1946-cı ilin yanvarında) dil haqqında 10 maddədən ibarət tarixi qərar qəbul etmişdi. Qərarla göstərilirdi ki, "xalqımızı dövlət orqanlarına yaxınlaşdırmaq və ümumi ehtiyaclarımızı sadə bir surətdə anlamaq və həmçinin milli dil və mədəniyyətimizin tərəqqi və təkamül yollarını təmizləmək üçün bu gündən etibarən Azərbaycanda azərbaycan dili rəsmi dövlət dili hesab olunur. Dövlətin qərarları və rəsmi elanlar, həmçinin xalq qoşunları hissələrinə verilən fərmanlar və qanun layihələri mütləqə Azərbaycan dilində yazılmalıdır" ("Sənədlər məcmuəsi" 1324-1325. 1359-cu il, səh.65-66).

Beləliklə, uzun illər boyu istibdad rejimləri və hakim şovinist dairələr tərəfindən qadağan edilən, hər cür təzyiq və təhqirlərə məruz qalan azərbaycan dili həyat və müəşirət dili, maarif, ədəbiyyat və mədəniyyət dili - rəsmi dövlət dili statusu hüququnu almış oldu.

Azərbaycan milli hökumətinin yaşadığı bir il ərzində Maarif və mədəniyyət sahəsində gördüyü tədbirləri yada salarkən tədris işi, ölkədə savadsızlığı ləğv etmək uğrunda gördüyü tədbirlər üzərində xüsusi dayanmaq lazımdır. Həmin dövrə aid olan təkə bir faktı qeyd etmək kifayətdir: 1325-ci tədris ilinin (1946-cı il) son üç ayı üçün Azərbaycan maarifinə ayrılan vəsait o zaman İran dövlətinin

bütün ölkənin maarifi üçün ayırdığı illik vəsaitdən iki dəfə çox olmuşdur ("Azərbaycan" məcolləsi, 1364, N2, s. 34). Ölkədə savadsızlığı ləğv etmək, məcburi pulsuz təhsilə keçmək proqramı tərtib edilmiş və onun icrası maarif nazirliyinə tapşırılmışdı. Milli hökumətin yaşadığı il ərzində mindən çox məktəb binası təmir edilmiş, onlarca yeni məktəb binası və uşaq bağçası, kitabxana, mədəni-maarif ocaqları açılmış, ana dilində ibtidai siniflər üçün dərs vəsaiti hazırlanıb çap edilmişdi. Ana dilində ilk dəfə təhsil almağın ləzzətini və milli qüruru bu sətirlərin müəllifi o zaman dadmışdı. Ölkədə savadsızlığı başdan-başa ləğv etmək məqsədi ilə təşkil edilmiş kurslar üçün iki mindən çox sinif otaqları maarifpərvər vətəndaşlar tərəfindən könüllü olaraq yerli maarif şöbələrinin ixtiyarına verilmişdi. "Kimsəsiz və yetim uşaqlar üçün Azərbaycanın 7 iri şəhərində: Təbriz, Urmiyyə, Ərdəbil, Marağa, Zəncan, Xoy və Əhərdə tərbiyə evləri açılmışdır (Bu haqda bax: "21 Azər Nehzəti İran milli demokratik hərəkat tarixinin parlaq səhifəsidir", 1355-ci il, s. 76-82). Azərbaycan milli hökumətinin qərarı ilə 1325-ci il Xordad ayında (1946-cı il iyun) Təbrizdə ilk milli universitetin açılması Azərbaycan Mədəniyyəti tarixində əlamətdar gün idi. Həmin dövrdə Azərbaycan mətbuatı Təbriz universitetinin açılmasını 2-ci bir "21 Azər" Nehzəti adlandırmışdı ("Azərbaycan" qəzeti, 22 Xordad 1325). Azərbaycan Milli hökumətinin yaşadığı dövrdə milli mətbuatın 50-dək ana dilli qəzet və jurnalı, nəşriyyələr işıq üzü gördü, Azərbaycan tarixinə, ədəbiyyatına, elm və mədəniyyətinə aid çoxlu kitablar çap edildi; dövlət dram teatri, Behzad adına İncəsənət muzeyi, dövlət radio verilişləri stansiyası, milli filarmoniya, yazıçılar, rəssamlar və musiqiçilərin yaradıcılıq birlikləri və s. açıldı ki, bunlar hamısı Azərbaycanda maarif və mədəniyyətin dirçəliş və inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır.

Azərbaycan milli hökumətinin süqutundan sonra Güney Azərbaycanın bütün sosial-siyasi, iqtisadi və s. sahələrdə olduğu kimi, maarif və mədəniyyət sahəsində də irticaçı fars şovinist ideologiyası tüğyan etməyə başladı. 1947-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan maarifinə əlahəzrətin "qayğısı" adı altında icra edilmiş tədbirlər iki başlıca məqsəddə xidmət etmişdi: 1. Azərbaycan Milli hökumətinin buraxdığı təsiri, qoyduğu yadigar və izləri məhv etmək; 2. "Vahid İran Milləti" adı altında farslaşdırma siyasətini daha amansız şəkildə davam etdirmək.

İranda yaşayan qeyri-fars xalqların assimilyasiyası üçün onların dil, mədəniyyət və etnik xüsusiyyətlərinin tam silinib aradan aparılmaqdan ötrü hakim fars şovinizm siyasəti Rza şahın dövründə olduğu kimi dövlətin rəsmi ideologiyası səviyyəsinə yüksəldilmişdi.

Bu ideologiyanın həyata keçirilməsi üçün bütün vasitələrdən istifadə edilmişdir. Zorakılıq, təqib və cəzalar, pulla, vəzifə və rütbə ilə ələ almaqdan tutmuş "ariya dövləti", "vahid İran milləti", "fars dilinin yerli türkləşmiş ləhcəsi" və s. bu cür qeyri-elmi və əsaslı olmayan saxta ideoloji uydurmalaradək bütün vasitələrdən istifadə olunmuşdur. Bütün bu riyakarlıqlar ancaq bir məqsəddə - milli dilləri, bununla da millətləri hakim fars şovinist qazanında həzm etmək kimi alçaq niyyətə xidmət etmişdir.

1947-ci ilin yazında İran maarif nazirliyi tərəfindən verilmiş xüsusi göstərişə əsasən Azərbaycan şəhərlərindəki uşaq bağçalarında və bütün məktəblərdə ancaq farsca danışmaq, körpələri və məktəbliləri bu dilə alışdırmaq üçün əsaslı tədbir görülməsi tələb edilmişdir.

Azərbaycan məktəblərində fars dilinin tədrisini yaxşılaşdırmaq və bu dili daha geniş miqyasda yaymaq üçün 1949-cu ildə Azərbaycana Mərkəzdən xüsusi hazırlıq keçmiş, yüksək məvaciblə təmin olunmuş müəllim və metodistlər e'zam edilmişdir. Azərbaycan Milli Hökumətinin açdığı Təbriz universiteti iki il bağlı qaldıqdan sonra orada aparılan "profilaktik" tədbirlər universitetdəki milli ruhu öldürməkdən və fars dilini təkə tədrisdə yox, bütün universitet həyatında tətbiq etməkdən və burada xəfiyyə təşkilatının gizli şöbəsinə təşkil etməkdən ibarət idi. Sonrakı illərdə Təbriz universitetində fakültələrin sayı artırıldı və tələbə qəbulu da çoxaldı, lakin qəbul olunan tələbələrə tərkibində azərbaycanlıların sayı 25 faizdən çox olmamışdır. Universiteti 50-ci illərdə qurtaran mə'zunlara verilmiş sorğu vəərəqəsində "fars dilindən başqa hansı dili bilirsən?" sualına "azərbaycan dilini bilirəm" - deyən tələbələr bölgü vaxtı Azərbaycan hüduddlarından kənara işə göndərilmişlər.

Rektorları bir qayda olaraq Tehrandan təyin olunmuş universitetdə azərbaycanlı professor - müəllim hey'əti azlıq təşkil etmiş və onların milli ruha bağlı olmamaları iş prosesində və vəzifə bölgüsündə əsas götürülürdü. Universitetdə fars dili ilə yanaşı bir neçə xarici dil (ingilis, fransız, alman və s.) tədris olunsay da yasaq olunmuş yeganə dil - azərbaycan-türk dili idi. Qəbul imtahanları zamanı

azərbaycanlı abituriyentlərin çoxu "balı çatmır" bəhanəsi altında ölkənin başqa fars dilli oyalotlarında universitetlərə göndərilirdi və s. Dövlətin universitetdəki antiazərbaycan siyasəti milli və inqilabi ruhiyyənin güclü olduğu bu tədris ocağını Məmmədza şahın dediyi kimi, "İran millətçiliyinin e'tibarlı dayacağına" çevirmək cəhdi idi.

Azərbaycan milli hökumətinin devrilməsindən sonra şah rejiminin Azərbaycanda farslaşdırma prosesini yenidən qüvvətləndirmək üçün kompleks tədbirlərin icrası öz dilinə, ədəbiyyatına, milli maarif və mədəniyyətinə ürəkdən qırılmaz tellərlə bağlı olan bir millətin - Güney türklərinin ciddi müqaviməti ilə üzləşməli oldu. Fars şovinizminin qol-qanad açıb tüğyan etdiyi bir zamanda - 50-ci illərdə ustad Şəhriyarın "Heydər Babaya salam" poemasının ortaya çıxması və onun İranda yaşayan bütün türklər tərəfindən böyük hərarətlə qarşılanması əslində dili dustaq edilmiş bir xalqın mövcud rejimə və onun şovinist siyasətinə tutarlı cavabı idi. Şəhriyar kimi nəhəngi ortadan götürməyin çox da asan olmayacağını anlayan rejim mə'murları böyük sənətkarı hədələyib - qorxutmağa, onu xalqından və vətəninə uzaqda saxlamağa cəhd etmişlər. Şəhriyarla bağlı azərbaycanlı müəllif Böyük Nikandışnurun "Şəhriyarla təkbətək" kitabında çap etdirdiyi parça oxucu üçün maraqlı olar. Müəllif yazır: mən, dövlət xətti ilə Azərbaycan üzrə maarif və idmana rəhbərlik edən ağayə Dövlətsahidən türkcə soruşduqda ki, nə üçün "Heydər Babaya salam"ı təkrar çap etdirmirsiniz? sualına farsca belə cavab aldım: "Onun yenidən çapını arzulamayın. Əvvələ, hər hansı mətləbin türkcə çapı qadağandır, digər tərəfdən Şəhriyar Heydər babanı yazmaqla səhv etmişdir. Əgər Şəhriyarın bu əsəri ortaya çıxmasaydı, indi o nə məqamda olardı?"

Dövlət onu hər yerdə təbliğ edib, yüksəldərdi, yaxşı işdə yüksək maaş verirlərdi ki, bu da onun ailəsinin dolanmasını yaxşılaşdırıb, yaşayışına rəvnəq verərdi. Heydər Baba Şəhriyara böyük ziyan vurdu, onu dövlətin gözündən saldı. Əgər sizin Şəhriyarla əlaqəniz varsa, ona türkcə yazmamağı tövsiyyə edin. Ağa, biz iranlıyıq, dilimiz də fars dilidir. Türk dili moğolların dilidir. Məgər görmürsünüz mü azərbaycanlılara nə deyirlər? Əhalinin əksəriyyəti türk dilini inkar edir. Digər Təbriz şairləri şahiddirlər ki, mən Şəhriyar ədəbi birliyinin məs'ulu olanda bir beyt şe'rin belə türkcə oxunmağına icazə vermirdim. Biz altı min illik mədəniyyətə

malikik, yad dildə söhbət etməyə, şe'r yazmağa icazə verməməliyik" ("Şəhriyarla təkbətək". Təbriz, 1346, s. 231).

Fars dilinin tədrisinə Azərbaycanda göstərilən e'tiraz və müqavimətdən şikayətlənən "Ettelaat" qəzetinin müxbiri Əbülzəsən Ehtişami Azərbaycandan yazdığı reportajda göstərirdi: "Azərbaycan milli hökumətinin devrilməsindən üç ilə yaxın bir müddətin keçməsinə baxmayaraq, türk dilinin məhv edilməsi və fars dilinin Azərbaycanda yayılması sahəsində sanki heç bir iş görülməmişdi. Bu gün də məktəblərin çoxunda dərslərin türk dilində aparılmasına cəhd olunur".

Həmin dövrdə İran maarif naziri işi belə göstərmək istəyirdi ki, guya azərbaycanlıların fars dilini bilməmələrinin başlıca səbəbi bu dilin zorla qəbul etdirilməsində deyil, dilin pis tədris olunmasındadır (Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, 1989, s. 51).

Qeyd etmək lazımdır ki, Güney Azərbaycanda fars şovinizminin əl-qol açmasında Məmmədza şahın 60-cı illərdə həyata keçirdiyi "ağ inqilab" az rol oynamamışdı. Azərbaycanda savadsızlığı ləğv etmək adı altında "Sepahe daneş" (maarif ordusu) adlanan "kəntüllü" hərbi dəstələrin Azərbaycan rayon və kəndlərinə göndərilməsi əslində əhalini maarifləndirməkdən daha çox kütlə içərisində fars dilini yaymaq məqsədinə xidmət etmişdi. Azərbaycan şəhər və kəndlərindən "maarifləndirmə" işi ilə məşğul olan "sepahe daneş" üzvlərinin çoxu bir kəlmə azərbaycan dilində danışmağı bilməyən "kəntüllülər" idi. Məmmədza şah atasının başladığı farslaşdırma siyasətinin qatı tərəfdarı olduğunu inkar etmirdi. O, hökumət kabinetinin iclaslarının birində üzünü maarif nazirinə tutaraq demişdi: "elə et ki, fars dili, uşaq bağçaları, məktəblər və mətbuat vasitəsi ilə yayılaraq bir neçə vaxtdan sonra bütün xalqların vərdiş və adətinə çevrilsin və yerli dillər tədricən öz-özünə unudulsun" (Ə. Əhmədi. "Beş il Şahənşahın hüsurunda". Tehran, 1342, s. 83-84). İran müəllifi Əhməd Əhmədi "Beş il Şahənşahın hüsurunda" adlı xatirə kitabında e'tiraf edir: "Məmmədza şah İranın çoxmillətliyini və çoxdilliliyini İranın inkişafı üçün başlıca maneələrdən biri hesab edir. O, İranı yüksəlişə çatdırmaqdan ötrü vahid İran millətinin və fars dilinin hakim mövqeyə yüksəlməsini arzulayırdı və şah öz fəaliyyətini bu istiqamətdə qururdu" (Ə. Əhmədinin göstərilən əsəri. Səh. 89).

Məmmədza şah dövründə azərbaycan dilinə, maarif və mədəniyyətinə "İqtisadi inkişafa aid beş illik və yeddi illik planlar"ın icrası ilə də ağır zərbə vurulmuşdur. Adı çəkilən iqtisadi planlarda ölkənin demografik vəziyyətini dəyişdirmək və bu yolla da Azərbaycanda yerli əhalinin İranın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş fars regionlarına köçməsinə təşviq məqsədi ilə Azərbaycan tacirləri, sənaye sahibləri, iş və sənət adamları şirnikləndirilirdi. Nəticədə 50-60 və 70-ci illərdə Azərbaycandan yerli əhalinin köçü ilə əlaqədar Azərbaycanın özündə əhalinin sayı xeyli azaldı; hətta iş o yerə gəlib çatdı ki, 80-ci illərdə İranda Azərbaycandan kənarda yaşayan türklərin sayı Azərbaycanda yaşayanların sayından çox oldu. Azərbaycandan köç edən əhalinin uşaqlarının və yeniyetmələrin ana dilində danışması problemə çevrildi, bu faciəli proses bu gün də davam edir. Yəni adı çəkilən iqtisadi planlarla əlaqədar Təbrizdə bir sıra müasir sənaye obyektlərinin, Muğanda aqro-kompleksin, Urmiyoda elevatorların tikilib istifadəyə verilməsi üçün bu obyektləri idarə edən mühəndislər, mütəxəssislər və rəhbərlik Tehrandan təyin edilmişdir ki, bunların da əksəriyyəti azərbaycan dilini bilmirdilər.

Özünü Məmmədza şahın yaxın dostu və şahlığın sədaqətli müdafiəçisi adlandıran azərbaycanlı müəllif M. Müctəhidi "Recal-Azərbaycan" (Azərbaycan kişiləri) kitabının sonunda Azərbaycanı həmişəlik "yoluna" qoymaq üçün verdiyi tövsiyyələrində göstərir: "... dövlət azərbaycan dilinin məktəblərdə məhdud ölçüdə tədrisinə yol verməməklə öz əli ilə kül altında közü saxlamış olur, zaman imkan verən kimi bu köz yenidən közərə bilər". Buna görə də müəllif özünün məktəb dostu Əlahəzrətə bu közü həmişəlik söndürmək üçün Azərbaycanda türkcəyə müxtəsər "güzəşt"i tövsiyyə edir (Bax: "Recal-Azərbaycan". Tehran, 1331, s. 369).

Məmmədza şah 1979-cu il İran xalqlarının qüdrətli inqilabının tozyiqinə tab gətirməyib, ölkədən qaçdı, lakin kül altında köz yenə qaldı. Güney Azərbaycan xalqının dilinə və mədəniyyətinə qarşı Məmmədza şahın hakimiyyəti illərində təzyiq və zorakılıq gücünə həyata keçirilmiş tədbirlərin icrası öz milli varlığını qorumaq uğrunda döfələrlə ayağa qalxmış Güney türklərinin həmişə ciddi müqavimətinə rast gəlmişdi. Bu mübarizədə xalq böyük itkilər verib, hər cür əzab və məşəqqətlərə məruz qalsa da o, milli

varlığının zəmanəti olan dilini qoruyub saxlamaq uğrunda hər cür fədakarlığa hazır olmuşdur.

"22 Bəhmən (fevral)" inqilabının qələbəsində İran xalqları sırasında Güney türklərin xüsusi payı olmuşdur. İnqilabdan tam bir il əvvəl Təbrizdə əhalinin geniş zümresinin iştirakı ilə baş vermiş mə'lum antişah qiyamı əslində 1979-cu il inqilabının müqəddiməsi və İran ərəzində yaşayan bütün xalqları şəhliq rejimi üzərində son qələbəyə ruhlandıran tarixi hadisə idi. "22 Bəhmən" inqilabının qələbəyə qovuşmasında çoxlu qurbanlar vermiş və misilsiz fədakarlıqlar göstərmiş Azərbaycan türkləri bu inqilabın qələbəsindən və hakimiyyətə gəlmiş yeni rejimdən böyük umacağı var idi. Öz maarif və mədəniyyətini, ədəbiyyatı-nı milli zəmin üzərində inkişaf etdirəcəyinə böyük ümidlər bəsləyən, doğma dilinin buxovdan azad olacağını güman edən xalq son hesabda yenə əvvəlki kimi milli zülm və haqsızlıqlara məruz qalmalı oldu. İnqilabın ilk dövründə əsən azadlıq nəsimi öz istiqamətini tez dəyişdi. Milliyyətindən asılı olmayaraq bütün xalqlara mədəni muxtariyyət haqda verilən vədlər söz olaraq qaldı.

İnqilabın qələbəsindən sonra İran İslam Respublikasının qəbul edilmiş konstitusiyasında (əsas qanunda) ölkənin və xalqın mənafeyinə xidmət edən bir sıra maddələr öz əksini tapmışdır. Bu maddələrdən biri də konstitusiyanın (əsas qanunun) 2-ci fəslinin 15-ci maddəsidir. Bu maddədə deyilir: "İran əhalisinin müştərək rəsmi dili və yazısı fars dilidir. Sənədlər, məktublar, rəsmi materiallar və dərs kitabları bu dil və xəttə yazılmalıdır. Ancaq mətbuatda, kütləvi informasiya vasitələrində, mədrəsələrdə ədəbiyyat tədrisində fars dili ilə yanaşı yerli və qohum dillərdən də istifadə etmək azaddır" (İran İslam Respublikasının Əsas Qanunu. Tehran, 1368, s.47).

İnqilabın qələbəsindən sonra konstitusiyanın verdiyi imkandan istifadə edən Güney Azərbaycan türkləri öz doğma dillərinə, milli maarif və mədəniyyətlərinin dirçəlişinə güclü maraq göstərdilər və bu sahədə ilk addımlar atıldı: türkdilli bədii əsərlər, qəzet və jurnallar nəşrə başladı, türk dilinin qrammatikasına və tədrisinə dair vəsaitlər yazıldı, milli xalq teatrı işə düşdü, radio və televiziya da türkcə verilişlərin saatı artırıldı və verilişlərin dili səlişləşdirildi, Təbrizdə, Zəncanda, Urmiyə, Əhər və Ərdəbildə şairlər məclisi

təşkil tapdı və s. Bu dirçəliş şovinistləri rahat buraxmadı, onların hiddət və qəzəbini daha da şiddətləndirdi.

Nəticədə fars şovinizmi Güney türklərinə qarşı bütün sahələrdə tüğyan etməyə başladı. İnqilabın ilk dövründə azərbaycan dilində çap edilən "Dan ulduzu", "Araz", "Odlar Yurdu", "Günəş", "Ülkər", "Azadlıq", "Xalq sözü", "Yeni yol", "Ulduz", "Çənlibel" qəzetləri və "Koroğlu", "Yoldaş", "Birlik", "Azərbaycanın səsi" jurnalları və s. müxtəlif bəhanələrlə qapandı, yeganə az-çox müntəzəm çıxan "Varlıq" jurnalı və onun ətrafında toplanmış azərbaycanlı müəlliflər əleyhinə vaxtaşırı böhtan kompaniyası aparılır. "Varlıq"ın müəlliflərinin bir qismi "pantürkizm"də, digər qismi Quzey Azərbaycandakı məfkurəyə bağlılıqda suçlanır, böhtan və iftiralara məruz qoyulur, hədə-lənib, qorxudulur.

"Domirçi", "Alov", "Günəş", "Yanar", "Qorxmaz" və s. bu kimi türk mənşəli adları ləqəb kimi qəbul edən yazarların yazısını çap etmək qadağandır. Yeni anadan olmuş türk körpələrinə doğma türk adlarının verilməsini (məsələn Kamal, Yaşar, Araz, İldırım, Sönməz və s.) dövlət qeydiyyat orqanları rəsmiləşdirməkdən boyun qaçırır. Bununla əlaqədar "Varlıq" jurnalı redaksiyasına müraciət edən Ərdəbil sakini kimə şikayət etmək ünvanını və bu haqda qanun əsasında maddə olub - olmadığını soruşur. Belə qəddarlıq və zorakılıq islamdakı humanizm və məzlumların hüququna hörmət prinsipi ilə nə dərəcə uzlaşır?

"Çuvaldız" adlı aylıq ictimai-tənqidi jurnal öz səhifəsində İbrahim Qəbəşiri adlı oxucusunun məktubunu dərc etmişdi. Oxucu məktubunu bu sözlərlə başlayır: "Sizə sualım budur ki, Azərbaycan respublikasından gəlmiş incəsənət ustalarına İranın hər yerində konsert verməyə icazə verildiyi halda Təbrizdə buna niyə icazə verilmədi?" Oxucu bunun səbəbini öyrənmək istəsə də jurnal cavab verməkdən çəkinmişdi ("Çuvaldız", Təbriz, Mərdad, 1371 (1992)).

İran inqilabının dini rəhbərlərindən biri, ömrünün müəyyən hissəsini şah zindanında keçirmiş mərhum Ayotullah Taleqani İran inqilabının qələbə çaldığı günlərdə "... bu inqilabda bütün İran xalqlarının payı var, inqilab onların ümidini doğrultmalıdır" deyərkən o, hüquq və azadlıqla yanaşı azlıqda qalan xalqların hüququna hörmət qail olmağı da nəzərdə tuturdu. Bu cür ifadələr imam Xumeyninin də çıxışı və müsahibələrində dəfələrlə səslənmişdi. Bərabərlik, biri digərinə zülm etməmək, məzlumun haqqını tapdalatmamaq kimi

Qurani-Kərimdə və peyğəmbər oliyhissələmin buyruqlarında deyilən müqəddəs kəlamlar çox təəssüf ki, İran İslam Respublikasının müəyyən dairələri və onların buyruğu ilə cəvlan edən qatı şovinistlər üçün təsirsizdir.

Müasir İranda paniranizm və hakim fars şovinizmi şahlıq dövründəkindən də iyrənc və cybəcər şəkildə, çox geniş miqyasda təbliğ olunur. Bu işdə belə adlanan "Mövqəfat" öz şovinist əhval-ruhiyyəsi ilə daha çox fərqlənir. Doktor Mahmud Yəzdinin başçılıq etdiyi "Mövqəfat" və onun ətrafında toplaşmış Əbdüləli Karənk, Sərhəng Şüari, Mənuçöhr Murtəzəvi, Yəhya Zəka, Rzazadə Şəfəq, Rza İna-yot, Nəsrullah Purcavadi və başqaları öz yazıları ilə ancaq bir məqsədə qulluq edirlər: İrandakı türkləri öz dilindən, milli mədəniyyə-tindən və kökündən qoparmaq və onun fars olduğunu "sübut" etmək!! Bunun üçün onlar dəridən çıxır, hər cür böhtana, qeyri-elmi məntiqə və uydurmalara əl atır və mövcud həqiqəti təhrif edirlər.

M. Yəzdi M. Murtəzəvinin "Zəbanc-dirinc-Azərbaycan" (Azərbaycanın qədim dili) kitabına yazdığı ön sözdə göstərir: "... İndi Azərbaycanda və Zəncanda işlənən türk dili kənardan gəlmədir və Səlcuqlu türklərin, monqolların, tatarların, ağqoyunlu və qaraqoyunlu Türkmənlərin hücumu zamanı bu yerlərə gətirilib". Müəllif daha sonra yazır: "Milli birlik və İranın istiqlaliyyəti üçün bir ümumi milli dil lazım olduğundan, bu sahədə əlimizə nə düşərsə və gücümüz nə-yə çatarsa, onların nəşrinə və yayılmasına çalışacağıq" (M. Murtəzəvinin adı çəkilən əsəri. Səh. 3). Ağayc Yəzdinin mühakiməsindən belə çıxır ki, İranın milli birliyini və istiqlaliyyətini qoruyub sax-lamaq üçün çoxmillətli İranda yaşayan qeyri-fars xalqların dillərini əllərindən almaq lazımdır və bunun üçün "hər əksin əlindən nə gəlir-sə", "gücü nəyə çatırsa" onu etməlidir. M. Yəzdi və onun "Möv-qəfat"çıları öz kitablarının "məntiq"indən doğan belə bir suala aydın cavab verməmişlər: Monqolların və Səfəvilərin dövründə niyə fars-ların, kürdlərin, bəlucların, lorların, talışların və İranda yaşayan baş-qa xalqların yox, məhz azərbaycanlıların dili dəyişdi? Dilin dəyiş-məsi bu qədər asan bir prosesdirsə, bəs niyə İranda yüz illər boyu bütün gücünü Azərbaycan dilinin məhvində sərf edən, hətta onu küçə-də belə danışmağa qoymayan ifrat fars şovinizmi bu dili dəyişdirə bilmədi?

80-ci illərin sonunda Tehranda Cavad Hey'ətin "Türk dili və ləhcələri tarixinə bir nəzər" adlı çox qiymətli əsəri çap olunmuşdur.

Dilimizin tarixinə həsr olunmuş bu əsərin ortaya çıxması şovinst dairələri və onlara nökrçilik edənləri qəzəbləndirmişdi. Üzdənirəq "azərbaycanlı" Nəs-rullah Purcavadi baş redaktor olduğu "Nəşre dan-eş" jurnalında "Məzlum İran" adlı məqaləsində C. Hey'ətin kitabını "vahid dil, vahid millət, vahid ərəzisi olan İranın bütövlüyü əleyhinə çevrilmiş "daxili zərbə" adlandırmışdı. Purcavadi öz yazısında C. Hey'ətin əleyhinə hər cür böhtan və iftiralar dedikdən sonra "sübut" etməyə çalışır ki, "İran türk dilləri ilə farslar arasındakı yeganə fərq ondadır ki, farslar əksərən türk dilini bilmirlər və türklər əslində türk dilini bilən farslardır... fars dili türklərin ata və analarının dili olmuş və indi də onların dilidir" ("Nəşre dan-eş". Tehran, 1368, N5). Öz əcdadını, ata və anasını millətini pul və məqam müqabilində inkar etməyə hazır olan, yadların dəyirmanına su tökməklə fəxr edən Purcavadi kimi nankor övlada birco söz qalır deyəsən: "Türk ananın südü sənə haram olsun!"

İslami maarif naziri ondan narahatdır ki, Təbriz məktəblərində bə'zi müəllimlər dərsi uşaqlara ana dilində başa salırlar. Maarif nazirinin Təbrizdəki yerli maarif orqanına göndərdiyi sərəncamda qeyd olunur ki, "dəfələrlə həmkarlarımıza tədris prosesində ancaq fars dilində danışma barədə tövsiyyə etməyimizə baxmayaraq, təəssüf ki, yenə də bə'zi həmkarlarımız yerli dildə dərslər deyirlər və məktəb direktorları bu məsələnin qabağını almırlar" (Ədəbiyyat və incəsənət". 20 may 1988-ci il).

Şah dövründə olduğu kimi hal-hazırda da Güney Azərbaycandakı türklərin milli varlığını danmaq və onu "vahid İran", "vahid millət", "vahid dil" adı altında yaradılmış şovinst burulğanında həzm etmək üçün bütün vasitələrdən istifadə olunur. Çox qəribədir ki, bədii ədəbiyyatda, dram tamaşalarında, radio və televiziya da, kinoda və s. mənfi obraz (gic, kar, qanmaz, yüngülbeyin, təlxək və s.) çox vaxt türklərin simasında yaradılır. Türkə olan bu təhqiramiz münasibət bə'zən onunla nəticələnir ki, fars əhatəsində türk millətindən olan şəxs türklüyünü gizlətmək məcburiyyətində qalır.

Güneydəki türk əhalisinin sayı haqda dəqiq mə'lumat ona görə yoxdur ki, ölkədə əhalinin siyahıya alınması da şovinst prinsiplə aparılır.

Son siyahıyaalmada milliyyət və ana dili soruşulmaq əvəzinə aşağıdakı suallara cavab tələb olunmuşdur:

1. Farscam mükəmməl bilirənmə?

bilir. Bu gün əfsanə səviyyəsində qavranılan bu həqiqət inkar edilməzdir.

Tarixlə ciddi maraqlananlara bütün incəlikləri ilə aydındır ki, mərkəzi Ural, Altay və Qafqaz olan coğrafi ərəzidə tarixən Turanlılar mə'nəvi baxımdan vahid bir dövlət yarada bilir, dünyanın inkişaf prosesində həlledici rol oynamışlar. Odur ki, biz tarixi baxımdan Turan dedikdə Skifləri, Sakları, Hunları, Şumerləri, Avarları - bir sözlə bu gün özlərinə kök baxımından Oğuz, Qıpçaq, Uqro-Hun deyən xalqların əcdadlarını nəzərdə tutmalıyıq. Belə olduqda haqq öz yerini daha tez tutar.

Bu gün tarixi baxımdan Oğuzlar, Qıpçaqlar, Uqro-Hunlar ümumiləşdirilmiş şəkildə özlərini haqlı olaraq Turanlı adlandırmaqda bir çox dolaşıqlıqlara aydınlıq gətirmiş olurlar. Təbii ki, bu ümumiləşdirməni konkret tarix elmi ilə məşğul olan elm adamlarımız müəyyən çərçivəyə salmaq məqsədi güdməməli, elmi axtarışlar bütün incəlikləri ilə davam etdirilməlidir.

Belə götürdükdə, ümumən xalq gələcəyinə inamla addımlamaq baxımından keçmişinin konkretliyinə sahib olmalıdır. Odur ki, Turan dedikdə biz Oğuzların, Uqro-Hunların tarixi sahiblik hissini müəyyən bir duruma gətirməyə nail oluruq. Və bu gün bu sahibliyə sözün həqiqi mə'nasında sahib durduğumuz gərəkdir. Və zamanın tələbidir, bunu emosiyaların ixtiyarına buraxmağa haqqımız yoxdur.

Obyektiv və subyektiv səbəblərdən tarixi sahibliyimizdə bu günümüzə qədər çıxan sənədlərdə ağ vərəqlər çoxdur. Və bu ağ vərəqlər, müasir elmin nailiyyətlərindən istifadə olunaraq alimlərimiz tərəfindən ləyaqətlə tədqiq edilib yazılacaq. Bu hamımızın təkce arzularımız deyil, həm də ölməzdə olan mənəvlərə söykənən məntiqi inamımızdır. Bu inamı bizdə ölməzdə olan dünya arxivlərindəki tarixi sənədlərin məntiqi düzümü yaradır. Daha doğrusu qarşımızda məsələ var. Və məsələnin cavabı da verilib, qalır onu həll edib verilən cavabı tapmaq. Elə riyaziyyat elmində olduğu kimi: yeni məsələ var... daha problem yox... Təbii ki, məsələnin həlli üçün ən əsas şərt savadlı, elmi, qabiliyyətli olmaq tələb olunur. Bu da elə öz türk alimlərimizdə qədərincədir.

Bütün bu dediklərimizi geniş mə'nada qavraya bilirsən, bu günümüz barədə açıq danışmaq haqqı qazanmış oluruq. Bu haqq icazə verir ki, Türk deyə özümüzü təqdim edəndə bildirməliyik ki, söhbət bu günkü saxalardan, omuklardan, tuvalardan, buriatlardan,

tunquzlardan, xakaslardan, moğollardan, nanaylardan, uyğurlardan, qırğızlardan, qazaxlardan, şorlardan, teleutlardan, özbəklərdən, türkmənlərdən, türkiyəlilərdən, kərküklərdən, Cənubi azərilərdən, kürdlərdən, əfqan türklərindən, kalmıklardan, çeçenlərdən, inqışlardan, talışlardan, osetinlərdən, qaraçaylardan, bəlkərlərdən, çərkəzlərdən, kabardinlərdən, noqaylardan, kumıklardan, ləzgilərdən, avarlardan, laklardan, dağınlardan, rutunlardan, sağınlardan, abxazlardan, acarlardan, mesxetlərdən, azərbaycanlılardan, tatarlardan, başqırlardan, çuvaşlardan, udmurtlardan, mardovlardan, mar - ellərdən, karellərdən, estonlardan, finlərdən, macarlardan, qaqauzlardan, kırımlardan, kırıqız türklərindən, bu gün dünyanın müxtəlif dövlətlərində məskunlaşan türanlılardan onların qurmuş olduqları icmalardan söhbət gədir.

Ayrıca bu gün Oğuz boyunu, ya Qıpçaq boyunu, ya Uqro-Hun boyunu götürüb "mən türkəm" demək nə o bir olan Tanrı qarşısında, nə də yuxarıda adları sayılan bu xalqların ulu keçmişləri qarşısında şərəf sayılmaz. Tarixi keçmişi-mizdən köklü xəbərlə olmayanların qara - qışqırıqları günəş kimi parlayan haqqı susdura bilməməlidir. Odur ki, bu gün Türk dedikdə, ulu Turan ümumiləşdirməsinə və bu günkü realığa məs'ulüyyətlə yanaşsın, Türk sözünü mə'nə baxımından vahid bir xalqı anlamaq kimi qavramaqla yanaşı, məntiqi baxımdan fəlsəfi bir anlayış kimi qəbul edib, onu özümüzüdərkən ideologiyasına çevirməliyik. Daha doğrusu bu fəlsəfi baxımdan böyüklüyünə görə ideologiya, milli baxımdan isə mənsub olduğumuz xalqın adıdır. Bu adla hər birimizin oynamaq haqqımız var, və biz (OĞUZLAR, QIPÇAQLAR, UQRO-HUNLAR) bu adın sahibləliyik. Deməli Türk sözü tarixi baxımdan TURANI özündə yaşadan bu günkü realıqdır. Odur ki, Türk sözünü Türkçülük deyimində tələffüz etdikdə söhbət Turanın ideologiyasından gedir kimi qavranmalıdır. Daha konkret desək, "TÜRKÇÜLÜK TURANIN İDEOLOGİYASIDIR" mə'nası anılmalıdır. Heç şübhəsiz bu ideologiya Şamançılığın müsbət dəyərləri əsasında yaranan **SUFİLİYİ** özünün dünyanı dərk etmə təfəkkürü sayaraq, Türkçülük fəlsəfəsini (**HÜRUFİLİYİ**) yaratmışdır. Bu fəlsəfəni tarixin arxivlərindən dağınıq şəkildə səpələnmiş haldan vahid bir elmi ardıcılığa gətirib çıxarmaq gərəkdir. Bu, heç şübhəsiz XXI əsr **TÜRKÇÜLÜYÜNÜN** ündə vəzifəsi olacaqdır.

Aprel 1997-ci il.

XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA TÜRKÇÜLÜK İCTİMAİ-SİYASİ CƏRƏYANI

Azərbaycanda ictimai hərəkətin yaranması və formalaşmasında mühüm rol oynamış islamçılıq və türkçülük kimi ictimai-siyasi fikir cərəyanlarının obyektiv surətdə tədqiqinə böyük ehtiyac duyulur. İndiyə qədər tarixşünaslıqda panislamizm və pantürkizm adı ilə kəskin tənqid atəşinə tutulan bu iki cərəyan XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılmışdı. Panislamizm əgər bütün islama itaət edənləri öz ətrafında birləşdirirdisə, pantürkizmin kökləri müəyyən qrup xalqların arasında siyasi-milli oyanma prosesinin dərinləşməsi, millətlərin meydana gəlməsi, nəticədə isə bir sıra mühüm axınların və hərəkətlərin yaranması ilə bağlıdır.

Türkçülüğü təhlükəli və qorxulu bir cərəyan kimi qəbul edənlərə sanki cavab olaraq, türk ideyasının əsaslarını işləmiş Ziya Göyaltı yazırdı: "Türkçülük siyasi bir partiya deyildir, elmi, fəlsəfi, estetik bir məktəbdir, mədəniyyətlə bağlı bir yeniləşmə yoludur. Buna görə də türkçülük indiyə qədər bir partiya şəklində siyasi mübarizə meydanına atılmamış, bundan sonra da şübhəsiz atılmayacaqdır. Lakin türkçülük bütövlükdə siyasi məfkurələrə də biganə qalmır, heç bir vaxt klerikalizm, teokratik və zülm rejimi ilə sazişə girə bilməz.

Türkçülük çağdaş cərəyan olub və ancaq mahiyyət daşıyan axınlarla sazişə girə bilər"(1).

Türkçülük başqa türk-müsəlman xalqlarında olduğu kimi, Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) sülh müqavilələrinə əsasən Rusiya ilə İran arasında ikiye parçalanmış Azərbaycan xalqının da milli şüurunun formalaşması üçün zəmin yaratmışdı. Bu cərəyanın cığırdaşlarından olan Yusif Akçuraoglu 1928-ci ildə İstanbulda çapdan çıxan "Türk fikri, türk hərəkəti və türk ocaqları" əsərində yazırdı ki, millət anlayışı "... Avropada meydana gəlmiş, ilkin olaraq və ən yüksək dərəcədə, Avropa ilə sıx əlaqələrdə və qarşılıqlı münasibətlərdə olan türk tayfaları tərəfindən mənimsənilmişdir. Bu

çoxlu türk tayfalarına - osmanlılar adlanan qorb türklərinə, krım türklərinə, Volqa sahillərində yerləşən şimal türklərinə, habelə Qafqazdakı azəri türklərinə aiddir. Beləliklə, XIX əsrin sonuna yaxın biz "türklərin" bu dörd qrupunda milli təfəkkürün yaranması və yayılmasının şahidi oluruq"(2).

Bildiyimiz kimi, millətin meydana gəlməsi üçün milli sənaye burjuaziyası və ziyalı zümresinin yetişməsi vacib şərtlərdəndir. Bu isə XIX əsrin ortalarında M. F. Axundov (1812-1878) və 70-ci illərdən H. B. Zərdabinin (1822-1907) açıqları milli oyanış dövrü, mədəni millətçilik hərəkatının inkişafı ilə sür'ətləndi. Yə'ni ziyalı zümre millətin yüksəlməsinə və milli varlığın qorunmasına yarayacaq yeni həyat və yeni ictimai münasibətlər uğrunda mübarizə aparır, bunun üçün müasir mədəniyyətə qovuşmağı, milli dil, ədəbiyyat, sənət, mətbuat və s. yüksəltməyi irəli sürürdü. Çünki milli mədəniyyət və milli xüsusiyyətlərini qorumağa müvəffəq olmayan xalq ölümə məhkumdur.

Dövrünün ən ziyalı şəxsi olan, XVIII əsr Avropa tərəqqipərvərlərinin ideyaları ilə ortaya atılan Mirzə Fətəli Axundov bütün türk və islam dünyasında ilk dəfə dramaturgiya məktəbi yaratmaqla yalnız mədəniyyətin təməllərindən ən mühümü olan dil və ədəbiyyata xidmət etmişdir. Bununla o, köhnə ictimai münasibətləri və həyat tərzini, milli yüksəlişə mane olan hər şeyi tənqid edərək geniş xalq kütlələrinin gözüni açdı. M. F. Axundovun ardıcılı olan Həsən bəy Məlikov (Zərdabi) Moskva Universitetini bitirib Bakıya qayıtdıqdan sonra böyük bir çətinliklə 1875-ci ildə bütün Rusiyada "Əkinçi" adlı ilk türkcə qəzeti nəşr etməyə müvəffəq olmuşdu. O, ilk azərbaycanlı müəllim, ilk teatr yaradıcısı, ilk ictimai xadim idi. Həyat uğrunda mübarizə düsturunu "zindəganlıqdacəngi" deyərək tərcümə edən Həsən bəy bütün məqalələrində millətimizin bu həyat mübarizəsində məğlub olmaması üçün müasir mədəniyyətə yiyələnməsini, Avropa tərzində üsuli-cədid mctodu ilk məktəblər açılmasını təklif edirdi. O, elə düşünürdü ki, Avropa mədəniyyətini və maarif sistemini qəbul etməsək, qonşularımızın əsiri olaraq qalacaq və məhv olub gedəcəyik. Bununla yanaşı Həsən bəy ümumavropa mədəniyyətinin ana dilində mənimsənilməsini irəli sürən ilk mütəfəkkirimizdir. O, millətin yalnız ana dilində yaşayıb irəliləyə biləcəyinə inanırdı.

Türk dillərinin birləşdirilməsi fikrini də məhz Həsən bə "Əkinçi"nin 26 sentyabr 1876-cı il tarixli nömrəsində irəli sürmüşdü.

Bu fikrin inkişaf etdirilməsində Rusiya imperiyasının müsəlman-türk əhalisinin oyanışı və qabaqcıl fikirlərə yiyələnməsində böyük rol oynamış, "XIX əsrin ən böyük islahatçısı" və "türk dünyasını oyandıran" şəxsiyyət kimi tanınan krımlı İsmayıl bəy Qaspiralının (1851-1914) xüsusi xidməti olmuşdur. 1883-cü ildən nəşr etməyə başladığı "Tərcüman" qəzetində və ondan əvvəl yazdığı əsərlərdə İsmayıl bəy bütün türkləri bir küll halında götürür, onları ortaqlar və təmiz bir dil ətrafında birləşdirmək istəyirdi. Buna görə də Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maliyyə yardımı ilə Baxçasarayda çap olunan bu qəzet bütün türklərin anladığı ortaqlar və təmiz türkcə də nəşr olunurdu. O da Həsən bəy Zərdabi kimi "millətə öz dilində elm vermək, Avropa elmlərini, sənət və sənayesini iqtibas" etdirməkdən söhbət açırdı. İsmayıl bəy Qaspiralının "üsusli-cədid" cərəyanı da elə buradan doğaraq qısa müddətdə "Tərcüman" qəzetinin vasitəsilə Krım hüdudlarını aşıb İdil-Uralda, Türküstanda, Azərbaycanda, Şimali Qafqazda, hətta Rusiya hüdudlarından kənarda - İran, Çin və Hindistanda da özünə çoxlu tərəfdar qazandı.

O, hələ gənc ikən bir sıra müsəlman-türk ziyalıları kimi rus millətçiliyi, panslavizm (slavyanofil) hərəkatı, liberal və ifrat millətçi ictimai cərəyanlarla yaxından tanış olmuş və onların nə dərəcədə təhlükəli olduğunu dərk edərək imperiyanın müsəlman xalqlarında milli şüurun formalaşması, əməkdaşlığı, birliyi ideyası ilə çıxış etməyə başlamışdı. İsmayıl bəy Qaspiralı çar polis rejiminin repressiv mühitini nəzərə alaraq, türkçülüğü mədəniyyət sahəsi ilə məhdudlaşdırır, türk xalqlarının birliyinin ruh, din və mə'nəvi ümumiliyi əsasında həyata keçirilməsi xəttini yeritməyə çalışmışdı. İsmayıl bəy hələ 1881-ci il ildə rusca nəşr etdirdiyi "Rusiya müsəlmanları" adlı əsərində yazırdı: "Asiya və Avropanın bir qismində sanki böyük bir millət - türk-tatar milləti var. Bu millət dağınıq, parça-parça, zəif, digər millətlərə nisbətən elm və mərifətcə, sərvət və mədəniyyətə çox geridə qalmışdır. Belə davam edərsə, əbədi mübarizə qanununa uyğun olaraq məhv olacaq, başqa millətlər tərəfindən udulacaqdır..." (3).

Həsən bəy Zərdabidə olduğu kimi, İ. Qaspiralıda da avropalaşmaq fikriylə yanaşı bir də ümumi, ancaq mədəni türkçülük

özünü göstərir. Sonralar Azərbaycan mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) tərəfindən "Türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq" şəklində formula edilib bir prinsip halına gətirilən və "Müsavət" firqəsinin başlıca şüarını, milli Azərbaycan bayrağının əsasını təşkil etməyə başlayan bu ideya özündən əvvəlki mədəni millətçiliyin bir ifadəsi idi. Milli ictimai fikir tariximizdə ilk dəfə olaraq açıq şəkildə "Hüriyyət və Müsavat" şüarını irəli sürən Əli bəy Hüseynzadənin fəaliyyəti təkcə mənsub olduğu xalqın deyil, ümumən bütün türk xalqlarının tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, türkçülüyn, turançılığın əsasını qoymuş, türk birliyi ideyasını elmi - nəzəri cəhətdən işləmişdir. Türklərin dünya tarixi və mədəniyyətinin inkişafında oynadıqları fəvqəladə mühüm rolunu yaxşı bilən Ə. Hüseynzadə həmin ənənələrin bir zamanlar yenidən dirçələcəyinə inanırdı.

Xalqın müqəddəratının haqq-hesab çəkdiyi bir dövrdə onun varlığının ağırlı problemlərini milli mə'nəvi əxlaq, ümumbəşəri xalq səviyyəsində müdafiə etməyi qarşısına məqsəd qoyan Ə. Hüseynzadə yazırdı: "Öz dərəcəyi - mədəniyyətimizə, qanuni - şəriətimizə, tarixi - məmələtimizə münasib, müvafiq ancaq bilatəfriq millət və din, üxuvvət və müsavət və hür-riyyəti - kamil üzrə münəzzəm proqram ilə bir hüriyyətpərvər və tərəqqixah firqeyi-siyasi, cəmiyyəti təavün təşkil etmək"(4).

O, hələ 1904-cü ildə Misirdə çıxan "Türk" qəzetində türk birliyi, hətta panturanizm ideyasını ortaya ataraq 1905-ci ildə Bakıda çıxardığı "Həyat" qəzetində çap etdirdiyi "Türklər kimdir və kimplərdən ibarətdir?", "Bizə hansı elmlər lazımdır?", "Yazımız, dilimiz, birinci ilimiz" kimi məqalələrlə türk millətinin irq və dil e'tibarilə bir millət olduğunu, bir vəhdət təşkil etdiyini, bu millətin müasir elmlərə yiyələnərək müasirləşmək məcburiyyətində olduğunu yəqin etmiş, "türkləşmək, islamlaşmaq və avropalılmaq" kimi üçhədli düsturunu irəli sürmüşdü. Bununla yanaşı Ə. Hüseynzadə özgə millətlərə və dinlərə qarşı duran milli və dini avtarkizm meyillərindən çox-çox uzaq olub millətimizdə təbii şəkildə meydana gəlmiş qan birliyini, dil birliyini və tarixən yaranmış məzhəb, əqidə birliyini mühafizə edib qorumağın vacibliyini göstərməyə çalışmışdı: "Müsəlmanız: onun üçün dünyanın hər neresində xeyrxəvah bulunduğumuz din qardaşlarımız

tərəqqi etsə, biz tərəqqiyi əz alqışlarız. Türküz: bina-ileyh türkün hər yerdə tərəqqi və təkamül ilə mə'sud olmasını arzu eləriz"(5).

XX əsrin əvvəllərində bütün Rusiya imperiyasını inqilabi hərəkət бүрүdüyü bir dövrdə Ə. Hüseynzadə belə hesab edirdi ki, xalqı hərəkətə gətirmək, azadlıq uğrunda mübarizəyə qaldırmaq üçün onu əvvəl öz nəzirində qaldırmaq, yüksəltmək lazımdır. Buna görə də o, yazılarında türklərin tarix boyu şanlı ənənələrini, zəngin mə'nəviyyatını, mədəniyyətini və qəhrəmanlığını tərənnüm edirdi: "Türklər tarix səhnəsinə miladi - İsadən 2000 il əqdəm çıxıb, o vaxtdən cinsən və lisanən müxtəlif və mütəəddid tə'sirata mə'ruz olmuşlardır: Asiya qit'əsinin şərqində mançu, moğol və çinlilərlə, qərbində isə irqi - Qafqazdan olan əqvami-ariyə və samiyə ilə, yə'ni hindi, irani, çərkəs, kürd, ərəb və s. nəsiləri ilə qarışmış olduqlarından bu gün hər tərəfdə şəklən, cinsən, lisanən qayət müxtəlat bir qövmdür.

Bir tərəfdən tarixin göstərdiyi vəchilə müqəddimə türk ikən bilaxirə türkcöyi tamamilə unudub başqa lisanlarla mütəkəllim qövmələr mövcud olduğu kibi, digər tərəfdən də öz qədim dillərini tərk edib türkcə mütəkəllimə başlayan və sür'ətlə içimizə qarışib bizlərdən mə'dud olan başqa qövmələr də vardır... Bundan başqa bizzat türk əqvamından bir qisminin digər qismi tərəfindən təmsilə uğradılıb..."(6).

Türkiyə Respublikasının yaradıcısı Atatürkün fikrinin atası saydığı Ziya Göyalp, Azərbaycan Demokratik Respublikasının banisi M. Ə. Rəsulzadə, Ə. Ağaoğlu, Ə. Topçubaşov və b. məhz Ə. Hüseynzadənin türkçülük prinsiplərinə əsaslanmışlar. Bu mə'nada onu türk dünyasının böyük ideoloqu adlandırmaq olar.

Ümummüsəlman və ümumtürk problemləri ilə məşğul olan digər mütəfəkkir publisist Əhməd bəy Ağaoğlu Qərb maarifçiliyi zəminində formalaşmış, öz müəllifləri, məşhur fransız alimləri Barbye de Meynar, Ernst Renan və Ceyms Darmsteterin tədqiqatlarından qida alıb mühakimə yürüdü. O, hələ gənc yaşlarından milli-azadlıq hərəkatlarının tə'siri ilə əsl milli özünüdərkətmə prosesi keçirərək mükəmməl milli intibah, milli - azadlıq konsepsiyasına gəlib çıxmışdı.

Əhməd bəy Ağaoğlu məhz 90-cı illərdən "millət nədir?" sualına cavab axtarmağa başlamış, milli şüurun inkişafına kömək edən amillər sırasında xalq teatrına geniş yer vermişdi. Müsəlman

dünyasının Qərbə nisbətən geriliyini görən Ağaoğlu yazırdı: "Əgər işlərimiz bu günkü kimi getsə, şübhəsiz ki, müsəlman aləmi məhv olmağa məhkumdur; ən azı siyasi cəhətdən... Bizə başqa şey lazımdır. Bu başqa şey bacarıqlı adamlardır, yüksək oxlaqi qüvvəyə malik, vətənə sadıq, yüksək amallı adamlar..."(7). Müəllimi Renan kimi o da bu fikirdə idi ki, hər hansı millət özünə ehtiram tələb etməklə bərabər, başqa milliyyətdən olanlara da hörmət bəsləməlidir. M. F. Axundov kimi, dini və milli müstəsnalıq meylləri öleyhinə çıxaraq yazırdı ki, biz müsəlmanlar "özümüzü dünya üzərində bir cəzirə hesab edib, cəmi qeyri - tayfalar ilə əlaqəni kəsmək fikrinə düşsək, böyük səhv etmiş olarıq... Din və məzhəb heç vaxt nifaq və ayrılığa səbəb olmayıb və olmaz"(8). Bununla yanaşı Əhməd bəy Ağaoğlu öz məqalələrində Qərbin və Rusiyanın antiislam və antitürk meyllərinə qarşı çıxaraq "Yeni həqiqət" qəzetinin 1911-ci il 9 mart tarixli nömrəsində yazırdı: "... Nə üçün digər millətlərin həyat tərzini müsəlmanlar üçün uyğunsuz hesab edirlər? İndi, məsələn Avropada çoxlu ittifaq və partiya vardır: "Paniranizm", "panslavizm", "panlatinizm", "panamerika-nizm" və s. "pan"lar. Belə cəmiyyətlər sözdə deyil, həqiqətən mövcuddurlar və fəaliyyət göstərirlər.

"Panslavizm" adı altında rusların cəmiyyəti var və onlar bütün slavyanları siyasi cəhətdən birləşdirməyə cəhd göstərirlər. Bu, ən qədim cəmiyyətlərdən biridir. Rusiyanın bütün görkəmli adamları Peterburqdakı bu cəmiyyətə daxil olub, var gücləri ilə öz məqsədlərinə çatmağa çalışırlar. Bu cəmiyyətin bütün slavyan torpaqlarında öz xadimləri var... yuxarıda göstərilən məqsədə çatmaq üçün başqa dövlətlərlə hətta müharibə də aparmışlar. Almanlar da "pangermanizm" cəmiyyətinin məqsədinə çatmaq üçün Fransa, Avstriya və s. dövlətlərlə müharibə aparmışlar... "Panamerikanizm" cəmiyyəti də çalışır ki, Amerika yalnız amerikalara mənsub olsun... Sual olunur ki, nə üçün belə cəmiyyətlər Avropada diqqətəlayiqdir, müsəlmanlar arasında isə qadağan olunur? Məgər hüquq və ədalət hər yerdə eyni deyil?.. Ola bilsin ki. Qərbdə məqsədəuyğun və əhəmiyyətli hesab olunan, Şərqdə zərərli və yersiz hesab olunmalıdır. Hani bəs ədalət? Hani bəs vicdan?.. Nə üçün birləşməyə və sülh ittifaqlarına çalışan avropalılar müsəlmanların daima öz aralarında dini məsələlər üzrə düşmənçiliyinə və heç vaxt birləşməməsinə cəhd göstərirlər?..

Beləliklə bəşəriyyətin böyük bir hissəsi öz aralarındakı münaqişə və mübahisələrdən məhv olsunlar. 30 milyonluq müsəlman 3 milyonluq hollandın əsiri olsun. 30 milyonluq rus təbəsi olan müsəlman çürüsün...

Budur həqiqət, vicdan, mənlilik, bərabərlik və ədalət. Əhməd Ağaoğlu"(9).

Məzhəb ədavətinin müsəlmançılığın və türkçülüyn inkişafına nə qədər ziyan vurduğunu izah etmək üçün Əhməd bəy Ağaoğlu "İslam və Axund", "Panislamizm, onun xarakteri və istiqaməti" və s. məqalələrini çap etdirmişdi. "Kaspi" qəzetinin 1903-cü il 25 sentyabr tarixli sayında dərc olunan "Bizim millətçilər" adlı məqaləsində yazırdı: "Millətçilik özlüyündə hörmətə layiq, hətta əzəmətli bir hadisədir. O, hər bir xalqın həyatında labüddür. Mən belə düşünürəm ki, bəşər təkamülü tarixində insan qəlbinin dindən sonra ikinci böyük tapınacağı millətçilikdir. O, tarix boyu misilsiz hünərlər qaynağı olmuş və olacaqdır"(10). Beləliklə, türk milli hərəkəti bu dövrdə türklüyün milliyyət dövründən millət dövrünə keçir.

Türkçülük hərəkətinin digər görkəmli nümayəndəsi olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də milliyyət və millət məsələlərini araşdırarkən Qərb alimləri Madzini və Dürkheymin fikirlərini təhlil etməyə çalışmışdır. Bu haqda o, 1952-ci ildə Ankarada çıxan "Azərbaycan" qəzetində yazırdı: "Bunlardan birincisi lisanı, dini, irqi, qövmi, tarixi, coğrafi, iqtisadi və siyasi amillərin təsiri ilə meydana gələn etnik bir topluluğu ifadə edir. İkincisi isə, bu topluluqdan doğan ümumi bir iradəni anladır.

Madzininin məşhur tərifinə görə millət "torpağın, mənşəyin, əxlaq ilə adətlərin və dilin birliyindən başqa, həyatında və ictimai vicdanında anlaşma və ortaqlıq yaratmış bir insan kütləsi"nə deyilir.

Dürkheymin nəzərində isə "etnik amillər və yaxud sadəcə tarixi səbəblərlə eyni qanunlar altında yaşamaq və tək bir dvlət qurmaq istəyən insan kütləsinə millət deyilir"...

Madzininin tə'rifi ilə Dürkheymin tə'rifi arasında ifadə fərqi nə diqqət etmək lazımdır: birincisində millət ünsürü və tarixi bir hadisə (vəqie)dir. İkincisində millət ictimai və iradi bir hadisədir... O, rüşeymdir, bu uşaqdır. O, ağacdır, bu meyvədir. O, anadır, bu baladır. O, milliyyətdir, bu millətdir.

Dilləri, adətləri, tarixləri, dinləri, vətənləri və s. bir olan insanlar bir milliyyət təşkil edirlər; fəqət bir milliyyətin millət halına keçməsi ümumi şüur və kollektiv iradənin təşəkkül tapmasına bağlıdır. Bu isə yalnız "ictimai hafizə" vəzifəsini görən orqanın təşəkkülüylə vücuda gəlir"(11).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1911-ci ildə İstanbuldakı "Türk ocağı"nda M. Ə. Rəsulzadə, Ə. Hüseyinzadə, Ə. Ağaoğlu, Ziya Göyaltı, Yusif Ağçuraoğlu və b. görkəmli türk ziyalıları ilə birgə çalışaraq "Türk yurdu" jurnalında türkçülük ideyalarını inkişaf etdirmişdi. Onun "İran türkləri" məqaləsi xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Çünki parçalanmış Azərbaycanın Arazın o tayında əziyyət çəkən türklərindən çoxlarının xəbəri yox idi. M. Ə. Rəsulzadə İran azərbaycanlılarının səsinə geniş türk dünyasına çatdırı bilmişdi. O, müsəlman dünyasının böyük mütəfəkkiri, islam modernizminin banisi Şeyx Cəmaləddin əl - Əfqanidən milliyyət haqqında yeni fikirlər əxz edərək, onun "Milli birlik fəlsəfəsi" əsərini farscadan türk dilinə çevirib "Türk yurdu" jurnalında nəşr etdirmişdi.

Ziya Göyaltının dərin təhlil edib təkmilləşdirdiyi "türkçülük" ideologiyasının da M. Ə. Rəsulzadəyə böyük təsiri olmuşdu: "...Açıq söz" qəzetinə Ziyanın sözlərini bir şüar götürdük. Daha sonra Ziyanın son zamanlarda "Türk millətindənəm, islam hümmətindənəm, qərb mədəniyyətindənəm" şəklində dediyi bu "şüar" türkçülük, xalqçılıq vəzifələri üzərində təşəkkül edən milliyyətpərvər "Müsavət" fırqəsinin proqram müqəddiməsində yer tapdı"(12).

Çarizm dövründə istismar və istibdad altında inləyən xalqının məniyyətini, milli keyfiyyətini qorumaq, milli dirçəlişini təmin etmək üçün M. Ə. Rəsulzadə milli məsələyə dair öz mülahizələrini 1914 - 1917-ci illərdə çap etdirdiyi "Milli dirilik", "Tutduğumuz yol", "Kənd məktubları", "Məktəb və mədrəsə", "Getdiyimiz yol" və "Ehtiyaclarımız" məqalələrində şərh etmişdir. 1914-cü ildə "İqbal" qəzetində çap etdirdiyi "Dəyanət, milliyyət, və məişət nöqteyi - nəzərindən kənd məktubları" məqaləsində M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Mədəni yaşayış üçün üç əsas səbəb lazımdır: milliyyət, beynəlmilliyət və irsiyyət. Millətin rüknü ana dili, beynəlmilliyətin əsası din və əsriyyətin binası əsrə hakim olan ülm və fəun ilə məhəllinə görə onun vasitəsi olan dillərin ökrəməsidir"(13).

Bildiyimiz kimi, çarizmin müstəmləkə zülmünün bir cəhəti də xalqımızın etnik mənşəyini qəsdən dolaşdıraraq milliyyətimizi təhrif etmək olmuşdur. O zaman azərbaycanlıları həqarətlə gah "tatar", gah "persian", gah da "müsəlman" adlandırırdılar. M. Ə. Rəsulzadə isə öz konsepsiyası ilə bu dolaşıqlığı açaraq xalqın adını özünə qaytardı.

Buna görə də türkçülüğü mürtəce və qorxunc bir ideologiya kimi deyil, məhz xalqa özünü tanıtdırmaq mənasında başa düşmək lazımdır. Türkləşmək sözün geniş mənasında türk ədəbiyyatı, türk mədəniyyəti yaratmaq deməkdir. M. Ə. Rəsulzadə millətin mə'nəvi həyatına, mədəniyyətinə əlahiddə əhəmiyyət verərək maddətən tərəqqi edib mə'nəviyyətə məhrum qalmaqdansa, maddətən gec tərəqqi edib mə'nəviyyətə müstəqil qalmağa üstünlük verirdi. Millətin də, bəşəriyyətin də faydasının bunda olduğunu söyləyirdi. O, hər şeydən əvvəl millət ilə dinin fərqi göstərir və millətin başlıca əlamətinin dil olduğu qənaətinə gəlmişdi. Dil millətin zahiri və batidir. Millətlər əsasən buna görə bir-birindən fərqlənir. Dil daimidir. Din isə o mə'nada qüvvətli amildir ki, xalqın adət və əxlaqı üzərində böyük təsiri vardır.

M. Ə. Rəsulzadə konsepsiyasına iki anlayış da daxil etmişdi: milli vicdan və milli inam. Burada milli vicdan milli özünüdərk mənasındadır. O, millətlərin həyatını milli vicdanın inkişafına bağlayırdı. Milli vicdanın sayəsində milli inam əmələ gəlir. Milli inamın yaranması ilə millətlər özlərinə şanlı və şərəfli yol seçirlər: "... bir fərd öz mühitinin faydəsini düşünərək şəxsi üçün deyil, nəv'i və yaxud milləti üçün bir əməl bəslərsə, buna böyük əməl demək olar. Bu kibi adamlara da böyük əməlpərvər, yaxud məfkurəçi ismi verilir"(14). Belə əməlpərvərləri az olan millət xoş gün görməz, başqalarının ayaqları altında tapdanıb məhv olub gedər.

Türk xalqlarının tarixində belə əməlpərvərlər, xoşbəxtlərdən az olmayıb. M. Ə. Rəsulzadə özü də məhz belələrindəndir. O, 1917-ci il fevral burjua inqilabı çarizmi devirdikdən sonra Azərbaycan muxtariyyəti ideyasını irəli sürmüş və may ayında Moskvada keçirilmiş Rusiya müsəlmanlarının qurultayında bu fikri səs çoxluğu ilə qələbə qazanmışdı. Qurultayda onun fikrinə qarşı çıxıb, milli dövlətlərə bölünməyi Rusiya müsəlmanlarını parçalamaq kimi başa düşənlərə M. Ə. Rəsulzadə belə cavab vermişdi: "Bu hərəkət türk-müsəlman birliyini parçalamayacaqdır. Milli dövlətinə qovuşacaq

olan hər bir türk eli çoxğun bir türk ırmağıdır. Bu ırmaqlar yenə türklük dənizinə qədər axacaq və orda birləşəcəkdir.

Biz türkün və türklərin oğullarıyıq. Böylə olduğumuz üçün qürur duymalıyıq. Biz türkün mənliliyindən bir türk kulturu yaratmaq istəyirik. Buna məcburuq. Rusiyadakı 30 milyon müsəlmandan 29 milyonunun türk olduğunu unutmamalıyıq. Rusiyadakı türk xalqı yüz illərdən bəri bölünmüşlərdir. Fəqət indi sadə birləşmə istəyində deyil, eyni zamanda öz milli mövcudiyyətini qəbul etdirmək istəyində olan niyyətlərini hayqırmaqdadırlar"(15). M. Ə. Rəsulzadənin bu fikri 1917-ci ilin oktyabr ayının 26-dan 31-nə qədər Bakıda keçirilən "Müsavət" firqəsinin ilk rəsmi qurultayında qəbul olunmuş proqramında öz əksini tapdı: "... Firqə tərəfindən Azərbaycan, Türkünstan, Qırğızıstan, Başqırdıstan kimi türk ölkələri məhəlli muxtariyyət almalıdırlar. İdil boyu ilə Krım tatarları və Rusiyada yaşayan digər türk qövmələrinə məhəlli mümkün olmazsa, milli muxtariyyət verilməlidir"(16). Proqramdan başqa qurultay milli ideali simvollaşdıran bir təmsal olmaq üzrə əslrəcə Azərbaycan torpaqları üzərində dalğalanmış Elxanilərin göy bayrağını firqə bayrağı kimi qəbul etdi. Bu həm də qurtuluş və yüksəliş təmsali idi. "Müsavət" partiyasına amansız düşmən kəsilmiş bolşeviklərin orqanı olan "Bakinski raboçi" qəzeti "Açıq söz"lə apardığı bir polemikada deyirdi: "Azərbaycan muxtariyyəti türk burjuaziyasının muxtariyyətidir. Qafqazın muxtariyyətinə nə Rusiya burjuaziyası, nə də Rusiya demokratiyası razı ola bilər. Azərbaycan muxtariyyəti istəyən müsavətcilər nəticədə xarəbazar taparlar"(17). 1918-ci ilin Bakıdakı qanlı mart hadisələri bir növ bu sözlərin reallaşdırılması idi. Lakin tezliklə Nuru paşanın Qafqaz islam ordusunun yenidən yaranmaqda olan milli ordu dəstələri ilə birgə sentyabrın 15-də Bakını azad etmələri bütün azərbaycanlıların gözlərini sevinci ilə doldurdu. Azərbaycan istiqlalı haqqında sonralar M. Ə. Rəsulzadə "İstiqlal məfkurəsi və gənclik" məqaləsində yazırdı: "... Azərbaycan türk xalqı istiqlalını e'lan etməklə öz doğma, sevimli və şəfqətli anasının qoynunda azad bir türk mədəniyyəti qurmaq, azad bir türk sənəti, türk ədəbiyyatı, türk həyatı yaratmaq istəyirdi. Buna mane olan Rusiyanın yeni üsullu çar hökumətidir...

Ey türk xalqı! Səni azad edəcək, xoşbəxt yaşadacaq qanlı mübarizəyə bütün qüvvətinlə hazırlan! Səni bu mübarizə xilas

edəcəkdir! Azərbaycan istiqlalını bir dəfə qurdun, bir daha qurmaq bacarığına maliksən! Düşməninə tanı, milli intibahını yüksəlt, haqq sənirlədir!"(18). Azadlıq və istiqlal çarçısının uzaqgörənliklə gənclərə etdiyi müraciət bu gün reallaşmış, lakin öz aktuallığını itirməmişdir.

Xalqının tərəqqisi üçün onun milli zəmininin möhkəmliyi və qorunub saxlanması üçün çalışanlardan biri də dahi inqilabçı - satirik, şair M. Ə. Sabir olmuşdur. O, öz şe'rlərində millətinin nədən cəhətlərini tənqid atəsinə tutmaqla yanaşı yazırdı ki, xarici millətlərdən elə keyfiyyətlər əxz edilməlidir ki, onlar bizim milli müəyyənliliyimizə rəvənəq versin. Özü də əxz olunan sifətlər, milli keyfiyyətlərimiz zəminində özünü küləşdirilməli, milli mədəniyyətimizdə yad cizgilər qətiyyətlə rədd edilməlidir. Bu gün inkişaf edən, milli - mə'nəvi keyfiyyətləri möhkəm və sağlam özlər üzərində dayanan mədəniyyət əbədidir, daim təkmilləşən xalq ölməzdir.

Əsrin əvvəllərində türkçülük ideologiyasının görkəmli nümayəndələrinin təəssüf və ağrı hissilə yazdıqları indi də öz aktuallığını itirməmiş və cızdıqları türk dünyasının ərazi - coğrafi xəritəsi o qədər də ciddi dəyişikliyə uğramamışdır. Bununla yanaşı türklərin demografik inkişafı, yəni sayının üç dəfəyəcən artması dünya siyasətçilərini narahat etməyə bilməz. Lakin onların türk dünyasına diqqətlərinin artması təkcə demografik "partlayış"la bağlı deyildir. Türk dünyasının dünya siyasətinin burulğanına daxil olması və xeyli dərəcədə ona təsir etməyə başlaması, türkdilli xalqların təmsil etdikləri müstəqil və muxtar dövlət qurumlarının siyasi, iqtisadi, hərbi, ərazi potensialına malik olması və nəhayət türk dünyasının siyasi cəhətdən oyanması həm Qərbi, həm də Şərqi çox ciddi narahat edir. Bu isə türk xalqlarının əlaqələrinin genişləndirilməsi, hərtərəfli yaxınlaşması zərurətini doğurur. Doğrudur, bu prosesə maneçilik törədən çoxlu obyektiv və subyektiv səbəblər vardır, lakin nə qədər ki, türk xalqı var, türkçülük ideyası da yaşayacaqdır. Təsədüfi deyildir ki, hazırda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların, demək olar ki, əksəriyyətinin proqramının əsasını məhz türkçülük ideyası təşkil edir.

1. Ziya Göyalt. Türkçülüyn əsasları. Bakı, 1991, səh. 132.
2. Bax: "Siyasi tarix" müh. kursu. I hissə. Bakı, 1993, səh. 41.
3. Bax: Mirzə Bala Məmməd zadə. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı, 1992, səh. 21
4. "Açıq söz" jurnalı. N5, - 1990, səh. 10.
5. "Həyat" qəzeti. N1-1905.
6. "Həyat qəzeti". N9, 1905.
7. Bax: "Azərbaycan" qəzeti. 28 dekabr 1990.
8. Bax: "Azərbaycan" qəzeti. 28 dekabr 1990.
9. MDTA, F. 46, səh. 1, iş 334, v. 83.
10. "Kaspi" qəzeti. 25 sentyabr 1903.
11. Bax: "Səs" qəzeti. N17, 26 iyun 1991.
12. Bax: Nəsiman Yaqublu. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 1991 səh.45.
13. Bax: "Açıq söz". N11, 5 aprel 1991.
14. Bax: "Açıq söz". 05 aprel 1991.
15. Bax: Nəsiman Yaqublu. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Səh. 60.
16. "Aydınlıq" qəzeti. 13 oktyabr 1990.
17. Bax: Mirzə Bala Məmməd zadə. Milli Azərbaycan hərəkəti. Səh.70.
18. "Azadlıq" qəzeti. 31 dekabr 1990.

MİLLİ DÜŞÜNCƏMİZİN QAYNAQLARI - BAHAR BAYRAMI

Siyasi və mədəni düşüncə sistemi olan müsavətçiliğin kökündə duran, bu milli düşüncə üslubunun ortaya çıxmasına yol açan Bahar bayramı gerçəkdən bir Qurtuluş bayramıdır. Təbiətin, insanın, bütün varlığın dəyişməsi, yeniləşməsi, ruların təzələnməsi köhnənin - bizi azad olmağa imkan ver-məyən, ayağımızdan bir qara daş kimi asılan, artıq ömrünü ba-şa vürmüş nəsnelərin sıradan çıxması ilə mümkün olur. Bu Qurtuluş bayramı köhnənin süqutu, yeninin doğuluşunun təsdiqidir.

Şərlə Xeyirin mübarizəsində Xeyirin qələbəsidir. Bahar bayramı bizi inandırır ki, yeniliyin tənətənsi təbiətin və cəmiyyətin bütün üzvlərinin iştirakı ilə mümkündür. Bu Azadlıq bayramı bizi inandırır ki, yeniliyə qarşı olan köhnələr, təzələnmə bilməyənələr, zamanın səsinə eşitməyənələr ölümə məhkumdur. Yenilik qarşısızalmaz bir hərəkətdir.

Türklərin Hürriyyət, Qurtuluş, Ərgənəkon bayramı dedikləri Bahar bayramının tarixi çox qədimdir. Bu tarixi yolda Bahar bayramı ayrı-ayrı siyasi, ideoloji doktrinlərin tə'siri ilə başqa - başqa yönərdə də dəyərləndirilsə də, öz ilkin anlamını itirməyib. Dəyişən ideoloji və siyasi sistemlər bu bayramın gücündən barınmağa çalışaraq onu öz məqsədlərinə bağlamağa cəhd ediblər. Məsələnin bu yönünü çoxsaylı araşdırıcılar da göstəriblər. Bahar bayramı ilə bağlı ayrıca araşdırma yazan Zeynalabdin Makas bahar bayramının ayrı-ayrı siyasi, ideoloji cərəyanlara, ayrıca adamların adına bağlanması sırasını belə göstərib: Bəktəşilərin böyük bayramıdır, Həzrəti Əlinin doğum günüdür, Həzrəti Əli ilə Fatimənin evləndikləri gündür, Həzrəti Məhəmmədin peyğəmbərlik xalatının geydiyi gündür, türklərdə Bahar bayramıdır, Günəşin Balıq bürcündən Qoç bürcünə keçdiyi gündür, türklərin qışlaqlardan yaylaqlara köç etdikləri gündür, Həzrəti Əlinin xilafətə çıxdığı gündür, Novruz əski İran tarixinə görə il başıdır. Yunis peyğəmbərin balığın qarnından çıxdığı gündür, əski İran təqvimində və Təqvim-i Cəlalidə il başı və ilin müjdəçisi olan gündür, dəftərdar Atif Əfəndinin təklifi ilə maliyyə

ilinin möhərrəmlikdən deyil, martdan başlanılmasıdır, iranlıların milli bayramıdır, Həzrəti Nuhun gəmisinin torpağa çıxdığı gündür, Həzrəti Əlinin doğum günündə bir uşaq ona qırmızı boyanmış bir yumurta gətirib, Sultan Novruz adlı birisindən qalib (o, yoxsulları qoruyub), bayram küsülüləri barışdırmaq üçün Həzrəti Əlinin bu günü seçməsi ilə bağlıdır, türklərin Ərgənəkondan çıxdığı gündür və beş min ildən bəridir ki, bilinir, dünyanın quruluşunun tamamlandığı gündür, ilk Baharın (yazın) başlanğıcı mart ayının 22-nə düşür, böyük Şərq millətlərinin il başlanğıcıdır. Baharın girdiyi ilk gündür. Xarəzm hökmdarı Sultan Məlikşahın yarandığı gündür, əski insanlar ilkin mövsümlərlə bağlı toplantıları sonradan Novruzla bağlayıblar, atəşpərəstlərdən qalan bir bayramdır, Novruz kütləvi xalq bayramıdır.

Orta Asiya və Yaxın Şərqin əski, ən'ənəvi il bayramıdır və islamadək var olub, Bahar bayramı yeni gündür, Bahar bayramı il başıdır, Dəmirçi Gavənin zalım Zöhhakın əzdiyi türk xalqının ayaqlanaraq qələbə çaldığı gündür, İran padşahı Cəmsidin çox bəyəndiyi bir ölkə olan Azərbaycanda taxt qurduğu gündür, Həzrəti Adəmin yaradıldığı gündür.

Bu sırada dəyərləndirmələrin sayı 38-dir, ancaq bu sonuncu rəqəm də deyil. Ortada olan gerçəklik budur ki, Bahar bayramına çoxyönlü və çoxsaylı yanaşmalar bu bayramın əzəmə-ti ilə bağlıdır. Göstərilən sırada münasibət dəyişkənliyini göz önündə tutsaq, Bahar bayramının keçdiyi yol aydın görünər.

Bahar bayramının keçirilməsinin elmi əsası var. Novruz bayramı hicri-şəms təqviminə ilə keçirilir. Bu təqvimə görə ildə iki kərə gecə ilə gündüz tən olur. Biri mart ayının 20 və biri də 21-də, o birisi isə sentyabrın 20 və 21-də. Mart ayının 20-21-dən sonra günlər uzanır, gecələr qısalmağa başlayır. Sentyabr ayının 20-21-dən sonra isə gecələr uzanır, gündüzlər qısalar. Hicri-şəms təqviminə görə Yeni il baharın gəlişi ilə başlayır.

Ərgənəkon Qurtuluş bayramı olan Bahar bayramını miladidən öncə VIII yüzillikdə hunlar keçiriblər. Bu bayram türklərin dünyagörüş və fəlsəfəsinin daşıyıcısı kimi ortaya çıxıb. Tanrı, təbiət, cəmiyyətlə bağlı baxışlarının daşıyıcısına çevrilib. Ruhların ölməzliyinə, Tanrının tək, əbədi və əzəli olduğuna, kainatın bütövlüyünə, onun bütün parçalarının bir-biri ilə bağlı olduğuna, əbədi və sonsuz hərəkət fəlsəfəsinə "mən Günəşə baxmaqdan

doymadım", "mən Aya baxmaqdan doymadım" kimi deyimlərdə özünə yer tutmuş ruhun ölçsüzlüyünə inanan türklər Bahar bayramı ilə özlərini bir daha təsdiq edirlər. Bu bayram azad iradənin, azad ruhun ölməzliyinin göstəricisidir. Bayramda türk varlığının bütün qolları, bütün ilmə və naxışları birgə iştirak edir. Xalq özü bu bayramın yaradıcısı və daşıyıcısı kimi çıxış edir. Ona görə də bayramın məzmun və poetikasını da xalq özü bəlli edir.

Böyük türk alimi Mahmud Kaşğari bu bayramı türklərə bağlayaraq yazır: "Müsəlman olmayan türklər ili dörd fəslə bölərler, hər üç aya bir ad verərlər. İlin keçişini bu tərzdə bildirərlər. Məsələn, Novruzdan sonrakı ilk aya "Oğlaq ayı" deyərlər.

Bahar bayramı türk ellərinin ortaq bayramıdır və sonrakı dövərlərdə milli folklor bayramına çevrilmişdir. Orta Asiyada Novruz Bahar bayramı kimi keçirilir və onun tarixini daha çox əkinçilik və heyvandarlıqla bağlayırlar. Orta Asiya türklərində bu bayram birlik, bərabərlik, qardaşlıq bayramıdır. Hamı bir-birini qutlayır, xəstələrə baş çəkilir, bu bayram bir insanpərvərlik, barış, təmizlik bayramına çevrilir, insanlar arasında sevgini artırır. Orta Asiya türk ellərində bir həftə, ya da on gün qabaq bayrama hazırlıq başlayır.

Xalq ellikcə çay qırağına, geniş düzlərə gəzməyə çıxır, ulu insanların qəbirləri ellikcə ziyarət edilir, şe'r söz söylənilir.

Xalq inanır ki, bu bayram ona xoşbəxtlik gətirəcək. Xalq inanır ki, Baharın gəlişi ilə pis ruhlar öləcək.

Uyğur türklərinin xalq şe'rlərində Novruzun ayrıca yeri var.

Novruz gəldi cahana, cahan bolur azanlıq, Yağdilər yamqur, rasa buğdaylar bolur danlıq, Açı, oruk həm kambayal barçısı bolur canlıq, Nanqa toyup hər bir can əyidə qılır kanlıq...

Azərbaycanda Bahar bayramı böyük təntənə ilə keçirilir. 1918-1920-ci illərdə var olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bu bayramı milli bayram kimi rəsmiləşdirib, çoxsaylı törənlər, eləcə də milli ordunun rəsmi keçidi olub. Azərbaycan xalqına yad olan işğalçı kommunist rejimi bu bayramın rəsmi dövlət bayramı kimi keçirilməsini qadağan edib. Ancaq kommunist rejiminin qadağalarına baxmayaraq, xalq bu bayramı ağır basqılar altında olsa belə keçirib. Azərbaycanda kommunist rejiminin qadağaları nəticəsində son 70 ildə məişət səviyyəsində keçirilən Bahar bayramı xalqın özünü kommunist rejimindən, xalqın tarixinə,

düşüncə, əxlaq və ən'ənəsinə yad olan dəyərlərdən özünü qorumaq vasitəsinə çevrilib. 70 ildə məişət səviyyəsində keçirilən Novruz bayramı xalqımızı yadlaşmaqdan, varlığını itirməkdən qoruyub, onu diri saxlayıb. Bahar bayramının sağlam toxumları başqa milli və dini dəyərlərimizlə birgə XX yüzilliyin sonunda milli-azadlıq hərəkatının doğulmasına yol açıb.

Bahar bayramı Azərbaycan qurtuluş hərəkatının kökündə duran başlıca dəyərlərdən biridir. Bu bayram Azərbaycan xalqının məişətində, el ədəbiyyatında, yazılı ədəbiyyatında, incəsənət və etnoqrafiyasında ayrıca böyük yer tutur. Bu bayramla bağlı sayagölməz ədəbi nümunələr var. Bu xalqın Bahar bayramına ruhi, əxlaqi, iqtisadi, siyasi bağlılığının nəticəsidir. Azərbaycan folklorunda ayrıca "Novruz folk-loru" olduğunu göstərməklə yanaşı yazılı ədəbiyyatda bu bayramla bağlı saysız ədəbi nümunələrin varlığını da deməliyik!

Nəsimi:

Bahar oldu, gəl ey dilbər, tamaşa qıl ki, bu gülzara
Buraxdı qönçələr pərdə bəşarət bülbülü-zarə
Şəqəyi qərdədən çıxdı, boyandı bağ ilə bostan,
Erişdi gülşanə hüsnün, boyandı rəngi baharə,

Xətai:

Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdi və lələzar gəldi.
Quşlar qamusu fəğanə düşdü,
Eşq odu yenə bu canə düşdü.

Füzuli:

Eyş üçün bir türfə mənzildir bahar əyyamı bağ,
Anda tutsun qönçəvəş hər kim ki, istər ayaq,
Qönçələr açıldı seyri-bağ edən ey dil,
Kim görüb güllər, köüllər bağıdır bu bağ...

Vaqif:

Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur,
Düyüylə yağ hamı çoxdan qurtarıb
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur...

Biz bu sıraya Aşıq Ələsgərin, Sabirin, Səhhətin, Səməd Vurğunun, Osman Sarıvəllinin, Savalanın, Bəxtiyar Vahabzadənin, eləcə də başqa böyük şairlərimizin şe'rlərindən nümunələr artırabilərik. Ancaq bu şairlərin sırasında Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın Bahar bayramı ilə bağlı yazdıqları ayrıca yer tutur.

Azərbaycan ədəbiyyatında bu bayrama münasibət onu öyməklə bitməyib. Bayrama yazılan şe'rlər Azərbaycanın varlığının təsdiqinə çevrilib, bu bayrama qadağa qoyan rejimin acığına ona üz tutulub, milli kimlik sualına cavab verilib. Şəhriyarın şe'rlərində fərdin yaddaş ağrısı milli tutumda dəyərləndirilib:

... Bayram yeli çardaqları yıxanda,
Novruzgülü, qar çiçəyi çıxanda,
Bizdən də bir yad eyliyə sağ olsun,
Dərdlərimiz qoy dikəlsin, dağ olsun.

Bayramıdı, gecə quşu oxurdu,
Adaxlı qız bəy corabın toxurdu.
Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu.
Ax, nə gözəl qaydaydı şal sallamaq,
Bəy şalına bayramlığın bağlamaq.

... Baxıcının sözü, savı, kağızı,
İnəklərin bulaması, ağızı,
Çərşənbənin girdəkani, mövüzü,
Qızlar deyər, atıl-matıl çərşənbə,
Ayna təkin bəxtim açıl çərşənbə.

Yumurtanı göyçək güllü boyardıq,
Çaqqışdırıb sınıqların soyardıq,
Oynamaqdan bircə məgər doyardıq,

Əli mənə yaşıl aşıq verərdi,
İrza mənə novruzgülü dərərdi.

Azərbaycan nəsrində İ. Sıxlinın, S. Rəhimovun, Ə. Vəliyevin, Ə. Bayramovun, İ. Əfəndiyevin, C. Əlibəyovun yaradıcılığında bahar bayramı ilə bağlı gözəl səhifələr var.

Bahar bayramı gününədək 4 çərşənbə var. Bu çərşənbələr 4 həyat ünsürü ilə sıx bağlıdır: su çərşənbəsi, torpaq çərşənbəsi, hava çərşənbəsi, od çərşənbəsi. Bu çərşənbələrin bağlı olduğu həyat ünsürləri ilə türklərin əski şaman düşüncə sistemi arasında olan əlaqələr göz önündədir. Şamançılığın izlərinin daha çox qorunub saxlanıldığı Xakaslarda bu inanc sisteminin kökündə 5 kult dayanır: su, torpaq, od, hava, meşə.

Şaman düşüncəsinə görə suyu tanrı qoruyur, quraqlıq olanda, su və dənizlə bağlı bir çətinlik yarananda şaman su tanrısının təmsilçisi olan ruhlarla görüşür, xalqın istək və dualarını onların araçılığı ilə Tanrıya çatdırır. Bütün türk ellərində su qutsal varlıq sayılır, o həyat başlanğıcıdır. Suyu söylməz, ona and içərlər, insan dərini suya danışar. Suyu baxmaq Tanrı ilə təbiətlə təmas, ünsiyyət vasitəsidir. Su səsi insanın ruhuna dinclik gətirər, onun düşüncə və ruhunu təzələşdirər, içində sağlam duyğular oyadar. Su ilə bağlı türk mifologiyasında, folklor, el ədəbiyyatı və yazılı ədəbiyyatda yüzrlərlə motiv var.

Torpaq bütün türk ellərində qutsallığını qoruyan bir varlıqdır. Əski türk düşüncəsinə görə onu torpaq Tanrısı qoruyur. Torpaq həyatın qaynağıdır, torpaq yurddur, doğulduğumuz və öldüyümüz yerdir.

Türklərin torpaq sevgisi ayrıca bir əzəllik daşıyır.

Od türk ellərində müqəddəsliyini qoruyan varlıqlardan biridir. Əski düşüncəyə görə od ocağı, ocaq da evi, soyun davamını təmsil edir. Od Tanrısı odu və ocağı qoruyur. Ocaq söndürülməz, Xakaslar ocağı davamlı olaraq saxlayırlar. Oda su tökülməz, oda söymək olmaz, ocaq bir ailəni təmsil edir, ocaq yananda səslənərsə, demək kimlərsə sözünü danışirlar, ocağa yaxınlaşanda salam verərlər. Ocaqda külün titrəyişini görsələr "od xeyirə oynayır" - deyərlər, odun ailədə bir körpə dünyaya gətirəcəyinə inanırlar.

Hava uyğun Tanrının himayəsi altındadır. Bu Tanrı ruhları, hava hadisələrini yönləndirir.

Bahar bayramında milli təsanüd - sosial ədalət, həmrəylik fərdlə toplumun arasında uyğunluğun, barış ruhunun qorunub saxlanması önəmli yer tutur. Milli təsanüd maddi və məhəvi imkanların, dəyərlərin paylaşılmasıdır. Fərdlər təkcə maddi imkanlarını deyil, sevinc və kədərlərini paylaşa bilərlərsə, toplumda bir tarazlıq olur.

"Elnən gələn dərd toy-bayramdır" - deyimi də bu fəlsəfənin daşıyıcısıdır. Bahar bayramı bu gözəl prinsipin bütün çalarlarını ortaya qoyur. Bu bayram günlərində el "hər kəsin qazanı qaynamalıdır" düşüncəsi ilə yaşayır, ona əməl edir. İmkansızlara əl tutmaq, yardım etmək, varlıların kasıbları öz imkanlarına şərikin etməsi bu bayramın ortaya qoyduğu və elin ənənəsinə çevrilmiş dəyərlərdir. Bahar bayramında küsülülər barışar, insanlar arasındakı anlaşılmaqlıqların səbəbləri çözülenər, kin-küdurət aradan götürülər. Elin, toplumun dinc yaşaması üçün sağlam mühit yaradılır.

Bahar bayramında kiçiklər böyükləri təbrik edir, bütün məsələlər sayğı və sevgi ilə yoluna qoyulur. Yaxşılıq, xeyirxahlıq uğrunda yarış başlanır. Qohumlar, əzizlər bir-birlərinin qapılarını açır, bayramlaşırlar.

El içində novruz alqışları və dualarının ayrıca yeri var. Bayramda görüşən insanlar "ürəyiniz novruz kimi qutlu olsun", "axır çərşənbə muradınızı versin", "novruz üzünüze gülsün", "novruz xonçanız düşərli olsun", eləcə də yüzrlərlə alqış və dua insanları bir-birinə bağlayır.

Bahar bayramında insanlar bir-birinə ürəyini açır, niyyət edir, bəxtini sınayır.

Bahar bayramı ortaq dəyərlərimizin paylaşılmasıdır. Qədim ənənəmiz olan iməcilik - birgə iş, insanları, qohumları bir-birinə bağlayır, onlar arasında sevgini artırır. Adamlar bir yerə yığışır, həyat-bacanı, evləri təmizləyirlər, ağac əkər, onlara qulluq edərlər.

Bu bayramda hamı bir-birinə gözəl görünməyə çalışır. Yaraşıqlı, təmiz geyim, təmiz küçə, təmiz həyat, ev, gözəl yeməklər, şəkərbura, paxlava, qoğal, qovurğa, şəkərcörəyi özgə bir aləm yaradır.

Tonqal üstündən atlanmaq, fərdi və birgə dərclərimizi bu odda yandırmaq, qəmli olmamaq, pis söz danışmamaq, xəstələrə, qohum-qardaşa baş çəkmək, evlərə atılan torbalara pay qoymaq insanlar arasında ünsiyyət yaradır, onlara güc verir.

Bahar bayramının simvollarından biri Səmənidir. Baharın yaşıllığını, tərəvətini, qışın ölümünü görmək üçün səməni yetişdirirlər və evin çeşidli yerinə qoyurlar. Səməniyə xeyir-bərəkət, həyat və dirilik simvolu kimi baxıldığından "Səməni, saxla məni, ildə cücərdərəm səni" deyimi geniş yayılıb.

Baharın simvolu kimi geniş yayılmış Qar çiçəyini, ya da başqa adla novruzgülünü tapmaq, onu bayram günlərində yaşlı adamlara vermək ənənəsi çox geniş yayılıb. Dağların, çöllərin qarla örtülü olduğu bir zamanda bitən, baharın gəlişini soraq verən bu çiçəyi tapmaq, onu vermək istədiyin adama çox böyük hörmət əlaməti kimi qiymətləndirilir. Bu çiçək bir cəsəət və fədakarlıq simvoludur, qışın soyuğundan qorxmayaaraq qar altından baş qaldıran və yazın gəlişini soraq verən Qar çiçəyinin dəyəri onun ilkinliyindədir, çox az olmasında və az yaşamasındadır. Bu çiçək hər kəsə görünməz, təbiəti, yurdu, insanları sevənlərin qisməti olar. Oğuz bəyləri Qar çiçəyini istiqlal və hürriyyət simvolu saymışlar.

Yaradılışından üzü bəri bahar bayramı qışla yazın, xeyirlə şərin, həyatla ölümün mübarizəsi kimi dəyərləndirilib. Babalarımız fəsillərə, hər bir aya əlamətlərinə görə ad veriblər. Fevralın sonu martın 20-dək "boz ay", aprel "leysan", may "ağlar-güləyən", iyun "vay nənə", iyul "qora bişirən", avqust "quyruq doğan-el qovan", sentyabr "cənnət bağı", yay "bolluq", payız "yığıqlarımız qurtaran" fəsli kimi dəyərləndirilib. Qışa pis ruhlu insanların əməli kimi baxılıb. Bahar bayramında keçirilən mərasimlərdə qışla yazın mübarizəsi ayrıca yer tutur. El içində geniş yayılan "kos-kosa" oyunu bunu aydın göstərir. Əski düşüncəmizə görə "yağı" olan qış üç çilləyə bölünür. Dekabr ayının 22-dən fevralın 2-dək - bu böyük çillədir. El arasında "qışın oğlan çağı" adlandırılan kiçik çillə fevral ayının 2-dən 22-dək davam edir. Bundan sonra mart ayının 22-dək olan dövr "boz ay" adlandırılır. Bu dövrdə adamlar qışdan - "yağı"dan qorxmadıqlarını göstərmək üçün təorənlər keçirirlər. "Xıdır Nəbi" mərasimi isə novruzqabağı artıq şəraitin - mübarizənin yazın xeyrinə dəyişdiyini göstərir. "Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas, Bitdi çiçək, oldu yaz" şərqisi dillərdən düşmür. İnanışlara görə, birgə mübarizə xeyirli sonluqla bitir. Yazın gəlişi ilə təbiət yaşıllığa bürünür, həyat qaynayır, əkin-biçin başlayır. Şərə qarşı birgə mübarizə elin ruhunu diri saxlayır, onu öz gücünə inandırır, kollektiv düşüncə və iradə formalaşdırır.

Tarix boyu baharbayramı ilkinliyini saxlayaraq ayrı-ayrı dövənlərdə, hər ildə yaşanan dvrün ruhuna uyğun olaraq dəyərləndirilib. Son 70 ildə bayram Azərbaycan xalqını, xalq bu bayramı qoruyub. İndi yaşadığımız günlərdə bahar bayramı yeniləşmə ruhunun daşıyıcısıdır, Azərbaycanın müstəqillik və demokratiya uğrunda mübarizəsində qələbə çalacağının simvoludur. Bu əziz bayramda düşünürük ki, hər şey öz yerinə qayıdır. Biz mütləq qalib gələcəyik, torpaqlarımızı, azad edəcəyik, Uca Tanrıya dua edirik ki, xalqımızın bəxti açılsın, bahar bayramımız əbədi olsun, Tanrı hər kəsə istədiyini öz əli ilə yerinə yetirmək imkanı versin.

AZƏRBAYCANÇILIĞIN TARİXİ VƏ MAHİYYƏTİ

Azərbaycanın milli oyanışı və yeniləşməsi, onunla bağlı milli ideya uğrunda mübarizə hərəkatı milli gerçəkliyimizin çox mühüm tərkib hissələrindən biridir. Qədim və orta əsrlər Azərbaycanında buna oxşar ideyalar vahid ərazi hissi, maddi-məişət şəraitinin ümumiliyi, xarici dövlətlərə qarşı əlbir mübarizə, dil və qan qohumluğu, soykök eyniliyi, mə'nəvi mədəniyyət sahəsində oxşar cəhətlər, iqtisadi - siyasi və coğrafi birlik zəminində formalaşan müəyyən xüsusiyyətlər var idi. Sonrakı illərdə belə ideyalar ayrı-ayrı vaxtlarda ümumirən, ümumtürk, ümumislam ideyalarının tərkib hissələri kimi də çıxış etmişdir. Azərbaycanın ancaq özünə aid ola bilən və bugünkü elmi-nəzəri ədəbiyyatda özünə "Azərbaycançılıq" kimi vətəndaşlıq hüququ qazanan saf Azərbaycan milli ideyasına çevrilənədək o, uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan iki imperiya arasında bölüşdürüldükdən sonra Azərbaycan türk xalqı böyük bir faciəyə - ayrılığa düşər edildi. Quzey Azərbaycanda çarizmin, güney Azərbaycanda isə İranın formaca cyni, məzmunca fərqli milli əsarəti başlandı. Rus şovinizmi bu ərazidə hakimiyyətini əbədləşdirmək üçün ilk növbədə milli assimilyasiya xəttini götürdü. Bunun üçün Azərbaycan coğrafi termininin yalnız Arazdan cənuba aid olması irəli sürülür, şimal hissənin isə Qafqasya, Rusiya adlandırılmasına can atırdı. Yerli əhalini isə öz soyköklərindən, dilindən, milli mənsubiyyətlərindən, milli mədəniyyətlərindən ayıraraq "Tatar", "Müsəlman" adlandırmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırdılar.

Tarixi inkişafın belə bir mərhələsində, dünyanın bir sıra ölkələrində vü'sət alan maarifçilik hərəkatı, millətləşmə prosesi Azərbaycandan da yan keçmədi. A.Bakıxanovun ana dilində məktəblər açılıb, təhsil alınması tələbi ilə başladığı "davanı", M.F.Axundovun ilk dəfə siyasi səhnəyə gətirdiyi "millət" anlayışını H. B. Zərdabi 1875-ci ildən milli mətbuatda davam etdirmişdir.

1880-ci ildə çap olunmağa başlayan "Kəşkül" qəzeti bu ənənəyə sadıq qalaraq "türk milləti" sözlərini işlətməmişdir. Ünsizadə

qardaşları tərəfindən nəşr olunan "Ziya" adlı qəzetdə də "millət" anlayışına tez-tez rast kəlmək olurdu.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai siyasi hərəkatında üç axın başlanmışdır. Birinci axının tərəfdarları bütün islam xalqlarının Osmanlı dövlətinin tərkibində birləşməsinə irəli sürürdülər. İkincilər Azərbaycanın İran dövləti içərisində olmasını daha uyğun sayır, üçüncülər isə islam xalqlarının Rusiya tərkibində olmasını mümkün hesab edirdilər.

Bu vaxt M. Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə yeni IV-xətt meydana çıxdı. Bu xəttin tərəfdarları nə Osmanlı, nə İran, nə rus axınını qəbul etməyərək müstəqil Azərbaycan dövləti ideyasını irəli sürdülər ki, "Azərbaycançılıq" ideyasının əsl mahiyyəti də bundan ibarətdir.

"Azərbaycançılıq", "Azərbaycanlı" ideyası türkçülüğü və islamçılığı inkar etmədən, azərbaycanlı milli mənlək şüurunun formalaşmasına xidmət göstərirdi. M.Ə.Rəsulzadədən əvvəl də bu ideya mövcud idi. Hələ 1891-ci ildə M.Şahtaxtılı "Kaspi" qəzetində belə bir məqalə çap etdirmişdi: "Zaqafqaziya müsəlmanlarını "necə adlandırmalı?", bu xalqı, yaxşı olar ki, "azərbaycanlı", dilini də "Azərbaycan dili" adlandırmaq. 1892-ci ildə K. Ünsizadə "Azərbaycan" adlı qəzet nəşr etməyə sə'y göstərmişdisə də, ona nail ola bilməmişdi. Çünki çar üsul=idarəsinə və ermənilərə xalqın "tatar", "müsəlman" adlandırılması daha sərfəli idi. Onların ardınca bolşeviklər də "Azərbaycan" sözündən qorxmış və milli mənlək şüurunun formalaşb beynəlmiləlciliyi üstələyəcəyindən ehtiyat etmişlər. Beynəlxalq imperiaлизм də çarizmin bu siyasətini dəstəkləmişdi. İngilislər Bakıya daxil olanda onlar da "Azərbaycan" sözünü işlətməyə xəsisliklə yanaşmışlar.

1903-cü ildə F. B. Köçerlinin rus dilində Tiflisdə nəşr olunmuş "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabı və M. Tərbiyətin "Dənəşməndani-Azərbaycan" kitabı və s.-dən görürük ki, "Azərbaycan ideyası"nın tarixi kökləri qədimdir. Amma onu ilk dəfə olaraq siyasi və ictimai həyat sahəsinə çıxaran M. Ə. Rəsulzadə olmuşdur.

Y. V. Çəmənzəminli o zamanlar nəşr edilən qəzet və jurnallarda Azərbaycan mövzusunu baş məsələyə çevirmək zərurətini qeyd edərək yazırdı: "Hansı məcmuə çıxmağa başlarsa, Hindistan və Misir cam'ələrinin təsvirini qeyd edərək, ümumi islam aləminə aid şeylər yazar. Halbuki, birinci bizi həvəsləndirən məsələ Azərbaycanımız gərək olsun. Onun üçün milli məcmuə başdan-baş

Azərbaycan ilə doldurulmalıdır. Bərəkət versin ki, tariximiz, ədəbiyyatımız, teatr və musiqimiz və başqa mədəni məhsullarımız çox-çox var. Bunlara aid yazılsa həm özümüz özümüzü, həm də əcnəbilər bizi tanıyalar. Vətənimizdə bir çox tarixi binalar var. Hər nömrədə bunun birinin rəsmini qeyd edərək ətrafıya məlumat verilməlidir.

Milli məcmuədə əksər səhifələr Azərbaycana həsr olunmalı və sonra bütün aləmi islama. Avropa mədəniyyətinə də millətimizin təbii ki, ehtiyacı var. Amma bu yolda heç nə yazılmır. Yazmalı, yazdırmalı, tərcümə etməli, yeni şeylər vücuda gətirilməlidir. Yeni şey də onda olar ki, əvvəlcə ərəb və fars aləmini təsvir etməkdən danış, b, türk aləmini, bilxassə Azərbaycanı təsvir edək."

Ümumiyyətlə türkçülər millətin mövcudluq şərti kimi dini də mühüm amil sayırdılar.

Y.V.Çəmənzəminli eyni zamanda turançılığın yaxın dövrdə mümkünsüzlüyünü göstərərək onu Krımın timsalında belə ifadə etmişdi: İsmayıl bəyin işdə, dildə, fikirdə birlik şüarı Krımda kəndisinə hazırkı halda bir çox tərəfdar deyil, əleyhdar qazanmışdır. Demək olar ki, bütün Krım tatarları İsmayıl bəyin əleyhinədir. Onlar deyir ki, İsmayıl bəy doğrudan - doğruya krımlıların fikrini azdırır. O, turan fikrini tətbiq etməklə nəinki krımlıları Turanla birləşdirə bildi, bəlkə onları tatarlıqdan da uzaqlaşdırdı. Bunun üçün "Tərcüman" qəzetəsi əvəzinə "Millət" qəzetəsi çıxdı. Krımlılarda qızgın bir tatar cərəyanı var. Bu xüsusda onların bir çox yazıları və mənzumələri var. Y. V. Çəmənzəminli habelə bunu krımlıların elm və mədəniyyət sahəsində xeyli geri qaldıqları ilə, içərilərində savadlı insanların yox dərəcəsində olmaları ilə də izah edir. Turançılığı sadəcə Krımlı tatarlar həzm edə bilmirdilər. Tatar milli şüuru onlara daha yaxın idi.

Belə bir prosesin Azərbaycanla bağlılığını nəzərdə tutaraq demək olar ki, bizdə də turançılıq nisbətən romantik və utopik şəkildə qoyulurdu. Halbuki əsas məsələ Azərbaycan istiqlalı idi və "Musavat"da onu yerinə yetirdi.

Rusiya imperiyasının bir sıra milli uçqarlarında və eləcə də Azərbaycanda turançılıq ideyalarının yayılması türk milli şüurunun oyanması üçün əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Lakin turançılığın irəli sürükləri xəyali "Turan" məmləkətinin reallaşması imkanı hələ o zaman da sıfıra yaxın olmuşdur. Çünki məlum tarixi şərait

ucundan saysız - hesabsız türk tayfa və qövmələri Avrasiyada müxtəlif dövlətlərdə müxtəlif səviyyələrdə yaşamaqda idilər. Onların bir dövlətdə birləşmək hərəkəti bir sıra dövlətləri, xüsusən Rusiya imperiyasının mənafe və maraqları ilə əkslik təşkil edirdi.

Avrasiyada belə bir zəhmli dövlətin yaranması rus imperiyasının sonu demək olardı. Bu səbəbdən də rus şovinist dairələri türklərin bu hərəkətini parçalamağa, milli qırğınlar törətməyə, hətta bəzən müəyyən mədəni güzəştlərə getməyə, türklərin milli hərəkətinin liderlərini təqib etməyə (məhz bu təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün Ə. Hüseynzadə İstanbulla, Yusif Ağçura oğlu, Qahirəyə M. Ə. Rəsulzadə isə Tehrana mühacirət etməyə məcbur olmuşdular) və. s. vasitələrlə əl atırdılar. İmperiyayı zəiflətməyə və yaxud orada hakimiyyəti ələ almağa çalışan elə qüvvələr də vardır ki, türk-islam xalqlarının bu hərəkətindən bir kart kimi öz mənafeləri naminə istifadə etməyə, onu bir alətə çevirməyə çalışırdılar. Vəziyyətin belə mürəkkəbləşdiyini və real tarixi şəraiti nəzərə alan M. Ə. Rəsulzadə və "Musavat" partiyası "Turan" ideyasının həyata keçirilməsinin qeyri mümkünlüyünü dərk edərək klassik turançılığı, yeni turançılıqla əvəz etməyin zəruriliyini irəli sürdü. Əsas hədəf: müxtəlif coğrafi ərazilərdə yaşayan türk xalqları öz hüddurları daxilində dövlətlərini yaratmalı, federasiya və. s. şəkildə bir-biri ilə sıx əlaqələrini qurmalıdır. "Azərbaycanın istiqlalı" şüarını irəli atmış bu öndər Azərbaycan türk millətinin də yalnız öz bayrağı altında azadlıq əldə etməsinin reallığına inanmışdır. Ondan bir qədər sonra K. Atatürk də eynilə belə hərəkət edərək turançılığın fayda verməyəcəyini və gənc Türkiyə dövləti üçün həzm olunmazlığını dərk edib Türkiyənin istiqlaliyyəti fikrinə gəlmişdir.

M. B. Məmmədzadə yazırdı: "Azərbaycan milli Xartiyasının xülasəsi istiqlal fikrinin təsisində Vəqifdən tutmuş Cavidə qədər, Mirzə Fətəlidən Üzeyirə kimi, "Əkinçi"dən "Azərbaycan" və "Yeni Qafqasya" yadək hər birinin olduqca böyük və dəyərli rolları olmuşdur. Zənnimcə Mirzə Fətəli və Həsənbəy Zərdabi əlli il sonra dünyaya gəlsə idilər, istiqlal fikri, Azərbaycan milli xartiyası da əlli il sonra meydana gələcəkdi. Bunların arasında sıx bir münasibət və rabitə vardır... özünü, türkçülüynü və azərbaycançılığını dərk etməyən bir xalq istiqlal bəyannaməsini verə bilməzdi".

M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycanı türklərdən, Şərqdən və İslamdan ayırmayaraq yazırdı: "Azərbaycanlılar milliyyət e'tibarilə türk, din e'tibarilə islam, mədəniyyəti, xasiyyəti e'tibarilə şərqlidirlər.

Kəndli ləhceyi - məxsusilə Anadolu türkcəsinə yaxın bir şivə ilə qonuşan Azərbaycan türkü müxtəlif şivələrə malik və olduğu yerlərə nisbətən müxtəlif isimlər daşıyan böyük türk ağacının bir dalıdır."

Azərbaycançılıq ideyalarını ortaya atmaqla biz də heç türkçülüyi inkar etmirik, ancaq Azərbaycan Vətəni ideyalarını birinci ycrə keçirir, Azərbaycanın coğrafi sərhədləri daxilində millətin yekdilliyini və vəhdətini birinci dərəcəli vəzifə kimi irəli sürürük.

VII-VIII əsrdə islam dinini qəbul etdiyimizə görə uzun zamanlar bizi sadəcə olaraq "müsəlman" adlandırmışlar. XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanı Rusiya işğal etdikdən sonra çar hökumətinin müstəmləkəçi hakim dairələri xalqımıza tatar adıda qondardılar. Lakin XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində, yə'ni Azərbaycanda kapitalist istehsal üsulunun inkişafı, burjuva cəmiyyətinin təşəkkül tapması, Rusiya və Avropa mədəniyyətinin tə'siri altında Azərbaycanda yeni dövr mədəniyyətinin inkişafı və bütün bu iqtisadi - ictimai, siyasi və mədəni amillərin üzərində azərbaycanlıların bir millət kimi formalaşması prosesində xalqımızın adında da bir yenilik vardı.

1935-ci ildə İ. V. Stalin Kremlə Azərbaycan nüma-yəndələrini qəbul edərkən aqronom Kremlyayevaya verdiyi "Siz Azərbaycan dilini bilirsinizmi?" sualından sonra mətbuat səhifələrində istər"türk", istərsə də "tyurok" adlarının əvəzinə "azerbaydjantsı" və "azərbaycanlı" ifadələri işlədildi və az bir zamanda nəinki sovetlər ölkəsi, bütün dünya mətbuatında "azərbaycanlı" etnonimi qəbul edildi. Bu hadisədən 55 ildən çox keçsə də, yenə ayrı-ayrı qələm sahibləri bu dəyişmənin Stalin tərəfindən edilməsinə istinadən onun əleyhinə çıxırlar.

Azərbaycan ədəbi dilinin əsası Həsənoğlu, Xətai və Füzuli tərəfindən qoyulmuşdur. Azərbaycan dili milli ədəbi dil kimi də formalaşmışdır. Onun baniləri Axundov, Zərdabi və C. Məmmədquluzadə olmuşlar. XIX yüzilliyin sonu, XX yüzilliyin əvvəllərində dil uğrunda, təmiz, saf, ana dili uğrunda gedən mübarizə heç də indiyədək deyildiyi kimi turançılıqla yerli ziyalar

(məsələn, "Molla Nəsrəddin"-çilər) arasında gedən ideoloji mübarizə şəklində olmamışdı.

Bu hərəkət sadə, təmiz ana dili uğrunda gedən mübarizə idi. Hər bir ziyalı öz düşündüyü tərzdə bu hərəkətə qoşulmuşdu. Bə'ziləri Azərbaycanda danışılan türk dilini, digərləri isə İstanbul türk dilini (ərəbi-fars sözlərindən təmizləmək şərtilə) vahid ədəbi dil kimi irəli sürürdülər. Lakin onların hər biri M. F. Axundovu özlərinə nümunə sayı bilirdilər. Milli dili yad sözlərdən və fonetikadan təmizləməyin yollarını məhz o göstərmişdir. Ana dilinin təmizliyi uğrunda gedən mübarizə sonralar da davam etdirildi.

Bütün bu yuxarıda deyilənlərdən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

"Azərbaycan dili" anlayışı "Azərbaycan türk dili" mə'nasından başqa bir şeyi ifadə etməmiş və ümumtürk ailəsində öz xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirir;

Bu sahədəki bir çox polemikalar əslində məsələnin müəyyən cəhətlərini daha da dolaşdırır və Azərbaycandakı islam xalqları arasında müəyyən gərginliyin yaradılmasına xidmət edir;

Bə'zi müəlliflər bu məsələnin şərhində ya bilərəkdən, ya da problemə dərinlən nüfuz edə bilmədiklərindən müəyyən səhv nəticələrə gəlmiş, "Azərbaycan dili"ni qeyri-türk dili, "azərbaycanlı" qeyri-türk və azərbaycançılığı isə türkçülüyə zidd bir hərəkət kimi qiymətləndirmişlər. Bu azərbaycançılığı tək-cə və yalnız Azərbaycan vətənpərvərliyi ideyaları ilə məhdudlaşdırmaqdan irəli gəlmişdir.

Əclində termin müxtəlifliyi və forma məsələnin mahiyyətini və məzmununu heç də müəyyən edə bilməz;

Dağıstan, Gürcüstan və digər respublikalarda yaşayan soydaşlarımızın "azərbaycanlı", yaxud "türk" adlandırılması səhv sayılmamalıdır, çünki azərbaycanlıların yaşadıkları bu yerlər tarixən Azərbaycan torpaqları olmuş, sonradan isə müəyyən tarixi şəraitin tə'sirindən ondan qoparılib ayrı salınmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarını ən çox məşğul edən problem sosial tərəqqi problemi idi. Sosial tərəqqi problemi xüsusi şəraitdə milli tərəqqi problemi ilə qovuşurdu. Azərbaycan xalqı çarizmin əsarəti altında inləyən məhkum millət olduğuna görə qarşıdan duran başlıca vəzifə, təbii ki, yeridilən müstəmləkəçilik siyasətinin ağır nəticələrinin tə'sirini mümkün qədər azaltmaq,

xalqın soykökünə qayıtmaq, onun milli ruhunu qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirməkdən ibarət idi.

M. Ə. Rəsulzadə milli tərəqqini sosial tərəqqinin əsası hesab edirdi. Başqa sözlə bu və ya digər xalq sosial sahədə azadlıq əldə etməzdən əvvəl özü azad olmalı, milli istiqlala çatmalıdır. Ona görə ki, məhkum xalq, məhkum millət heç bir zaman sosial azadlığa demokratiyaya nail ola bilməz. Səbəb də budur ki, məhkum millətin ixtiyarı heç vaxt özündə olmur. Onun taleyinin digər hakim millətin nümayəndəsi həll edir. Hakim millətin nümayəndəsi isə təbiidir ki, bu zaman mənsub olduğu millətin mənafeyini əsas tutur. Beləliklə, millilik, milli istiqlal M. Ə. Rəsulzadənin nəzəri baxışlarının özəyini təşkil edir.

Müsavat partiyasının xalqa müraciətlərindən birində deyilir: "Biz istəyirik ki, Zaqafqaziya türklərinə, Rusiya Azərbaycanına muxtariyyət verilsin. Hər kəs bir parça yerə malik olsun. Biz istəyirik bir millət olaraq hökumətimiz olsun...millətimizin ixtiyarı özünə verilsin, özü-öz ağası olsun."

Hazırda mövcud olan "Azərbaycançılıq" ideyası müstəqil, unitar və vahid Azərbaycan idealının gerçəkləşməsi məhiyyəti kəsb edir.

Güncü Azərbaycanda Azərbəycaçılıq milli şüurunu, türk milli şüuru səviyyəsinə yüksəltmək nə qədər siyasi əhəmiyyət kəsb edirsə, quzey Azərbaycanda da türkçülük milli şüurunu, Azərbaycan milli şüuru səviyyəsinə yüksəltmək bir o qədər siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki özünün türkçülüynü və azərbaycançılığını dərk etməyən bir xalq qarşıya qoyulan hədəflərə çata bilməz.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TÜRKÇÜLÜYÜN TƏŞƏKKÜLÜ

Türk millətini yüksəltmək, türk millətinin milli oyanışını gerçəkləşdirmək üçün girişilən fikri və siyasi mücadilə, vətənpərvərlik, türk milliyyətçiliyini canlandırmaq kimi dəyərləndirilən türkçülük hərəkatı ilk öncə Rusiya türkləri arasında meydana atılmış və türkiyədəki türkçülük axımına öz ciddi təsirinə göstərmişdir.

Nə qədər paradoksal görünə də, milli-azadlığın tamamilə itirildiyi, Azərbaycanın Rusiyanın müstəmləkə ucqarına çevrildiyi bir vaxtda yaranan maarifçilik Şərq və Qərb dəyərlərinin sintezi ilə müşayiət olunurdu. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra yaranan maarifçi ideologiya bir sinfin, təbəqənin mənafeyini əks etdirməkdən xeyli uzaq olub bütövlükdə insan və cəmiyyət, milli şüur və azadlıq ideallarını özünə bayraq edir. Milli müstəqilliyin tamamilə itirildiyi bir şəraitdə milli dövlətçilik haqqında fikirlər maarifçiliklə bərabər yaranır. Türkçülüyn təşəkkülü də maarifçiliyin beşiyi başında dayanan, son dərəcə geniş eridusiyaya malik olan iki dahinin - A. Bakıxanovun və M. F. Axundovun fəaliyyəti ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Vətənin ikiyə bölünməsində Rusiya dövlətinin nümayəndəsi - tərcümə-çi kimi iştirak edən, Qars, Sərdarabad, İrəvan və s. türk ərazilərinin alınmasında cəsarətlə döyüşməsinə görə Rusiya dövləti tərəfindən "Müqəddəs Anna", "Müqəddəs Vladimir" ordenləri ilə təltif edilən, polkovnik rütbəsinə qədər yüksələn Abasqulu ağa Bakıxanovun yaradıcılığı böyük bir türkçünün düşüncələrinin, fikirlərinin tərcümanıdır. Çiyinlərində çar Rusiyanın yüksək epoletlərini daşıyan bu türk qanlı dahi ilk dəfə olaraq "Gülüstani-İrəm"də vahid Azərbaycan tarixinin mənzərəsini yaratmağa çalışır. Maarifi, mədəniyyəti öz milləti üçün yeganə xilasedici qüvvə kimi düşünən A. Bakıxanov məktəb açmağa təşəbbüs edir, həmin məktəblərdə tədris olunmaq üçün "Təhzibül-əxlaq", "Taşəni-Qüdsi", "Nəsihətnamə" kimi dərsliklər yazır. İlk dəfə olaraq rus ədəbiyyatından tərcümənin əsasını qoyur.

Milli təfəkkürdə Şərq və Qərb dəyərlərinin sintezi isə M. F. Axundovdan başlanır. Öz yaradıcılığı ilə xalqına xidmətin ən böyük ifadəsi olan mütəfəkkir "Azərbaycanda iki böyük türkçüdən biri" təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütövlükdə Yaxın Şərq ədəbiyyatında dram janrının əsasını qoyur.

"Azərbaycan maarifçiliyi" A. Bakıxanovun simasında maarifçi mütəəllimlik ideyası ilə meydana atılır və Axundovun nümunəsində respublikaçı baxışlara qədər evolyusiya prosesi keçirir: "Maarifçilik Axundov dünyagörüşündə "Əlifbanı dəyişmək" ideyasından ictimai quruluşu, cəmiyyət formasının özünü dəyişmək ideyasına qədər evolyusiya prosesi keçirir".

M. F. Axundovdan sonra Azərbaycan mədəniyyəti tarixində Şərq - Qərb sintezinin ən böyük nümayəndəsi Əli bəy Hüseynzadənin aşağıdakı fikri axundovlara və ziddiyyətli tarixi tale yaşamış böyük türkçülərə münasibətdə hələ o vaxtdan özünü göstərən yanlışlara ən düzgün, milli mövqedən verilən cavab kimi səslənir: "Qafqaz türklərinin Molyeri bulunan Mirzə Fətəli Axundovun adının başında "Mirzə" var, yaxud axırında "ov" var deyərəcəmiş, yaxud reallaşmış nəzəriylə baxıb tanımamaq, təkrar etməmək, türk olduğunu, türkcə yazdığını türklərə xidmətdə bulunduğunu bilməmək... İştə qayıb olunacaq hallar bu gün tarix axundovların çiyində daşıdıqları epoletlərə göstərdiyi xidmətləri deyil, türklüyə, öz xalqına göstərdiyi misilsiz xidmətləri bütün parlaqlığı ilə öz səhifələrində hifz etməkdədir.

Türk dünyasında ilk dəfə olaraq dildə, əlifba və yazıda islahat problemi XIX əsrin ikinci yarısında M. F. Axundzadə tərəfindən irəli sürülür. 1863-cü ildə İstanbulla gedərək özünün tərtib etdiyi Üç layihəni Osmanlı dövlətinə böyük ümidlə təqdim edən böyük mütəfəkkir rədd edilir. Türk dünyası üçün böyük əhəmiyyət daşıyan həmin ideallar nəhayət bu gün həyata keçməkdədir.

XIX əsrin əvvəllərində ilk maarifçilərin - A. Bakıxanovun (1794 - 1898), M. F. Axundzadənin (1812 - 1878) sonralar S. Ə. Şirvaninin (1835 - 1888) və Həsən bəy Məlikov Zərdəbinin bir-birini tamamlayan oyanma hərəkatı milli mətbuat, səhnə və təhsil sahəsində güclü görüntülərlə müşayiət olunurdu. İlk maarifçilərin

fəaliyyəti ilə başlayan bu oyanma hərəkatı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində sür'ekli milli oyanma üçün ciddi zəmin hazırlayırdı.

Azərbaycan tarixinə milli-mə'nəvi oyanış dövrü kimi daxil olan XX əsrin ilk onillikləri türkçülük axınının ən güclü sür'ekli inkişaf dövrüdür. Ədəbiyyatın bu axının güclənməsində, xalq arasında yayılmasında xidməti də nəzəri cəlb edəcək dərəcədə güclənir. Bir tərəfdə Mirzə Cəlil başda olmaqla "Molla Nəsrəddinçilər", o biri tərəfdə isə Əli bəy başda olmaqla "Füyuzat"çılar milli şüuru və milli vicdanı oyatmaq uğrunda mübarizəyə qoşulmuşdular. Bu iki müxtəlif ədəbi məktəbin arasında istənilən qədər fərqlər, hətta ziddiyyətlər axtarmağa çalışanlar tapılsa da, "Molla Nəsrəddin"i və "Füyuzat"ı milli mövqeyə, türklüyə xidmət elə birləşdirirdi ki, həmin mövqe ümumiliyi qarşısında fərqlər, problemə ayrı nöqteyi-nəzərdən yanaşmalar olduqca sönük görünür və arxa plana keçir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı bütövlükdə milli vicdanı və şüuru oyatmağa yönələn, xalq, vətən sevgisinin tərcümanı olan bir ədəbiyyat idi. Tarixin heç bir dövründə ədəbiyyatda millət və onun taleyi, bu günü, gələcəyi ilə bağlı problemləri bu qədər kəskinliyi ilə qaldırılmamışdı. Heç vaxt ədəbiyyat ictimai həyatla bu qədər yaxından uğraşmamışdı. 20-ci əsrin ədəbləri ilk növbədə yazıçı - vətəndaş, yazıçı - ideoloq idilər. Bütün intibah dövrlərində olduğu kimi, bu illərdə də qələmi ilə milli oyanışa səsləyən imzalar həddindən artıq çox idi. Milli ideologiya C. Məmmədquluzadə, M. Ə. Sabir, Ə. Topçubaşı, Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağaoğlu, M. Ə. Rəsulzadə, Ü. Hacıbəyov, H. Cavid, H. Z. Tağıyev kimi dahilərin və onların rəhbəri olduğu ədəbi-tarixi cərəyanların fəaliyyəti ilə formalaşdı. 20-ci əsrin əvvəllərində baş verən milli oyanış hərəkatı ədəbiyyatda da güclü dəyişikliklərlə müşayiət olundu. Klassik poeziyadakı sevgili obrazı ədəbiyyatda da öz yerini vətən, millət, azadlıq obrazlarına tərk etmişdi. "Millətə, milliyyətə, hürriyyətə" deyərək vətən şərqiləri oxuyan ədəblər ilk növbədə böyük hərfli yazılan "Vətəndaş" kimi vətəndən, millətdən, onun dərdlərindən, taleyindən və gələcəyindən yazırdılar. Ədəbiyyat tariximizdə heç zaman bu qədər konkret olaraq vətənə və millətə ünvanlanmış əsərlər yaranmamışdı. Həm romantiklər, həm də realistlər daha global bəşəri problemlərlə düşünür, ayrı-ayrı qrupların siniflərin mənafeyini deyil, bütövlükdə milli mənafeyə ünvanlanmış əsərlər yazırdılar.

A. Səhhətdə:

Ayıl, ey ümməti - məzlumə ayıl,

Ayıl, ey milləti - məhrumə ayıl.

Ayıl, ey bülbüli - gülzari vətən,

Noğmən ilə ola bidar Vətən! -

misraları təkcə yatmış kütləni, öz milliyyətindən xəbərsizləri ayılmağa çağırış deyil, həm də onları ayılmağa, milli dərkə həyata keçirməyə borclu olan fikir və qələm sahiblərini oyatmağa çağırışdır - milli vicdanı oyatmalı olan ideoloqları ayılmağa çağırışdır.

Romantik Hadinin:

İmzasını qoymuş miləl övraqi - həyata

Yox millətimin xətti bu imzalar içində.

misraları da ədəbiyyatda mühüm bir istiqamətin manifesti kimi səslənir. Bu misralarda milli məhdudluğa, əyalətçiliyə qapılmaq yoxdur - millətin taleyi gələcək üçün bütövlükdə 20-ci əsr Azərbaycan ədəbiyyatında hakim olan dərin narahatlıq var. Bu narahatlıq romantiklərin də, realistlərin də, "Molla Nəsrəddin"çilərin də, "Füyüzat"çıların da yaradıcılığına eyni dərəcədə hakimdir. C. Məmmədquluzadə başda olmaqla "Molla Nəsrəddin"çilərin yaradıcılığında konkret olaraq Azərbaycanın, Əli bəy başda olmaqla "Füyüzat"çıların yaradıcılığında isə bütövlükdə türk dünyasının taleyi, gələcəyi üçün narahatlıq var. Məhz bu narahatlıq onları mövcud çirkəbləri quruduncaya qədər onlara daş atmağa, milli orqanizmi mikroblardan təmizləməyə vadar edir. Bu vəzifəni yerinə yetirəcək "Molla Nəsrəddin" və "Hop hopnamə" azərbaycançılığın, "Füyüzat" isə türkçülüyn - turançılığın manifesti hesab oluna bilər. Bu mə'nada maarifçi-realist ədəbiyyat da türkçülüyn tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Romantizmdə isə ilk dəfə olaraq həm türkçülük - turançılıq, həm də konkret olaraq Azərbaycan ideyası vəhdətdə irəli sürülür: türkçülük ideologiyası bütün türk dünyasında ilk dəfə olaraq romantiklərdən Ə. Hüseynzadə tərəfindən irəli sürülür. "Türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" tezisi məhz ona məxsusdur. Birlik, qüvvət və tərəqqi - Əli bəyin fikrincə bir millət

üçün hər şeydən vacib bu üç cəhətdir. Türk və islamçılıq şərti ilə Avropa mədəniyyətinə yiyələnmək də türkçülüyn vacib şərtlərindən biri kimi irəli sürülürdü. "Türklük və islam dairəsində tərəqqi etmək istiyoruz. Biz arzu edirik ki, bizim tərəqqimizə baxıldıqda "türk" və müsəlmanlar nə gözəl tərəqqi ediyorlar" deylsin, yoxsa "türklər, müsəlmanlar irtidad ediyor, firəngləşiyorlar" - deyilməsin! "Kasablanka faciəsi və Osmanlı - İran komediyası" məqaləsində ədib yazırdı: "Biz avropalıların ədəbiyyatlarına, sənayelərinə, ülum və maariflərinə, kəşfiyyat və ixtiralarına müraciət etmək istiyoruz, özlərinə deyil: biz istəriz ki, islam ölkəsinə onların beyinləri, girsin, boğazları, mə'dələri girməsin. Biz istəriz ki, ölkəmiz onların beyinlərini həzm etsin, yoxsa mə'dələrində həzm olunmasın".

Sabirin:

Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır,

Biz hələ avtomobil minməyiriz -

misraları ədəbiyyatda peyda olan "danabəşlilər", "ölülər" və "dəlilər", "marallar", poçt qutusu anlayışını hələ dərk etməyən Novruzəlilər, Həzrət Abbasa məktub yazan Məhəmməd Həsən əmilər məhz türkləşmək, müasirləşmək yangısının, öz soy-kökünə sonsuz məhəbbətin ifadəsi kimi meydana çıxmışdı. Çünki türkləşmək də, azərbaycanlaşmaq da müasir sivilizasiya prosesi ilə ayaqlaşmadan qeyri-mümkündür. Buna görə də XX əsr ədəbiyyatında türkçülük, axını islamlaşmaq və müasirləşməyə çağırışla müşayiət olunur. Milli vicdanın oyanmasında ədəbiyyat heç vaxt olmadığı qədər ciddi rol oynayır, yaşayır. Ədəbiyyatın diktatura tələblərinə zorla təbə edildiyi bir şəraitdə türkçülük meyillərinin hətta hiss olunması belə faciə ilə nəticələnirdi. 37-ci il qurbanlarının böyük əksəriyyəti pantürkist, müsəvatist ittihamları ilə güllələnmişdi ki, bunların hər ikisi türkçülük ittihamı kimi qiymətləndirilə bilər. Mühacirət ədəbiyyatında:

Ruslara qaldıqca diyarım mənim,

intiqa olacaq şüarım mənim - şəkildə ara-sıra eşidilən e'tirazlar və çıxışlar bir də Azərbaycanda 70 ildən sonra 80-ci illərin sonlarına doğru eşidilməyə başladı. Yenidən milli müstəqil inkişaf yoluna

qədəm qoyan xalqın ədəbiyyatında türkçülük meyilləri də yenidənözünü göstərməyə başladı.

Ədəbiyyatın, sözün gücü ilə, maarif çırağının işığı ilə Cəmiyyəti xilas etməyə böyük ümid XX əsr ədəbiyyatının məhvərində dayanır.

"Nicat məhəbbətdədir" (Əli bəy Hüseynzadə), "Sizi deyib gəlmişəm" deyən Mirzə Cəlil, "Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir" deyən H. Cavid, "Mən çeynənən bir ölkənin haqq bağırən səsiyəm" (Əhməd Cavad), "Birləşəlim türk oğlu, bu yol millət yoludur" (Abdulla Şaiq), "Hürriyyət olan yerdə insanlıq olur" (M. Ə. Sabir), "Şişə çəksəz də diriylən ətimi,

Atmaram mən vətəni-millətimi.

Millətim - tərcümeyi - halımdır,

Müqdi - həqiq qayeyi - amalımdır (A. Səhhət)

- bütün bu manifest xarakterli çağırışlar, e'tiraflar milli oyanışın sür'əkliliyini şərtləndirir. maarifin islahedici gücünə dərin inam ifadə edirdi. Ədəbiyyatın, sözün millətin taleyində köklü dəyişiklik yaradacağına onlar inanırdılar.

1919-cu ilə qədər ədəbiyyat milli mənlük, ana dili müasirləşmək, milli dövlət çağırışlarından azad Vətən ideyasına qədər yüksəlsə, 1918-20-ci illərdə ədəbiyyatın mühüm bir qolu milli azadlıq sevincinin tərənnümü ilə məşğul olur. Milli istiqlal, üçrəngli bayraq azad Vətən obrazı ön plana keçir, milli müstəqilliyi hədələyən qara qüvvələr e'tirazla, nifrətlə dalğalanır.

Türkçülük Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsrin əvvəllərində maarifçiliklə bərabər yaranır və 1920-ci ildə rus işğalına qədər sür'ətli bir inkişaf yolu keçir. 1920-ci ildən sonra isə türkçülük yalnız Azərbaycandan kənarda yaradılan mühacir ədəbiyyatında yaşamışdı.

AZƏRBAYCANÇILIĞIN DÜNƏNİ VƏ ÇAĞDAŞ İNTERPRETASIYASI

Azərbaycançılıq ötən yüzilliyin sonundakı milli intibahdan, maarifçilikdən doğdu. İlk dövrələrində kulturoloji mahiyyət kəsb edən bu ideya əsrimizin əvvəllərindən ideoloji - siyasi müstəviyə çıxarıldı. 1920-ci il aprel istilasından sonra isə milli mücadilənin mühacirət dövründə fikir axtarışlarının, diskussiyaların axarında təkmilləşdirilərək əsaslı şəkildə milli ideologiyamızın - müsavətçiliğin kateqoriya aparatına daxil edildi.

80-ci illərdə milli-azadlıq hərəkatı yenidən baş qaldırıqda ideoloji məsələlər, o cümlədən azərbaycançılıq yenidən diskussiyaların predmetinə çevrildi. Onun çağdaş interpretasiyası verildi, bir sıra maraqlı mülahizələr, yeni fikirlər ortaya çıxdı.

Əlbəttə ki, azərbaycançılıq ideyası ətrafında gedən fikir axtarışları zəruri, həm də əhəmiyyətli bir məsələ idi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ideyanın tarixi köklərinə, yaranma səbəblərinə və şəraitinə, inkişafındakı mərhələlərə qədərincə əhəmiyyət verilmədiyindən onun çağdaş interpretasiyasında əsaslı nöqsanlara yol verildi.

Məsələn, belə bir mülahizə mövcuddur ki, "azərbaycançılıq milli ideologiyadır" yaxud "bütün insanları, bütün mədəniyyətləri və dirləri özündə cəmləşdirən böyük dünyanın kiçik modelidir". Azərbaycançılığın vətəncilik olduğunu söyləyənlər də var. Göründüyü kimi, məsələyə çağdaş baxışlarda qabarıq təzahür edən fərqlər mövcuddur.

Bəs azərbaycançılıq nədir?

M. B. Məmmədzadə, onun missiyası və mahiyyəti haqqında yazırdı: "Azərbaycan qədim zamanlardan bəri tarixin müxtəlif dövrlərində özünəməxsus siyasi varlıq göstərərək müstəqil dövlət halında yaşamışdır. Azərbaycan xalqı isə müasir millət olmaq üzrə zəngin bir kultür həyatına malik bulunmuş və bunun məntiqi nəticəsi olaraq siyasi bir ideal daşımışdır". Deməli müstəqillik siyasi idealının gerçəkləşməsi kultür həyatına malik olmanın məntiqi yekunudur. Yəni milli müstəqillik milli mədəniyyətdən doğur. Lakin siyasi idealı gerçəkləşdirən kultürün genezisi və gücü

problemi ortaya çıxdıqda məsələnin göründüyü qədər də sadə olmadığı aydınlaşır. Əsrin əvvəllərində Azərbaycanın milli müstəqilliyinə qarşı dayanan qüvvələr, heç şübhəsiz onun mədəniyyətinin ruhuna da hakimlik iddiasında idilər. Əslində bu milli müstəqilliyə gedən yolun qarşısında dayanmaq idi. Örtülü, bir sıra hallarda isə açıq şəkildə deyilirdi ki, ayrıca, özəl Azərbaycan mədəniyyəti deyilən bir şey yoxdur. Bə'zi mütəxəssislər isə daha da qabağa gedərək Azərbaycan sözünün belə qondarma olduğunu söyləməkdən çəkinmirdilər. 1918-ci ildə Əmiryan soyadında Bakı ermənisi qəzetlərin birində *Azərbaycan* sözünü məsxərəyə qoyurdu.

O da gizli deyil ki, 1918-ci ildə ADR e'lan olunan zaman İran, dövlətin rəsmən Azərbaycan adlanmasına qarşı çıxmış, onun Arran adlandırılmasının məqsəduyğunluğunu bildirmişdi. Azərbaycan dövlətinin rəsmən Cənub Qafqaz Türk Respublikası adlandırılması fikrini müdafiə edənlər də yox deyildi. Onların məntiqinə görə dövlətin ADR adlandırılması ilə Şimali Qafqaz Türkləri və Cənubi Qafqaz türkləri bir-birlərindən ayrı salınmışlar. Məhz belə bir şəraitdə azərbaycançılıq tədricən mükəmməl siyasi fikir cərəyanına çevrilirdi. Qonşu və qohum mədəniyyətlərin siyasi fikrində yer tutmasına qarşı dayanmadan, əksinə, onları özündə ehtiva edən (türkçülük, islamçılıq, qərbçilik) azərbaycançılıq hər cür kənar hegemonluq iddiasını rədd edirdi. Azərbaycanın özəl mədəniyyətə malik bir millət, onun sahibi millətin isə öz mədəniyyətinin və vətəninə müstəqilliyinə layiq bir millət olduğu siyasi şüurda get-gedə özünə möhkəm yer tuturdu.

Azərbaycançılıq məfkurəsinin cəmiyyətdə möhkəmlənməsinin nəticəsi idi ki, ADR devrildikdən sonra da Azərbaycan adı rəsmən mühafizə edildi. ADR mövcudluğunun tarixi əhəmiyyətindən biri də məhz bu faktdır. 27 Aprel istilasına dövlət faktiki müstəqilliyini itirsə də, Az. SSR kimi formal da olsa müstəqil qaldı və uzun müddət öz atributlarının sahibi oldu (bayraq, gerb və s.) Deformasiyaya uğrasa da, sovet dövrünün Azərbaycan mədəniyyəti məhz əsrin əvvəllərindəki milli mədəniyyətin varisi idi. Bir dəfə milli müstəqillik siyasi idealını doğan bu mədəniyyət hər cür təzyiqlərə baxmayaraq, bütün XX əsr boyu həmin şərəfli tarixi hadisəni təkrar etmək gücünü mühafizə edə bilmişdi. Bunu 1991-ci ildə zaman təsdiq etdi.

Əgər ADR devrildikdən sonra milli müstəqilliklə bərabər Azərbaycan adı da əldən getsəydi, biz daha çox məsələlərə yenidən başlamalı, izafə enerji sərf etməli olacaqdıq. Arxada ayrı - ayrı xanlıqlardan (sonra quberniyalardan) ibarət olan məmələkətin vahid dövlət şəklində iki il deyil, 70 ildən artıq mövcudluğu tarixi var idi. Bu çox önəmli bir amildir və qədərincə dəyərləndirilməlidir.

Mövcud məntiqdən Azərbaycanın cənubuna nəzər saldıqda, paralellər apardıqda daha çox həqiqətlər bəlli olur, həm də azərbaycançılığın çağdaş missiyası, konkret hədəfi aydın görünür. Çağdaş zamanəmizdə azərbaycançılığın dəyəri və önəmi də məhz bu bucaqdan qiymətləndirilməlidir.

Bütün XX yüzilboyu Azərbaycan xalqının, bütöv mədəniyyətimizin apardığı mübarizə məmələkətin üçdə birini - şimalı öz müstəqilliyinə qovuşdurdu. Heç şübhəsiz şimalın müstəqilliyi bütöv mədəniyyətin məhsuludur. Eyni zamanda şimal bütün enerjisini səfərbər edərək Azərbaycan adına rəsmən sahib dura və bununla da əsaslı şəkildə cənubun assimilyasiyasına qarşı dayana bildi.

Müsavət klassiklərindən heç biri azərbaycançılıq dedikdə ayrıca şimali Azərbaycan termini işlətməmişdi. M. Ə. Rəsulzadənin kulturoloji konsepsiyasında Azərbaycan çox açıq şəkildə o taylı, bu taylı vahid mədəni məkan kimi götürülür. Bu məntiq də onu deyir ki, kulturoloji planda bütöv olan millət, məmələkət gec-tez siyasi planda da analoji şəkil almalıdır. Xalq parçalansa da, mədəniyyət əsrlərlə öz bütövlüyünü mühafizə edə, tarixin hansı dövrlərindəsə baş vermiş haqsızlığı aradan qaldıra bilir. Zaman göstərdi ki, Azərbaycan millətini və mədəniyyətini bölüb həzm etmək mümkün olmayacaq.

Əsas hədəfi bütöv Azərbaycan olan azərbaycançılığın şimal və cənubda şəkil fərqləri var. Belə ki, şimalda azərbaycançılıq xanlıqların vahid məmələkət şəklinə düşməsi prosesinə təkan verirdisə, cənubda istiqamət vahid İran mədəniyyəti təbliğatının müqabilində, (fars mədəniyyəti ilə qohumluq fikrinə qətiyyənlə şübhə etmədən) türk mədəniyyətinin onun eyni olmadığı şüurunu formalaşdırmağa yönəlməlidir. Azərbaycan mədəniyyətinin özəl, spesifik bir mədəniyyət olduğu hakim fikrə çevrilməlidir. Bu çağdaş azərbaycançılığın mahiyyəti, başlıca missiyasıdır.

Əlbəttə, cənubi Azərbaycanda milli mədəniyyətin vahid İran mədəniyyəti içərisində özəlliyini təsdiq edə bilməsi, bu fikrin

kütləviləşməsi, hakim fikir halına düşməsi çətindir. Çünki türklər İranda ən azı 500 illik siyasi hakimiyyətə malik olsalar da, mədəni hakimiyyət, dil hakimiyyəti əsasən farslara məxsus olub. Son illər isə həmişə birləşdirici amil olan islam sanki iki Azərbaycan arasında ayırıcı silaha çevrilir. Bu proseslərin nəticəsidir ki, cənubda milli mədəniyyətin müstəqillik siyasi idealının gerçəkliyə çevrilməsi ləngiyir.

İranda Azərbaycan mədəniyyətinin muxtariyyət qazanması milli müstəqilliyin ilk addımı olacaq!

Azərbaycançılıq bir fikir cərəyanı kimi, üç başlıca komponentdən ibarətdir: istiqlalçılıq, unitarlıq, bütövlük.

1. İSTİQLALÇILIQ. Milli Azərbaycan mədəniyyəti Azərbaycanın siyasi müstəqilliyini gerçəkləşdirməyə qadirdir. Bunu tarix dəfələrlə, sonuncu yüzillikdə isə bir neçə dəfə təsdiq etdi. Milli istiqlalçılıq olmadıqda milli mədəniyyətin, son nəticədə millətin öz varlığı da təhlükə altına düşür.

2. UNITARLIQ. Azərbaycanın daxilində tarixi bir vəhdət var. Dövlətimizin mövcudluğu, təhlükəsizliyi üçün ən etibarlı, alternativsiz model, onun unitarlığıdır. Azərbaycanın unitarlığını mümkün və zəruri edən əsas şərt odur ki, onun etnik birliklərinin mütləq əksəriyyəti avtoxtondur. Tarix min illərlə bu etnosların təbii bir vəhdətini yaradıb. XIX-XX əsrlərdə gəlmələr istisna edilməklə Azərbaycanın avtohton etnoslarını bir-birindən ayrı salmaq ümumiyyətlə mümkün deyil. Azərbaycan onun bütün vətəndaşlarının vətənidir. Bu baxımdan Azərbaycan həm də vətənçilikdir, eyni zamanda təkə vətənçilik deyil. Kulturoloji, ideoloji - siyasi mə'nə yükünə malik olan Azərbaycançılığı əsasən mə'nəvi, patriotik dəyərləri özündə ehtiva edən vətənçilik hesab etmək bu tə'limi məhdudlaşdırmaq demək olardı.

3. BÜTÖVLÜK. Azərbaycan daxilən vəhdət təşkil etdiyi kimi, ümumi mə'nada da bütöv olmalıdır. Bütöv mədəniyyətin, millətin iki yerə parçalanması tarixi ədalətsizlikdir və o uzun müddət davam edə bilməz. Azərbaycan həm də bütöv olmağa məhkumdur. Parçalanmış vəziyyətdə o həm ümumilli poten-sialdan güc almaq, həm də müstəqilliyə qarşı baş qaldıracaq təhlükələrdən əsaslı şəkildə

qorunmaq imkanlarından məhrumdur. Azərbaycanın vahidliyi onun bir neçə kardinal problemlərinin öz-özünə həlli deməkdir ki, bunlardan ən başlıcası ümumilli təhlükəsizlik məsələsidir.

Azərbaycançılıq milli ideologiya deyil, onun tərkib hissəsidir. Konkret missiyası aydın bəlli olan bu tə'lim, hazırda özünün yeni, həm də çox tələyüklü bir çağını yaşayır. Elə ona görə də azərbaycançılıq çağdaş Azərbaycan elminin və siyasi mühitinin diqqət mərkəzində olmalı, onun dinamikası hər saat, hər gün izlənilməlidir.

B Ə Y A N A T

Güney Azərbaycan Türk Dirçəliş Təşkilatına görə Azərbaycan məsələsi Türk Dünyasının ən başda gələn problemidir. Bizim təşkilatın belə bir nəzəriyyəni təyid etməsinin elmi və siyasi səbəblərdən qaynaqlandığına inanması əlbəttə ki, dəlil və səbəbsiz deyildir.

Tarixi qaynaq və mənbələrə dayanaraq Azərbaycanın Türk Dünyasının ürəyi olduğunu elmi surətdə qəbul etmək mümkündür. Əgər bu ürək düzgün çırpınmaya başlarsa, öz döyüntülərini Pekindən Vyanaya, Moskvadan Yəmənə qədər yayılmış Türk Dünyasının qulaqlarına çatdırırsa, bu heybətli heykəlin yenidən canlanıb hərəkətə keçməsi, yenidən dünyada türk ədalətinin işləməsinə məzlumiyyətin silinməsinə və zalımların əzilməsinə gətirib çıxaracağı açıq və aydındır. Nə üçün Azərbaycan Türk Dünyasının ürəyidir? Çünki:

1. Azərbaycan dil baxımından Türk Dünyasının ürəyidir. Azərbaycan türkcəsinin ən çox inkişaf etmiş bir türkcə olmasının səbəbi nə Quzey Azərbaycanda rusların göstərdiyi təhrifi istənilən və Türk Dünyasından bağların qopartmaq siyasətindən irəli gələn dil və ədəbiyyat çalışmalarıdır, nə də Güney Azərbaycanda fars dövlətinin saxtalaşdırmaq və əritmək siyasətindən irəli gələ bilər. Onun səbəbi Azərbaycanda 5 min il keçmiş olan türk dilinin müxtəlif qollarının bu torpaqlardan gəlib keçməsinin və ya orada təsbit olunandan irəli gəlməkdir. İstər Azərbaycanda türk dövlətçiliyinin Miladdan öncə 3 min illərə dayanması, istərsə Azərbaycanda fars, rus və ermənilərin türk ad və nişanlarını silmək siyasətinə baxmayaraq, bu günə qədər yaxın keçmişə qədər yaşadığı bilinən kənd, dağ, su və ya başqa adların müxtəlif türk boyları ilə əlaqədar oluşu, istərsə də bu gün Azərbaycanda və xüsusən Güney Azərbaycanda danışılan dildə bir mə'nə üçün müx-təlif sözlərin işlənməsi bu dilin dünya türk

dillərinin ürəyi olmasına bir dəlildir. Bu hadisəni dəyərləndirmək üçün Azərbaycan türkcəsinin, eyni zamanda bütün Türk Dünyasında ən çox anlaşıla bilən türkcə olduğuna inanmaq olar.

2. Azərbaycan qan baxımından da Türk Dünyasının ürəyidir.

Çünki:

a) Azərbaycan saf türk qanı daşdığına görə də Türk Dünyasının ürəyi sayıla bilər. Bu gün Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yaşayan 40 milyon insanın 95%-i türk millətinin müxtəlif boy və oymaqlarına mənsubdur. 99%-i türk olan 4 milyon nüfuzlu və Azərbaycanın tarixi paytaxtı sayılan Təbriz şəhəri böyük türk şəhərləri içərisində ən saf və duru türk qanı daşıyan bir şəhərlərdəndir; b) Quzey Azərbaycan Cumhuriyyətindəki müxtəlif türk boylarının adını daşıyan xələc, qarluq və bənzəri yer və kəndlərin yanında Güney Azərbaycanda Araz qırağındakı qarquluqlar, qaraziyaddakı mərgənlər, Urmu gölü adasındakı qıpçaqlar, Səhəndin ətəklərində isparaxanlar, Urmudakı çonqarablar, Zəncan və Həmədandakı əfşar və bəyillilər, Sava və Ərəndakı xalaclar, sarısular, qarasular, qobilər və yamlar bir tərəfdən Anadoludakı və o biri tərəfdən Türküstan və Yakut Mancurda müxtəlif türk boylarının adına olan kənd, dağ, su adlarıyla yan-yana qoyulursa, Azərbaycanın qan baxımından da dünya türklərinin ürəyi olduğuna ikinci bir dəlil olaraq qəbul edilməsində şübhə qalmaz.

3. Azərbaycan coğrafi baxımdan da Türk Dünyasının ürəyidir. Balkanlardan Anadoluya keçərkən, əgər İstanbulu Türk Dünyasının beyni qə'bul edərsək, ki elədir bu şövkətli varlığın sırası Azərbaycanı qapsar və vücudunun ən böyük parçasını Türküstanla Yakut, Mancur və Sibiriya təşkil edir. Ürəksə göy üstə yerləşir.

Tarixə diqqətlə baxılırsa, görünür ki, Azərbaycanda hərəkət başlamışsa, bu vücud başdan-başa tərpənib yaxın tariximizə göz atılırsa, İstanbulun da beyin rolunu oynadığı iddiası doğrulanar.

İstər Güney Azərbaycanda Səttarxan hərəkəti zamanı İstanbula getmiş və Təbrizə qayıtmış türk mütəfəkkirlərinin hərəkət içərisindəki türklük düşüncələri, istərsə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə təkin siyasətçilərin, Əhməd Cavad kimi ədiblərin İstanbul səfərindən sonrakı düşüncə tutum və yazıları buna ən böyük dəlildir. Əlbəttə ki, dok. Riza Nuri, Ziya Göyöl, Zəki

**Azərbaycan Araşdırmaları vəqfinin keçirdiyi
«Azərbaycanın Türkçülük və Azərbaycançılıq
problemləri» mövzusunda elmi-nəzəri konfransın
materialları**

**“Ay-Ulduz” nəşriyyatı
Bakı - 1998**

**Buraxılışa məs'ul
Texniki redaktoru
Kompüterdə yığan
Korrektor**

**S.Dadaşov
A.Mahmudov
A.Abdullayeva
Gündüz**

**Yığılmağa verilmişdir: 10.11.1997, çapa imzalanmışdır:
5.03.1998. Nəşrin formatı: 84x108 1/32. Kağız N1, həcmi 11
ç/v, səh. 176, tiraj 500. Qiyməti müqavilə ilə.
Kitab “Smart Design” poliqrafiya firmasının mətbəəsində
çap edilmişdir.**

İçindəkilər:

1. Ön söz	3
2. Nəsim Nəsimzadə - Konfransı açım nitqi.....	5
3. Süleyman Əliyərli - Türkçülük və Azərbaycançılıq tarixi qaynaqların işığında	9
4. Şövkət Tağıyeva - Azərbaycan adı ətrafında mübahisələrin siyasi mahiyyəti	24
5. Asif Ata - Azərbaycançılıq - Türkçülük birliyi.....	41
6. Cəmil Həsənli - Rusiya türklərinin lideri.....	45
7. Kamıl Vəli Nərimanoğlu - Türkçülük və Azərbaycançılıq dövlət ideologiyamızın əsası kimi	68
8. Firudin Ağası oğlu - Türklərin ata yurdu - ön Asiya	80
9. Sabir Rüstəmxanlı - İdeologiyamızın təməli tarixdədir.....	83
10. Əli Yavuz Akpınar - Türkçülük və Azərbaycançılıq qavramları haqqında bə'zi düşüncələr	87
11. Əkrəm Ümid - Azərbaycan xalqının dil, milli maarif və mədəniyyət uğrunda mübarizəsi	97
12. Rafiq Turabxanoğlu - Türkçülük Turanın ideologiyasıdır.....	112
13. Sevdə Süleymanova - XIX əsrin sonu -XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Türkçülük ictimai-siyasi cərəyanı	115
14. Sıracəddin Hacı - Milli düşüncəmizin qaynaqları - bahar bayramı.....	127

15. Rafiq Əhmədov - Azərbaycançılığın tarixi və mahiyyəti	136
16. Aybəniz Əliyeva - Azərbaycan ədəbiyyatında türkçülüyn təşəkkülü	143
17. Xələddin İbrahimli - Azərbaycançılığın dünəni və çağdaş interpretasiyası	149
18. Güney Azərbaycan Türk Dirçəliş Təşkilatının Bəyanatı	154
19. Konfransın ortaq Bəyanatı	157

Vəlid Toğanı, Nihat Atsız, Türkeşi, Ənvər Paşanı və bütün bunların başında yer verdiyimiz Atatürkün fikir və düşüncələrinin İstanbuldan qaynaqlandığı hamımıza bəllidir.

4. Azərbaycan türk milli strateji baxımından Türk Dünyasının ürəyidir. Çünki 40 milyonluq Azərbaycan Türk Cumhuriyyəti 70 milyonluq Türkiyə Cumhuriyyəti ilə birlikdə bir tərəfdən güclü bir türk varlığıdır, o biri tərəfdən Türküstan, Yakut, Sibiryə ilə həmsərhəddir. Daha doğrusu Türk Dünyasının qurtuluş açarı Azərbaycandır. Doğudan Batıya qədər, Çindən Rusiyaya, Rusiyadan İrana uzanan antitürklük əllərinin bir-birinə yaxınlaşıb sıxılması yolumuzun nə qədər çətin olduğunu göstərməkdədir. Bu mürəkkəb və dolaşq şərəitdə diqqətli, qorxusuz, ölçülü, ancaq ehtiyatla irəli getməliyik. Addımlarımız hesablanmış ağır, arxayın və düz yolda davam edərsə gələcək bizim-dir. Bizim ədalətimiz isə insanlığın qurtuluşudur.

TANRI TÜRKÜ QORUSUN!

25. IV. 1997.

KONFRANSDA QƏBUL EDİLMİŞ ORTAQ BƏYANAT

1997-ci ilin 25-26 Aprel tarixində Azərbaycanda türkçülük və azərbaycançılıq problemlərinə həsr edilmiş elmi konfrans iki iş günü ərzində çalışmalarını tamamlamışdır. Konfransda dinlənən məruzələr və müzakirələr göstərdi ki, türkçülük və azərbaycançılıq Azərbaycan milli ideologiyasının başlıca istiqamətləridir.

Məruzələrin bir çoxunda vurğulandığı kimi türkçülük, Azərbaycanın həyati ehtiyaclarından doğmuş, milli müstə-qilliyin və təhlükəsizliyin təminatına yönəlmiş, milli şü-urun, milli mədəniyyətin, dilin formalaşmasında, gəlişmə-sində müstəsna rol oynamışdır. O, hegemonçuluqa, təcavüzə qarşı dayanan özünü müdafiə və mühafizə tə'limidir.

Azərbaycançılıq özəl Azərbaycan mədəniyyəti və bu mədəniyyətdən doğan milli müstəqillik siyasi idealının gerçəkləşməsi barədə tə'limdir. O istiqlaliyyəti, unitarlığı, vahidliyi - milli bütövlüyü hədəf götürmüşdür.

Konfrans göstərdi ki, Azərbaycanda mövcud ideoloji - siyasi tə'limlər, fikir cərəyanları, ayrı-ayrı terminlər, bütövlükdə milli ideologiya ətrafında müzakirələrə, fikir dartsımlarına xüsusi ehtiyac var.

Konfrans iştirakçıları ən azı ildə bir dəfə ideoloji səpgidə elmi konfransların keçirilməsində yekdil fikrə gəldilər.

Eyni zamanda qərara alındı ki, konfransda edilmiş məruzələr ayrıca toplu şəklində dərc edilib, yayılsın.

Təşkilat komitəsi